

IRD

Biblioteca Diplomatică 3

Marea Neagră: istorie și geopolitică

Culegere de studii
Vol. 1

Institutul Diplomatic Român

ISBN: 978-99627-5-6

INSTITUTUL DIPLOMATIC ROMÂN

MAREA NEAGRA: ISTORIE ȘI GEOPOLITICĂ

Ediura SHÁRIFA LAW & ALIATIP,

București, Bd. Ion Mihalache 81, Sector 1

Tel: 666 15 59; Fax: 0318 157 113.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MAREA NEAGRA: ISTORIE ȘI GEOPOLITICĂ ~ Culegere de studii, vol 1

Editori: LUKÁCS ANTAL, GHEORGHE VLAD NIȘTOR

2006, 151 p., 16 / 61 x 86 (MAREA NEAGRA: ISTORIE ȘI GEOPOLITICĂ)

Printed in Romania

Institutul Diplomatic Român

Biblioteca Diplomatică

3

**Marea Neagră:
istorie și geopolitică**

Culegere de studii

Vol. 1

Editori: Lukács Antal
Gheorghe Vlad Nistor

București 2006

Cuprins:

INTRODUCERE	7
<i>EMIL CONDURACHI</i> ETNOGENEZA POPOARELOR BALCANICE: SURSELE SCRISE	9
<i>DIONISIE PIPPIDI</i> CADRUL ISTORIC PROLEGOMENA HISTORICA	28
<i>ZOE PETRE</i> SPAȚIU PUBLIC ȘI ORGANIZARE POLITICĂ LA HISTRIA ÎN SEC. VII-V A. CHR.	42
<i>ALEXANDRU AYRAM</i> PROBLEME ALE COLONIZĂRII GRECEȘTI PE COASTA OCCIDENTALĂ A MĂRII NEGRE	60
<i>ALEXANDRU SUCEVEANU</i> Πρώτος και μέγιστος (Βασιλεύς) τῶν ἐπὶ θράκης βασιλέων	76
<i>GHEORGHE I. BRĂȚIANU</i> HEGEMONIA BIZANTINĂ ȘI NĂVĂLIRILE TURCE	93
<i>GHEORGHE I. BRĂȚIANU</i> MAREA NEAGRĂ, PLACĂ TURNANTĂ A COMERȚULUI INTERNAȚIONAL	105
<i>NICOLAE IORGA</i> GENOVEZII LA MAREA NEAGRĂ ȘI LA DUNĂRE	126

Cuprins:

INTRODUCERE.....	7
<i>EMIL CONDURACHI</i> ETNOGENEZA POPOARELOR BALCANICE: SURSELE SCRISE.....	9
<i>DIONISIE PIPPIDI</i> CADRUL ISTORIC PROLEGOMENA HISTORICA.....	28
<i>ZOE PETRE</i> SPAȚIU PUBLIC ȘI ORGANIZARE POLITICĂ LA HISTRIA ÎN SEC. VII-V A. CHR.	42
<i>ALEXANDRU AVRAM</i> PROBLEME ALE COLONIZĂRII GRECEȘTI PE COASTA OCCIDENTALĂ A MĂRII NEGRE.....	60
<i>ALEXANDRU SUCEVEANU</i> Πρώτος και μέγιστος (Βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ θράκης βασιλέων.....	76
<i>GEORGHE I. BRĂȚIANU</i> HEGEMONIA BIZANTINĂ ȘI NĂVĂLIRILE TURCE.....	93
<i>GEORGHE I. BRĂȚIANU</i> MAREA NEAGRĂ, PLACĂ TURNANTĂ A COMERȚULUI INTERNAȚIONAL.....	105
<i>NICOLAE IORGA</i> GENOVEZII LA MAREA NEAGRĂ ȘI LA DUNĂRE.....	126

MIHAI BERZA
MAREA NEAGRĂ LA SFÂRȘITUL EVULUI MEDIU.....139

ȘERBAN PAPACOSTEA
**PREMISELE POLITICE ALE HEGEMONIEI ECONOMICE
A IMPERIULUI OTOMAN ÎN SPAȚIUL MĂRII NEGRE.....158**

ȘTEFAN ANDREESCU
**PROBLEMA „ ÎNCHIDERII ” MĂRII NEGRE
LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVI-LEA
ȘI ÎN PRIMA JUMĂTATE A CELUI DE AL XVII-LEA.....182**

În relațiile internaționale de după războiul rece, Marea Neagră și statele riverane au redevenit un punct de interes, economic și strategic deopotrivă, nu numai pentru ele însele, dar și pentru factorii de decizie de nivel global. Resursele energetice și problemele de securitate au canalizat atenția spre recunoașterea, definirea și, eventual, chiar dezvoltarea unei identități regionale, a unei zone geostrategice și geopolitice cu probleme specifice a căror gestionare interesează însă nu numai puterile contigue mării, ci și întregul „concert” al națiunilor, ca să folosim o sintagmă lansată încă în secolul al XIX-lea.

O serie de organizații și organisme internaționale (Organizația pentru Cooperare Economică în Marea Neagră – BSEC, Organizația pentru Democrație și Dezvoltare Economică, Forumul Mării Negre pentru Dialog și Parteneriat etc.), au fost create în speranța atingerii unui ambițios obiectiv final: transformarea regiunii Mării Negre într-o zonă a liberului-schimb. Realizarea obiectivelor economico-comerciale, ca și a celor de securitate, sunt în mod decisiv influențate de tensiunile politice, de conflictele interetnice, de fragilitatea regimurilor politice din unele statele riverane ca și de interesele divergente ale factorilor externi regiunii. Multe din aceste probleme au rădăcini îndepărtate, tot așa cum și rolul de punct de convergență a diferitelor influențe și de placă turnantă a schimbului dintre Orient și Occident a Mării Negre. Cunoașterea acestor antecedente nu poate fi decât benefică atât pentru factorii decizionali, cât și pentru opinia publică largă.

Acesta a fost motivul care a determinat Institutul Diplomatic Român să inițieze o serie de volume care să cuprindă studii semnificative ale specialiștilor români referitoare la regiunea Mării Negre din perspectiva marilor probleme politice, economice, etno-demografice, culturale, de securitate etc. care au marcat istoria spațiului, statelor și a popoarelor implicate.

Studiile pontice au devenit o direcție importantă a cercetării din România abia la cumpăna secolelor XIX-XX, odată cu trezirea interesului istoricilor români pentru coloniile grecești de pe litoralul dobrogean și pentru porturile medievale de la gurile Dunării și Nistrului. În perioada interbelică însă, după Vasile Pârvan și Nicolae Iorga, Gheorghe I. Brătianu a ridicat istoria Mării Negre la nivelul unui domeniu istoriografic european. Decepiile postbelice au cultivat în continuare aceste cercetări, contribuțiile românești păstrându-și locul prestigios fundamentat de marii înaintași. Este suficient să răsfoim paginile unei bibliografii istorice românești a Mării Negre, apărută cu un deceniu în urmă, pentru a avea o imagine asupra dimensiunilor calitative și cantitative ale producției românești în problema istoriei Mării Negre.¹

Acest prim volum cuprinde o selecție, în mod inevitabil drastică, a unor studii importante ale istoricilor români referitoare la istoria antică și medievală a Mării Negre, apărute în publicații cu caracter academic, principiu care va governa și volumele următoare dedicate epocilor mai recente. Succesiunea contribuțiilor este dată de cronologia subiectului abordat pentru a oferi cititorului posibilitatea

¹ Ovidiu Cristea, *Bibliografia istorică românească a Mării Negre (Bibliografie selectivă)*, București, 1996, 158 p.

sumară evoluției regiunii în desfășurarea ei istorică. Studiile reflectă, credem, atât achizițiile științifice importante, validate de cercetările ulterioare, cât și diversitatea metodelor și perspectivelor care au stat la baza abordărilor autorilor, scriind astfel, fie și foarte sumar, progresele realizate de specialiștii români în cercetarea istoriei Mării Negre în decurs de un secol și mai bine.

Editorii nu au intervenit, pe cât posibil, în textele selectate, doar în cazul celor mai vechi s-a procedat la actualizarea limbii pentru a facilita lectura.

Nu putem încheia înainte de a mulțumi autorilor și editorilor textelor cuprinse în acest volum pentru generoasa lor bunăvoință de a ne fi permis preluarea contribuțiilor lor.

ETNOGENEZA POPOARELOR BALCANICE: SURSELE SCRISE*

EMIL CONDURACHI

Din punctul de vedere al izvoarelor, problema populațiilor străvechi din Peninsula Balcanică pare, la o primă abordare, destul de clară. Într-adevăr, peste un strat de populații foarte vechi – pelasgi, lelegi – ocupând Grecia continentală, insulele și coasta apuseană a Asiei Mici, la un moment dat s-au așezat triburile grecești aheie. Acestea, la rândul lor, vor fi înghițite, după „războiul Troiei”, de alte triburi grecești desemnate de izvoare sub numele de doriene. În această convulsie supremă a popoarelor egeene, care a fost războiul Troiei, tracii din Balcani și din Asia Mică vor avea o parte destul de însemnată. Iar cât despre datele privind triburile ilire (termen destul de vag cu care unii autori antici etichetau diversele triburi din partea sud-vestică a Peninsulei Balcanice), ele datează dintr-o epocă mai recentă, și anume sfârșitul secolului al VI-lea. Acele rare informații despre triburile din Moesia, geții și dacii instalați la nordul Balcanilor, datează și ele din epoca arhaică – altfel spus începând cu secolul al VI-lea î.H. Toate aceste surse, ale căror fire s-au intersectat de mai multe ori în articulațiile lor cele mai fine, nu sunt totuși decât „*membra dissecta*” ale unui ansamblu de cunoștințe acumulate de lumea greacă de-a lungul secolelor.

Prima întrebare care s-ar pune atunci istoricilor, precum și lingviștilor, este de a preciza dacă aceste cunoștințe se trag dintr-un filon comun sau dacă (și aceasta pare mai probabil) ne aflăm în fața a două realități: una, tradițională, reflectând geografia homerică, cealaltă, infinit mai amplă și mai aproape de adevăr, reflectând geografia greacă constituită în epoca arhaică. În acest tablou în care umbrele sunt mai puternice decât luminile, cercetările lingvistice și arheologia vin încă o dată în ajutor pentru a confirma – măcar în parte – câteva ecouri, câteva informații furnizate de literatura greacă. Astfel obscuritatea ce încețoșă istoria Greciei înainte și după sosirea grecilor începe să se disipeze. Descifrarea numeroaselor tăblițe scrise în lineara B, a asigurat, acum câțiva ani, un punct de reper extrem de important. Totuși, e adevărat că aceste documente redactate în greacă și descoperite mai ales la Cnossos și Pylos nu ne dau detalii de ordin geografic sau istoric propriu zis¹. Cu toate informațiile extrem de prețioase pe care ni le dau tăblițele scrise în lineara B despre greci – istoria limbii lor, a structurii lor socio-economice, și a culturii lor – trebuie să ne aplecăm deocamdată tot asupra textelor homerice, singurele surse scrise care ne informează întrucâtva asupra etnogenezei popoarelor balcanice și sud-est europene.

* Apărut în „Studia Balcanica” V, 1971, p. 249-259. Reîmput și în Em. Condurachi, *Daco-Romania antiqua. Études d'archéologie et d'histoire ancienne*. Éditées par Zoe Petre, București, 1988, p. 66-94. Traducerea: Anca Grajiella Moga.

¹ M.G. Ventris și J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1956. Cf. Frank M. Stubbings în CAH², I (VI: *The Aegean bronze age*), Cambridge, 1964, p. 69.

Cu tot caracterul lor poetic, analiza riguroasă a acestor informații poate duce la valorificarea lor fructuoasă, ba chiar, câteodată, la confirmarea ultimelor rezultate obținute de către lingviști și arheologi. Se dovedește deci extrem de necesar să prezentăm, chiar sumar, datele cele mai importante privind populațiile străvechi care au trăit în Peninsula Balcanică. Datorită imposibilității de a preciza, chiar într-o manieră destul de relativă, sursele din care aceste texte literare și-au extras informațiile, trebuie să adoptăm încă o dată prezentarea cronologică.

Primele informații scrise privind populațiile străvechi ale Greciei continentale și insulare vorbesc despre prezența în această zonă a pelasgilor și a lelegilor. Cele două nume, fără nici o îndoială preelene, subliniază anterioritatea și caracterul autohton al acestor grupe de populații. *Iliada* îi menționează de câteva ori pe pelasgi ca fiind aliați ai troienilor. Ei sunt grupați în lista de alianțe troiene, care îi prezintă ca trăind în Larissa și având drept șefi pe Hippothoos și pe Pylaos. Textul pare să indice că nu e vorba de orașul tesalian, ci de o Larissa microasiatică, situată, conform ordinii din această enumerare, undeva între tracia Hellepontului și aliații din împrejurimile Troiei². Alte pasaje din epopeea homerică inserează numele acestei populații într-o suită ce-i dă ca probabilă prezența în insule cât și în Grecia continentală³. Zeus din Dodona poartă și numele de pelasg⁴; Argos, în Tesalia, este de asemenea calificat de pelasg⁵. Nu-i de mirare deci că izvoarele ulterioare adaugă numelui de pelasg termenul de autohton, cu toate că această noțiune se naște mai târziu, în epoca arhaică, desemnând nu o populație, ci tocmai pe strămoșii grecilor. Este adevărat că istoriografia greacă, începând cu Hecateu din Milet, va reveni asupra acestei interpretări, subliniind caracterul străin, preelenic al pelasgilor. Hecateu afirmă chiar și că pelasgii au fost pe vremuri goniți de atenieni către insula Lemnos⁶. Herodot va adopta aceeași cale, dar lărgind datele problemei. Într-adevăr, dacă pe de-o parte el îi consideră pe pelasgi ca reprezentând toate populațiile ne-grecești, pe de altă parte tot el consideră – ceea ce e departe de a simplifica lucrurile – că vechii atenieni, arcadieni și eolieni făceau de asemenea parte dintre popoarele anterioare grecilor propriu ziși⁷. Cu toate cele câteva reticențe semănate, ici – colo în textul său, poziția lui e fermă: pelasgii vorbeau o altă limbă decât grecii și ocupau un spațiu geografic înglobând cele două maluri ale Mării Egee, cât și insulele Arhipelagului. Tucidide va merge și el în același sens, considerându-i pe pelasgi ca fiind elementul autohton pe care îl apropie de tirenieni⁸ – problemă pusă și rezolvată într-o manieră destul de arbitrară și de Hellenicos⁹.

Al doilea element autohton, lelegii, joacă un rol analog în literatura istorică greacă. La fel ca pelasgii, ei constituiau o populație ne-greacă., înrudită cu carienii și practicând și ei pirateria. După unele izvoare ulterioare, centrul cel

² Il, 840 și urro.

³ Il, 681; XVII, 288, 301; X, 429.

⁴ XVI, 233. Hera poartă același epitet în Tesalia și la Samos – Apoll. Rhod., I, 14; Eustath. Dion., *Per.*, 534. Cf. I. Schmidt în Pauly - Wissowa, *RE*, XIX, 1938, col. 251

⁵ *Paus.*, II, 22, 1.

⁶ *F. Gr. Hist.*, I, 133; cf. și fr. 119 = Strab., VII, 321 și 127 = Her., VI, 137

⁷ Il, 56; VIII, 44; I, 146; VII, 94 – 95; I, 57.

⁸ I, 3, 2; IV, 109, 4.

⁹ *F. Gr. Hist.*, 4, 4 și 91. Cf. Fr. Schachermeyr, în Pauly-Wissowa, *RE*, XIX, 1938, col. 252 – 6.

mai important al lelegilor ar fi fost Miletul¹⁰; după Herodot, ei ar fi populat și Cilaciile¹¹; Aristotel afirmă la rândul său că prezența lor ar fi fost atestată de asemenea în Etolia și în Acarnania¹². Această ultimă informație își are probabil sursa într-o veche tradiție, căci Hesiod¹³ îi menționează pe lelegi și în Locrida. Pe de altă parte prezența lor ar fi fost constatată în sudul Peloponezului¹⁴. Izvoarele consultate de Ștefan din Bizanț afirmă de asemenea prezența lor în nordul Greciei, ca vecini ai moleșilor¹⁵. În fine, o informație ulterioară îi prezintă pe lelegi ca descendenți ai pelasgilor din Tesalia¹⁶.

Nu e locul aici de a discuta originea acestei tradiții a literaturii grecești care subliniază caracterul autohton – respectiv ne-grec – al pelasgilor și al lelegilor. O tradiție ce a persistat de-a lungul atâtor secole de la apariția primelor triburi ahee și până la momentul constituirii definitive a poemelor homerice este totmai la îndemână pentru a sprijini ipoteza că, în anumite zone și grație anumitor circumstanțe istorice, o populație non-greacă a putut să se mențină cu destulă tenacitate încât poetul homeric mai întâi, primii istorici greci mai apoi, să poată să îi conserve amintirea. Faimoasa inscripție de la Lemnos, descoperită acum o jumătate de secol¹⁷, pare să confirme prezența în insulă a unei populații non-grecești până în secolul VII î.H.

Cercetările arheologice au precizat deja în bună măsură elementele caracteristice ale civilizației egeene (termen general care cuprinde insulele și Grecia continentală), care a precedat perioada cea mai veche a civilizației grecești, respectiv civilizația milenilor IV – III î.H. în toate fazele sale succesive (M.A. I, II, III respectiv H.A. I, II, III; M.M. I, II, III respectiv H.M. I, II, III). Uneori această cronologie relativă, chiar mai bine articulată în a treia fază a ei (M.R. I, II, III), este susceptibilă să devină o cronologie absolută, prin efectul confruntării sale cu unele documente mesopotamiene și egiptene descoperite tocmai în Creta¹⁸. Descifrarea tăblițelor scrise în scrierea lineară A ar face fără îndoială posibile anumite precizări de ordin lingvistic și istoric privind această populație care a precedat instalarea triburilor ahee (H.A. I, II, III).

O altă populație non-greacă din Balcani este cea a tracilor, și ei aliați ai troienilor¹⁹. Poemele homerice amintesc prezența lor pe coasta nordică a Mării Egee – de unde termenul de „mare tracă”, referitor la partea ei septentrională. Cititorul poemelor va constata că la Homer, tracii sunt priviți extrem de favorabil. Mândrii și bogații șefi pe care și-i aleseseră, un Acamas sau un Rhesos mai ales, puteau să se măsoare cu Diomede și Ulise²⁰. Un alt rege trac, Licurg – al cărui nume îl anunță pe cel al viitorului reformator spartan – a îndrăznit să se

¹⁰ *F. Gr. Hist.*, I, 98 (Pherekides, 111), Strab., VII, 321; XIV, 635; St. Byz. s.v.

¹¹ 175.

¹² Citat de Strab., VII, 322

¹³ 115. Cf. Strab., VII, 322.

¹⁴ *Paas.*, III, I, I; 12,5; St. Byz. s.v.

¹⁵ 175.

¹⁶ *Ann. Hal., Hist. Rom.*, I, 17, Cf. Geyer în Pauly-Wissowa *RE*, XII, 1925, col. 1890 – 1993.

¹⁷ *J. Torp, Die vorgriechischen Inschriften von Lemnos* („Cristiania Videnskabs-Selskabs Skrifter. Hist.-filol. Klasse”), 1903, no. 4, p. 5 și urm.; P. Kretschmer, *Die tyrrhenischen Inschriften von Lemnos*. în *Donum Natalitium Schrijnen*, Nimègue, 1929, p. 277 și urm.

¹⁸ Cf. J. L. Caskey, *Greece, Crete and the Aegean Islands in the Early Bronze Age*, în *CAH*², I, 26 a, Cambridge, 1965, și Frank M. Stubbings, *op. cit.*

¹⁹ *Il.*, I, 594; *Od.*, 9, 39.

²⁰ *Il.*, X, 434, 559.

...însoțit de zeul Dionysos în persoană²¹. Ulise, la rândul lui, reîntorcându-se din războiul troian, se va opri la ciconii de neam tracic; acolo el va primi din mâinile lui Mares, preot al lui Apollo, vinul greu și parfumat cu ajutorul căruia îl va putea învinge pe Polifem²². Poemele homerice îi menționează pe traci nu numai în Chersonesul Traciei, ci și în insule, în special la Lemnos și în Asia Mică²³. În fine, o întreagă serie de teme mitologice legate de cultul lui Apollo, al lui Ares, al Afroditei, al lui Hefaistos și al lui Dionysos, lasă vaga impresie – precum multe impresii homerice pe de altă parte – că grecii și tracii, la fel de bogați, la fel de cutezători, își purtau o stimă reciprocă chiar atunci când soarta îi situa în tabere diferite. Nu erau încă, precum carienii – o altă populație autohtonă din Asia Mică – „barbarii” țării zăpezilor și brumelor²⁴.

Evident acest tablou trebuie analizat atât în contextul criticii poemelor homerice, cât și din punctul de vedere al realităților proprii civilizațiilor balcanice, așa cum reies ele din descoperirile și cercetările arheologice. Această analiză nu e întotdeauna ușoară. Totuși un lucru se conturează net, mai ales în lumina ultimelor descoperiri arheologice: tracii lui Homer sunt oameni ai epocii bronzului, al cărei fast și bogăție răspund unui anume moment al civilizației balcanice de la sfârșitul mileniului al II-lea. Această imagine contrastează cu cea a primelor veacuri ale mileniului următor, caracterizate printr-o civilizație mult mai simplă, dacă nu foarte primitivă, care marchează debutul primei vârste a fierului²⁵.

Cu toate acestea, geografia istorică a poemelor lui Homer este îndeajuns de bogată pentru a ne permite să afirmăm că, în ciuda contrastului dintre realitățile arheologice mai sus menționate, autorul lor a reunit informațiile privind-i pe traci și pe paionieni. Nu vom insista acum asupra detaliilor acestei geografii istorice a regiunilor extra-elene. Totuși, ni se pare util să ne oprim asupra unei probleme de care trebuie ținut cont neapărat, dacă vrem să obținem unele precizări în legătură cu etnogeneza triburilor balcanice, și anume: se poate oare preciza momentul în care s-a constituit geografia homerică a Balcanilor? Studiile cele mai recente privind adevăratul moment al constituirii definitive a acestor poeme au subliniat faptul că detaliile ce reflectă perioada târzie a lumii egeene – așa cum se desenează ea în cele două epopei – sunt extrem de rare²⁶. Altfel spus, am fi înclinați să credem că realitățile balcanice amintite în poeme aparțin unei epoci anterioare secolului XII î.H. – epocă în care se plasează transformările profunde, cunoscute în istoria greacă sub numele de invazia doriană. Este dificil de stabilit etapele parcurse de geografia homerică în evoluția

²¹ *Il.* VI, 130.

²² *Od.* IX, 163, 204.

²³ *Il.* I, 594.

²⁴ *Il.* XIII, 577; XXIII, 808; *Od.* VIII, 39.

²⁵ Acest fapt ar putea explica substituția vechilor nume atribuite de poemele homerice triburilor trace prin alte nume atestate de către istoriografia greacă a epocii arhaice. Acest fenomen ne permite să formulăm ipoteza că o mișcare de triburi ar fi trebuit să aibă loc la sfârșitul epocii bronzului. Noi triburi trace aparținând ca civilizație primei epoci a fierului (Hallstatt A) probabil au asimilat sau înlocuit vechile triburi, considerate ca fiind trace în poemele homerice. Din punct de vedere arheologic, problema ar fi de a ști dacă putem să considerăm perioada de tranziție între epoca bronzului și epoca fierului ca o cezură sau ca o transformare a propriilor forme ale epocii bronzului în forme caracteristice Hallstatt. Cf. Christo Danov, *Social and Economic Evolution of the Ancient Thracians in Homeric, Archaic and Classical Times*, în *Études historiques à l'occasion du XI congrès international des sciences historiques*, Sofia, 1960, p.7 și nota 7.

²⁶ Cf. G. S. Kirk, *The Homer Poems as History*, în CAH, II, Cambridge, 1965, p. 25 și urm.

53. Cu toate acestea, pare plauzibil ca această acumulare de informații să se fi prelungit până la începutul, dacă nu până la sfârșitul secolului VIII, dată mai mult sau mai puțin aproximativă către care epopeile homerice ar fi trebuit să atingă forma lor clasică²⁷. Arheologia poate să aducă în sprijin câteva documente de o valoare excepțională. Într-adevăr, epoca bronzului din Balcani își atinge apogeul exact între secolele XII și IX î.H.²⁸. Dacă putem să ne oprim la această concluzie de ordin general, nu putem totuși găsi nici o fundamentare literară sau istorică care să ne permită să coborâm în timp până la faza inițială a apariției triburilor trace pe teritoriul mai sus menționat. Domeniul acesta este rezervat cercetărilor lingvistice și arheologice, capabile să producă o serie de precizări în ceea ce privește apariția primelor triburi vorbind o limbă indo-europeană în sud-estul Europei.

Pe de altă parte, textele homerice nu fac nicio aluzie la o a doua problemă care se impune totuși atenției noastre, și anume deplasarea anumitor triburi trace din spațiul balcanic în spațiul microasiatic. Este vorba de originea traco-balcanică a frigienilor și a bitinienilor. Unele informații de ordin literar, cât și unele documente epigrafice datând dintr-o epocă ulterioară și descoperite în Asia Mică, nu lasă nici un dubiu privind caracterul străin al acestor popoare în comparație cu populația care trăia înainte de pătrunderea lor în regiune²⁹. Deplasarea ar fi putut avea loc în cursul marilor mișcări ale triburilor, constatate în timpul celui de al XIII-lea secol, înainte și în timpul perioadelor când geografia istorică a Greciei continentale și insulare era pe punctul de a suferi mari transformări.

Expansiunea lumii miceniene a făcut posibilă constituirea unei veritabile geografii homerice, războiul Troiei sintetizând într-un mod strălucit experiența istorică a penetrării miceniene în Asia Mică. Însă pe de altă parte, ne este mult mai dificil să reconstituim bagajul de cunoștințe pe care grecii l-au putut acumula atât în privința noilor lor realități, cât și a realităților extra-grecești și balcanice de pe urma invaziilor doriene. Este posibil ca, odată restabilit echilibrul intern al lumii grecești, anumite aspecte noi ale acestor realități extra-grecești să fi penetrat în cânturile homerice, definitiv cristalizate în lumea ioniană. Un exemplu în această privință ne este oferit de un pasaj din cartea a IX-a din *Odiseea*, în care este vorba de rolul avut de Maron, preotul lui Apolo din Ismaros. Așa cum a fost pe bună dreptate demonstrat, toate aceste nume anunță viitoarea colonie greacă a Maroneei, fondată de coloniștii din Chios³⁰.

Informațiile scrise de care dispunem în prezent în legătură cu deplasarea triburilor, care a avut loc în cursul ultimelor secole ale mileniului al II-lea î.H., sunt de dată mai recentă. Așa cum va reieși din raportul arheologic prezentat la acest colocviu, săpăturile și cercetările efectuate după cel de al doilea război mondial, în special în Tessalia, au schimbat mult viziunea noastră despre istoria

²⁷ Cf. M. I. Finley, *The World of Odysseus*, New York, 1965.

²⁸ Cf. V. Mikov, *Flatnote sâkroviste ot Vâlčitrân*, Sofia, 1958, p.6 și urm.

²⁹ Cf. Otto Haas, *Die phrygischen Sprachdenkmäler* (Acad. Bulg. des Sciences, Linguistique balkanique X), Sofia 1966; p. 7 și urm, IX, 202 - 203.

³⁰ Cf. Fr. Schachermeyr, *Kleine Pauly*, Stuttgart 1967, col. 145 - 147; Vl. Milojević, *Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde*, „ Arch. Anz. „, 1948, col. 12 - 36; G. Vitalis, *Die Entwicklung der Sage von der Rückkehr der Herakliden*, Greifswald, 1930.

egeeană, de la începutul secolului XII. Un nou element – „popoarele mării” – a intrat în joc. Această coaliție maritimă [filistini, ahei (?), lidieni, tirenieni, etc.], ale cărei atacuri au fost respinse de Ramses al III-lea și Merneptah, pare să fi jucat un mare rol în prăbușirea orașelor și palatelor miceniene. Dorienii, triburi tot de origine elenă, care se opriseră vremelnic, pentru câteva secole, în munții iliro-albanezi, nu au coborât spre sud decât după aceste atacuri. Tradiția greacă, ignorând analele egiptene și hitite care ne informează despre ravagiile cauzate de atacurile triburilor egeene, subliniază rolul exclusiv al Heraclizilor. Ea nu a reținut deci decât epilogul unei suite de catastrofe care au zdruncinat „imperiul” micenian³¹.

Este deci evident că Herodot, la fel ca și Tucidide, a utilizat fie o tradiție locală despre doriene, fie surse mai vechi, fondate pe o tradiție analoagă. Tucidide³² ne dă un tablou destul de clar al valurilor migratoare rostogolindu-se spre Grecia după războiul Troiei. Tessalienii i-au împins pe beoțieni din sud-vestul Tessaliei către această regiune care, șaiszeci de ani după căderea Troiei, le va purta încă numele: „dorienii și heraclizii au cucerit Peloponezul optzeci de ani după căderea Troiei”. Marele istoric însuși vorbește de o lungă perioadă de invazii, dar ne permite să considerăm că e vorba de cele trei mari etape ale cuceririlor doriene. Așa cum pe bună dreptate a fost remarcat, tradiția din care s-a inspirat Tucidide era de origine miceniană. Într-adevăr, punctul de plecare al cronologiei sale este războiul Troiei – eveniment micenian, și nu dorian.

Alte izvoare – lingvistice și arheologice – dau unele precizări despre ruta parcursă de triburile „doriene”. În ceea ce privește originea numelui lor, cercetările recente par să opteze pentru concluzia lui Herodot³³, după care grupurile de triburi plecate din Frictida și oprite la Dryopis, în Dorida, ar fi preluat numele țării unde s-au fixat. Astfel, termenul de *macedonean* ar aminti despre șederea lor în munții înalți ai regiunii din Find (este sensul pe care pare să-l aibă cuvântul *makedonos* = *highlander* [muntean]³⁴, iar cel de dorian șederea în Dorida. Cele două nume par să fi fost date dorienilor de către populațiile învecinate, adică populațiile miceniene invadate. Din contră, numele celor trei triburi doriene tradiționale – *Hylieis*, *Pamphyloi* și *Dymanes* – par a fi originale, deoarece ele nu s-au schimbat de loc în tot timpul emigrației: sistemul celor trei triburi, caracteristic pentru structurile doriene, era deja cunoscut³⁵.

Dar independent de anumite tradiții homerice sau post-homerice privind geografia istorică greacă, un lucru apare evident: în secolul VI, epocă de la care datează primele informații sigure despre acest subiect, zonele unde această geografie se putea constitui nu erau decât două: mai întâi Grecia ioniană și insulară, ilustrată de către Hecateu din Milet și Hellanicos din Mitilene; apoi Grecia continentală, în special Atica și Beoția, ilustrate de Pindar și Ferecide din

³¹ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, München, 1955, p.564 și următ.

³² I, 12.

³³ I, 26, 2.

³⁴ A. P. Daskalakis, *The Hellenism of the Ancient Macedonians*, Thessalonica, 1965, p.12; cf. N. G. L. Hammond, *The End of the Mycenaean Civilization and the Dark Age*, în CAH, 1964, p.30.

³⁵ Herodot, I, 56, 2. Cf. N. G. L. Hammond, *op. cit.* p. 30. Deja la Homer apărea termenul de doriene din Creta și din Rodos (*Il.*, II, 655 - 55).

Atena. *Istoriile* lui Herodot reprezintă sinteza acestor două curente de informații geografice.

Nu e momentul să insistăm aici asupra realităților geografice și istorice ale Greciei continentale și insulare. În fond, cu excepția informațiilor amintind despre prezența în acest spațiu a populațiilor străvechi – pelasgii și lelegii – despre care am vorbit deja, toate celelalte informații se referă la realități devenite clasice. Totuși, întorcându-ne la surse, tabloul apare ceva mai complicat datorită amestecurilor ce au avut loc în nord între triburile elene din al doilea val migrator și ilirii, sau între Heraclizi și populațiile autohtone trăind pe pământul Eladei cu mult înainte de coborârea aheilor. Acesta este, pentru a da un singur exemplu, cazul etolienilor instalați în partea estică a Greciei centrale. Considerați drept niște „mixobarbari” de către Euripide³⁶, vorbind, după Tucidide, o limbă „foarte puțin cunoscută”³⁷, etolienii par să se fi amestecat cu ilirii în îndepărtata epocă a șederii lor în Balcani. Polibiul³⁸ îi considera probabil ca „non-greci”, însă noi cunoaștem rațiunea acestei exagerări: nu-i lipseau motivele. Din nefericire, dialectul lor primitiv nu poate fi reconstituit cu siguranță, cele mai vechi documente epigrafice cunoscute prezentând o puternică influență din limba greacă comună „koine”³⁹.

Mai complex se dovedește a fi procesul genezei lumii grecești populând coasta apuseană a Asiei Mici. Dar ceea ce importă aici, este mai ales zona balcanică propriu zisă, care va ocupa un loc din ce în ce mai însemnat în geografia istorică, pe măsură ce caracteristicile sale economice și politice vor intra, odată cu întemeierea primelor colonii grecești, în orizontul economic și politic grec.

Mai întâi să privim harta geografică și etnografică a zonei de sud-vest a Balcanilor, locuită în epoca istorică de triburile ilire. Poemele homerice nu vorbesc despre ele, primele informații scrise aparținând unei epoci ulterioare. În legătură cu aceasta, cercetările arheologice și lingvistice au adus încă odată elemente noi, datorită cărora tabloul etnic al zonei ilire propriu zise poate fi discernut cu oarecare precizie. În cadrul geografiei istorice a epocii arhaice – geografie la constituirea căreia rolul cel mai important îi revine tot lui Hecateu din Milet –, populațiile de pe malul oriental al Adriaticii nu puteau să nu suscite un anumit interes, cu atât mai mult cu cât, către sfârșitul acestui secol, a fost întemeiată colonia din Epidamnos (627 î.H.) și, câteva decenii mai târziu, cea din Apollonia (588 î.H.). Totuși, aceste informații, preluate pe cont propriu de Herodot, nu fac nicio distincție între diferitele triburi care locuiau în această zonă. Foarte probabil pentru Hecateu, ca și pentru Herodot, termenul de iliri desemna în mod particular triburile aflate în sud-vestul zonei adriatico-balcanice. Termenul este, cu toate acestea, mult mai vechi, căci el a fost reținut de mitologia greacă constituită într-o epocă anterioară. Într-adevăr, mitologia greacă s-a îmbogățit cu unele contribuții beoțiene privind Illyrikos. Sub forma unui șarpe binevoitor, acest erou eponim ar fi fost fiul lui Cadmos și al Harmoniei⁴⁰.

³⁶ Poem., 138.

³⁷ 3, 94, 5.

³⁸ 13, 5, 8.

³⁹ J. Thumb – Kiekers, *Handbuch der gr. Dialekte*, 1932, p. 298.

⁴⁰ Steph. Byz. sv.

Conform unei redactări târzii a acestei legende, cele două personaje ar fi trecut granițele Macedoniei pentru a pătrunde într-o regiune care ulterior ar fi primit numele fiului lor, Illyrikos, promovat la rangul de erou. Ei s-au instalat în apropierea enheleilor – aceștia din urmă numiți la rândul lor, tot după o tradiție beoțiană, „neamul țiparilor (șerpilor de mare)”, și trăind în Epir nu departe de teritoriile aparținând triplului Gerionu⁴¹. Euripide⁴² se va angaja la rândul său pe urmele acestor iliri mitici, atunci când îi va prezenta pe Cadmos și pe Harmonia, conducând lupta împotriva orașelor grecești. *Biblioteca* lui Pseudo-Apolodor⁴³ va îmbina surse și legende diferite, care îl prezintă pe Cadmos oferindu-și ajutorul, conform unui oracol, enheleilor în războiul cu ilirii, care după victorie îl vor proclama rege. După un ciclu mitic bine cunoscut de greci, cei doi soți vor sfârși ei înșiși prin a se transforma în șerpi.

Dacă ne-ar fi permis să căutăm sâmburele de adevăr al sensului general din această „saga” beoțiană, ar trebui să alegem între două posibilități care ar fi: fie reminiscența târzie dintr-o epocă în care beoțienii, la fel ca și ceilalți doriene, coborau din Epir, pentru a-și lua în posesie viitoarea lor patrie; fie efectul contactelor ulterioare stabilite de către grecii din nord cu zona iliră, de-a lungul acestei străvechi căi de comunicație, apărută dintotdeauna de valea Vardarului. Într-adevăr, recente cercetări arheologice par a putea preciza unele jaloane din istoria balcanică a triburilor doriene înaintea coborârii lor către zonele unde graiul lor se va implanta pentru totdeauna. Deci nu este deloc imposibil ca beoțienii să-și fi păstrat o amintire îndepărtată – transformată în mit – a contactului lor cu triburi ce aveau să fie cunoscute mai târziu sub numele general de iliri. O altă cale era aceea împrumutată de unele produse grecești arhaice pentru a penetra în inima regiunilor ilire. Este și calea luată de Menada din Tetovo și mai ales de craterele și tropeledele, hidriile și căștile de bronz cu aplicații în aur, descoperite în necropolele de la Trebeniște și Radoliște, în apropierea lacului Ohridei⁴⁴. Acum câțiva ani, un studiu explorând adânc izvoarele istorice grecești ale epocii arhaice, avansa și ipoteza unui nou contact între beoțieni și iliri după instalarea acestor triburi în respectivele lor zone geografice⁴⁵.

Cu toate acestea, față de datele despre celelalte zone balcanice, cele referitoare la regiunile și populațiile ilire sunt destul de modeste. Este vorba mai întâi despre numele unor triburi, prezentate într-o ordine nu întotdeauna foarte riguroasă. Sunt aceleași triburi care vor constitui mai târziu, în secolul II î.H., regatul ilir al lui Gentius⁴⁶, pe care apoi Pliniu le va numi „Illyrii proprie dictae”. Acest concept de iliri fusese lărgit de către Tucidide, Scylax, Pseudo-

⁴¹ Strabon, *Geogr. Geog.* 1, 243; cf. Hesiod, *Theogonia*, 287 și urm.

⁴² Euripide, *Alkestis*, 1384 și urm.

⁴³ Pseudo-Apolodor, *Biblioteca*, I, 12, 12, 12, 12, în *Actes du colloque international d'arch. classique*, Paris, 1963, p.321.

⁴⁴ P. B. Sava, *Arch. La migration grecque en Illyrie* (coll. de l'Inst. fr. d'Athènes), Athènes, 1958, p. 374 și urm.

⁴⁵ *Arch. Geogr.* 19, 42, 3, 43, 19, 14.

⁴⁶ P. B. Sava, *Arch. Geogr.* 19, 42, 3, 43, 19, 14.

⁴⁷ P. B. Sava, *Arch. Geogr.* 19, 42, 3, 43, 19, 14.

⁴⁸ P. B. Sava, *Arch. Geogr.* 19, 42, 3, 43, 19, 14.

Sapinios, Polybius, etc. Izvoarele latine – Varro, Caesar, Cicero, Sallustius, Titus Livius și în special Pomponius Mela și Pliniu cel Bătrîn – vor îmbogăți ansamblul acestor informații, grație contactului direct al romanilor cu zona occidentală a Balcanilor și cu realitățile politice pe care le vor înfrunta începând cu secolul al III-lea î.H.

Ilirii și Iliria, vagi noțiuni etnografice la început, vor câștiga în cursul celor trei secole de contacte economice și politice un conținut pe cât de bogat pe atât de variat. Acești termeni generali înglobează un număr de triburi, cu siguranță înrudite, însă diferite din punctul de vedere al structurii lor sociale, economice și politice. Numărul acestor triburi este relativ important, sursele antice menționează în jur de optzeci, la care trebuie să adăugăm încă vreo douăzeci, ale căror nume nu sunt de origine iliră⁴⁸. Printre aceste triburi, unele au jucat un anume rol istoric, de exemplu *Ardiaei*, *Autariatae*, *Breuci*, *Daestiales*, *Delmatae*, *Iapudes*, *Labeatae*, *Liburni*, *Maezei*, *Pirustae*, *Taulenti*, mai ales în lupta lor eroică dusă împotriva invaziei și cuceririi romane.

Cum era de așteptat, epoca greacă arhaică trebuia să manifeste un interes crescut față de populațiile trace din Balcani. În acest sens, două categorii de informații sunt importante. Mai întâi cele de o relativă precizie, ale geografilor și istoriografilor greci. Începând cu Hecateu din Milet, ei abordează, în afara zonei ce se întinde la sudul munților Haemus, și realitățile din regiunea Dunării de Jos. Această cale va fi adoptată mai târziu nu numai de Herodot, dar și de Hellanicos din Mitilene și de alți istorici de mai mică importanță. Trebuie să adăugăm aici că tocmai cam în aceeași epocă sciții intrau în orizontul istoriografiei grecești. Un loc important le este conferit în cartea a IV-a a *Istoriilor* lui Herodot. Noi le vom acorda atenție doar în măsura în care vor juca un rol în evoluția realităților carpato-dunărene. Astfel, după același autor, sciții par să fi avut un rol în faptele istorice din Dacia transilvană. A fost, pare-se, cazul agatârșilor a căror prezență și origine reprezintă pentru arheologie o problemă încă deschisă.

A doua categorie de informații pe care trebuie să le avem în vedere, cuprinde informațiile de ordin mitologic. Sunt oare acestea anterioare sfârșitului secolului al VI-lea î.H.? Este o problemă de luat în calcul. Intr-adevăr, frecvența temelor mitologice în care tracii dețin un anume rol ne obligă să ne întoarcem până la o epocă străveche, când exista un contact relativ strâns între cele două populații. Este evident că era vorba de tracii din sudul Peninsulei Balcanice, adică cei stabiliți în zona de contact (Pangeu, Chalcidica, Hellespontul), unde schimbul de tradiții se putea face ușor. Pentru a da doar câteva exemple, să ne amintim de numele lui Acamas care desemnează pe de o parte un șef trac din epopeea homerică și pe de altă parte pe unul dintre fiii lui Tezeu⁴⁹. Nimfa greacă Argiopa, abandonată de iubitul ei Filamon, caută refugiu printre tracii odrizi⁵⁰.

1964, p. 112 și urm. Totuși chiar în aceste limite restrânse, etnogeneza ilirilor pune din punctul de vedere arheologic probleme departe de a fi simple. Cf. la acest subiect J. Harnatta, *Zum Illyrischen*, în „Acta Ant.”, XV, 1 – 4, Budapesta, 1967, p. 234.

⁴⁸ Poate trebuie să le considerăm drept nume purtate de unele populații alogene, stabilite mai târziu în Dalmația.

⁴⁹ 6, 7. Un alt Acamas, fiul lui Antenor și Theano, conducător al dardanilor, apare tot la Homer, *Il.*, XVI, 342. Fiul lui Tezeu și al Fedrei, purtând același nume și participant la căderea Troiei, este amintit de Plutarh, *Viața lui Tezeu*, 35 și Pausanias, I, 17,6.

⁵⁰ [Apoll.], I, 16; Pausanias, 4, 33, 3. Soția lui Orfeu poartă același nume (Athenaios, 13, 59) cu fiica lui Theutras, regele micenilor și soția lui Telephos (Diodor 4, 33).

Dacă cele două mituri pe care tocmai le-am menționat demonstrează interesul atenienilor pentru țările trace, alte mituri își iau ca punct de plecare Teba. Agave, fiica lui Cadmos și a Harmoniei și sora Semelei, este personajul principal al unei legende tebane care pare să reflecte opoziția locală față de cultul lui Dionysos⁵¹. Euripide va face din ea o figură tragică⁵². Din aceeași „saga” beoțiană s-a născut mitul privighetoarei (*aëdon*). Soția regelui Zethos, geloasă pe copiii cumnatei sale Niobe, își va ucide, fără să știe, propriul copil; ea va fi apoi metamorfozată într-o pasăre. Versiunea atică a aceleiași legende o arată ca fiica regelui Pandion și ca soția regelui trac Tereus îndrăgostit de cumnata sa Filomela⁵³. În fine, Abderos – fiu al lui Hermes sau al lui Poseidon și favorit al lui Heracles – va fi devorat de iepelii antropofage furate lui Diomedea, regele tracilor bistonii. Pe mormântul său, conform legendei, Heracles va întemeia orașul Abdera, pe coasta tracică a Mării Egee⁵⁴.

Majoritatea legendelor și a miturilor ce reflectă vechile contacte dintre greci și traci au fost deja studiate. Până la ce punct anumite mituri grecești sunt fructul unui contact direct între greci și traci? E posibil și ca, deși de origine tracă, ele să fi urmat filiera micro-asiatică⁵⁵. Pentru alte mituri, o influență sud-tracică este indiscutabilă. Mitul lui Boreu, zeu al vântului, care trăia în țara tracilor, și mai ales mitul lui Orfeu constituie o dovadă în această privință⁵⁶. Oricare ar fi vechimea lor, aceste mituri pun o problemă de un mare interes. Este clar faptul că tracii de pe coasta septentrională a Mării Egee intrați în orizontul literaturii grecești cel puțin din secolul al VII-lea î.H., n-au pierdut mai târziu nimic din interesul pe care l-au suscitat de la început în lumea elenică. Mitografii și istoriografii greci sunt cei care au dat pentru prima oară un nume comun ansamblului populațiilor situate la sud de Haemus.

Thraikoi, Thraces, ca și Thraiki, Thrace sunt noțiuni etnice și geografice aparținând unor sfere și accepțiuni variate, după diferitele epoci istorice⁵⁷. Grecii înglobau în acest nume colectiv marea grupă a triburilor, înrudite prin limbă și civilizație, care populau un teritoriu întins din nord-estul Peninsulei Balcanice, delimitat de Marea Egee și Balcani, precum și regiunile învecinate. Pontul Euxin pe de-o parte, Carpații și Dunărea pe de cealaltă parte, constituiau granițele sale naturale⁵⁸. În afara acestui spațiu, tracii se întindeau până în Macedonia și Iliricum către vest, cât și către insulele din Marea Egee (Thasos, Samotrace, Lemnos, Imbros, Tenedos, etc.) și o zonă întinsă din vestul Asiei Mici către est și sud. Limitele geografice ale teritoriului etnic trac nu se pot deci fixa cu certitudine, din lipsa de precizie a informațiilor privind poziția tuturor triburilor care aparțineau acestui ansamblu. Fuziunea tracilor cu alte populații (iliri, iranieni, greci, celti, etc.), intervenită mai ales începând cu secolul XX î.H., face

⁵¹ Ovidiu, *Met.*, 3, 701.

⁵² Cf. H. von Geisau, în *Der kleine Pauly*, I, 1964, col. 122.

⁵³ *Od.*, 19, 518. Cf. J. Cazzaniga, *La saga di Itis*, Milano, 1959.

⁵⁴ [Apol.] 2, 97.

⁵⁵ Cf. Martin P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, München, 1955, p. 564 și urm.

⁵⁶ [Aristot.] 973 a. Cf. R. Boker, în *Der kleine Pauly*, I, 1964, col. 930.

⁵⁷ G. I. Katzarov, în *Pauly – Wissowa, RE*, VI A, 1936, col. 393 – 551 oferă o expunere exhaustivă în această problemă. Cf. și I. Wiesner, *Die Thraker*, Stuttgart, 1963.

⁵⁸ Cf. mai ales Chr. Danov, în *Pauly – Wissowa, RE*, *sup. Pontus Euxinus*.

considerată deosebit de dificil efortul de a delimita cu precizie granițele lor în zona regiunilor respective.

Numele etnic de *Thrax, Thraex*, care apare deja în poemele homerice, nu pare totuși să aparțină limbii tracilor, cu toate că a devenit un nume etnic aplicat triburilor cuprinse între Marea Egee și Dunăre⁵⁹. Triburile trace au ajuns destul de târziu la o relativă unitate politică. Această stare de lucruri explică remarcă binecunoscută a lui Herodot: „poporul tracilor era cel mai numeros dintre toate populațiile umane, după hinduși; dacă s-ar afla sub comanda unui conducător unitar ar fi invincibil și cel mai puternic între toate popoarele, după părerea mea; însă aceasta le-ar fi foarte dificil, dacă nu chiar imposibil de realizat; aceasta este din cauza slăbiciunii lor. Au numeroase nume, care variază după regiune, dar toți au aceleași obiceiuri și aceleași instituții, cu excepția geților, a trausilor și a celor care se află mai sus de cretoni”⁶⁰. Unele clanuri puternice au realizat o oarecare expansiune, lărgindu-și, prin forța armelor, influența asupra teritoriilor vecine. Triburile trace erau foarte numeroase. Lista numelor lor depășește sute, cu toate că unele sunt cunoscute doar printr-o simplă mențiune literară sau epigrafică⁶¹.

O problemă mai complexă este aceea a limitelor occidentale și septentrionale a teritoriului ocupat de triburile trace. Către vest se pare că tracii au avansat către Adriatică, în zona care depășește cu mult amplasarea indicată de geografii din secolele VI-V î.H. Brigii, de exemplu, înrudiți probabil cu frigienii, par să fi ocupat o zonă situată între coasta adriatică și Macedonia. Între cursurile inferioare ale râurilor Axios și Nestos se întindea țara triburilor migdononononiene, ale căror eroi eponimi erau cei doi fii ai lui Ares, Migdonos și Edonos. Migdonienilor și cretonilor, instalați între Axios și Strymon, li se adăugau triburile din Chalcidica, printre care sitonii care și-au dat numele peninsulei (Sitonia)⁶². În regiunea de coastă din estul Strymon-ului trăiau pierii al căror nume amintește Pieria și muntele Pieros din Macedonia. Țara lor învecinându-se cu Pangeul cel plin de aur, pierii exploatau minereuri, la fel ca și edonienii și odomanții⁶³. Bizalții care prin efectul contactului lor străvechi cu grecii, erau numiți „cei care vorbesc două limbi”, ocupau un loc foarte important în acest sector. Ei exploatau aici filoanele metalifere din muntele Dysoron și o făceau deja din antichitatea străveche, continuând până în momentul când regiunea a căzut în mâinile regelui macedonean Alexandru al V-lea⁶⁴. În fine, unele informații par să ateste prezența tracilor în Grecia. Tereus, fiul lui Ares, apare ca regele daililor din Focida; mormântul său se afla, conform legendei, la Megara⁶⁵.

În nordul acestui ținut se întindea teritoriul muntenilor: bessii, satrii, dierii și diobessii – pentru a nu aminti decât triburile cunoscute pentru devoțiunea

⁵⁹ Numele colectiv de *Thralikes* pare să fi fost atribuit la început câtorva triburi meridionale care erau în contact direct cu grecii. Încetul cu încetul acest nume pare să fi înglobat toate triburile aflate între Marea Egee și Dunăre.

⁶⁰ V, 3.

⁶¹ Cf. N. Jokl, în Max Ebert, *Reallex. der Vorgeschichte*, col. 278 – 280, și Lenk în Pauly – Wissowa, *RE*, VI, A, col. 404 – 407.

⁶² Strabo, VII, 323; Cf. K. Bittel, *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*, Tübingen, 1945, p.58 și urm.

⁶³ Cf. D. W. Bradeen, *The Chalcidians in Thrace*, „A.J.Ph.” 73, 1952, p. 356 – 380.

⁶⁴ Cf. Stanley Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, p. 39 și urm.

⁶⁵ Herodot, VIII, 116.

lor față de cultul lui Dionysos⁶⁶. Expansiunea acestor triburi muniene a exercitat o presiune foarte puternică asupra triburilor locuind pe coasta septentrională a Mării Egee. Satrii, de exemplu, au pus mâna, la un moment dat, pe minele din Pangeu. Sappaii și corpilii au pătruns în valea Hebrului, venind dinspre coastă⁶⁷. Mai la vest trăiau maizii și denteleții. Hotarele lor traversau regiunea izvoarelor Strymonului⁶⁸. După o tradiție mitică, seuții și romakeșii, din tribul maizilor ar fi inventat fluierul păstorilor⁶⁹. Mai la est se întindea țara odrizilor, situată între Hebru și litoralul Mării Negre⁷⁰. Ei erau divizați în numeroase triburi, printre care vom semna pe beni, pe kaini, pe aști și pe koilaletii. Tot în această zonă, de-a lungul secolelor IX-VI, triburile s-au suprapus în mai multe straturi. Misiunii, frigienii și tinezii par să fi constituit stratul cel mai vechi. Cunoaștem foarte puțin modul în care acest proces de fuziune etnică a continuat chiar și după secolul al VI-lea.

În acest expozeu care în mod fatal trebuia să depășească detaliul de ordin pur geografic sau legendar, e obligatoriu să ne oprim un moment asupra unei probleme fundamentale, și anume cum putem aprecia calitatea informațiilor de care dispunem în legătură cu popoarele balcanice și cum putem preciza momentul în care aceste informații au putut să devină un bun comun al geografiei istorice grecești. Această problemă se pune sub două aspecte: moștenirea homerică pe de o parte, informațiile mai recente pe de altă parte.

Nu se poate nega faptul că marii istorici greci de la sfârșitul secolului VI și din secolul V ar fi cunoscut cele două mari epopei, perfect cristalizate la acea epocă. Totuși, cu rare excepții, geografia istorică greacă a epocii arhaice nu preia ca atare tradiția homerică. Chiar pentru lumea greacă propriu zisă, adică acolo unde această tradiție și-ar fi găsit cel mai bun loc, informațiile și tradițiile culese de către noua istoriografie sunt diferite. Informațiile mai sus menționate despre pelasgi și lelegi sunt în mod deosebit sugestive în această direcție. Această concluzie se confirmă cu atât mai mult când este vorba de popoare elene, contemporane cu Hecateu din Milet sau cu Ferekide din Atena, sau cu Herodot – originar din Halicarnas, însă devenit mai apoi veritabilul purtător de cuvânt al lumii atice. Mărginit mai întâi – în timpul primelor secole ale mileniului I – la orizontul grec propriu zis, interesul elenității arhaice cu privire la traci va crește de o manieră cu totul excepțională începând cu sfârșitul secolului VII, în același timp cu marea colonizare greacă.

Într-adevăr, în intervalul unui singur secol, malul septentrional al Mării Egee, locuit, la fel ca și câteva insule mari (Thasos, Samotrace, și Lemnos), de către triburi trace, coasta orientală a Mării Adriatice și interiorul regiunii unde dominau nestingherite triburile ilire, la fel ca și coasta occidentală a Pontului Euxin, se deschid ca niște porți gigantice în fața marinarilor și coloniștilor greci, confrunțați din nou cu realitățile balcanice – așa cum se cristalizaseră ele în secolele X – VII î.H.

⁶⁶ Homer, *Il.*, 2, 520; Herodot, VIII, 35, 1; Tucicide, II 29.

⁶⁷ Herodot, VII, 110; Cf. G. J. Kazarov, *Trakiskite Besi*, în „Bull. Soc. Histoire bulgare”, VI, 1924, p. 3147.

⁶⁸ Herodot, *ibidem*: Strabo, VII 331.

⁶⁹ Tucicide, II, 98; Strabo, VII, 316; Ptoleme, *Alex.*, 9.

⁷⁰ Athénaios, 4, 1849.

Era colonizării grecești a debutat aici în a doua jumătate a secolului VII. Condițiile geografice favorabile schimburilor stimulate de bogățiile locale: grâne și animale, aur și oameni, de care economia greacă resimțea o nevoie din ce în ce mai presantă. Tracia, larg deschisă prin litoralul său meridional, ca și valea Hebrului, influențelor elenice, a fost supusă din secolul al VI-lea unei presiuni mai puternice prin intermediul coloniilor întemeiate pe coasta occidentală a Pontului Euxin. Cu două secole în urmă, Chalcis din Eubeea inaugura această activitate colonizatoare pe care Miletul, Corintul și Megara le vor continua. „Agențiile comerciale” de la Abdera și de la Maroneea, de la Enos la gura Hebrului și, mai târziu cea de la Amphipolis la vărsarea Strymonului, au pregătit terenul pătrunderii neguțătorilor greci și a produselor grecești înspre interiorul țării. Mai la est, Chersonesul, la fel ca și Propontida, au lărgit această zonă de contact: Cardia, Gallipolis, Sestos și Eleus pe de-o parte, Perintul, Selimbria și Bizanțul pe de alta, au deschis noi drumuri către Tracia. La sfârșitul secolului VII, dificultățile de care se loveau navigatorii greci ai Pontului Euxin apăreau deja mai puțin grave. Pontul Euxin va deveni la rândul său aproape un lac grecesc. Punctul de plecare al acestei cuceriri a fost întemeierea de către coloniștii veniți din Megara, a celor două orașe situate pe malurile Bosforului: Chalcedonia mai întâi, Bizanțul mai apoi, cheie a două mări și două continente. Cu toate acestea, Miletul – inimă a acelei Ionii unde elenismul și-a cunoscut începând cu secolul al VII-lea cel mai înalt grad de civilizație – a fost acela care și-a depășit rivala doriană. Tradiția străveche îi atribuia fondarea a nouăzeci de colonii pontice. Cifra exagerată fără îndoială, însă importanța Miletului în această mare operă chemată să schimbe cu totul condițiile economice și sociale, politice și culturale ale populațiilor din erva Mării Negre, a fost imensă. De la un capăt la celălalt al Pontului Euxin, începând cu coasta sa meridională – unde au fost întemeiate Sinope, Amisos și Trebizondul – și până în țara legendarilor Hiperboreeni, grație acestor coloniști, limba greacă a devenit o limbă internațională.

Precedată de o scurtă perioadă de descoperiri și de contacte, colonizarea greacă a Pontului Euxin a făcut progrese considerabile în mai puțin de o jumătate de secol. Apollonia și Odessos – pe coasta bulgară, Istros – la gurile Dunării, pe coasta română, Olbia – la vărsarea comună a Niprului și Bugului, Tiras – la gurile Nistrului, Panticapeea și Fanagoria – făcând de strajă la intrarea în Marea de Azov, Teodosia și Hermonassa, iată câteva doar din cele mai importante orașe pontice întemeiate de Milet. Megarienii instalați în Heracleea, pe coasta meridională a Mării Negre, au contribuit și ei într-o largă măsură la înflorirea elenismului pontic. Mesembria și Callatis – pe coasta occidentală, Chersonesul Tauric – în Crimeea, au transferat aici dialectul și instituțiile doriene⁷¹.

Un al doilea moment de o mare importanță în aprofundarea cunoștințelor grecești cu privire la geografia și istoria triburilor balcanice (în mod special tracii) a fost cel determinat de politica ateniană față de popoarele de pe coasta septentrională a Mării Egee și de interesul său din ce în ce mai marcat pentru o alianță cu regii traci. Preludiul acestui interes apare pregnant la Herodotee care

⁷¹ Herodot, VI, 92; VII, 137; Tucidide, II, 29.

vădește grija de a aduna orice informație cu privire la atitudinea tracilor față de expedițiile persane. Pe de altă parte, nu putem uita faptul – deja vizibil în opera lui Hecateu – că marile bogății ale acestor regiuni nu puteau lăsa indiferentă economia grecească, în particular cea a atenienilor. Un ecou direct al acestui interes față de bogățiile naturale ale regiunilor trace se regăsește la Herodot⁷², care relatează raportul făcut lui Xerxes de către Megabazes, satrapul Traciei recent cucerite, cu privire la minele de argint și la abundența lemnului de construcție.

De fapt, interesul lui Herodot pentru ținuturile trace se oprește la Dunărea de Jos. Trecând de această arteră principală a Europei centrale și de sud-est, informațiile sale sunt extrem de vagi. Faptul nu se explică doar prin informațiile sărace pe care le are la dispoziție. Este vorba și de programul lui de lucru, al cărui scop stabilit este de a studia regiunile implicate într-un mod direct sau indirect în conflagrația care opunea lumea persană lumii grecești. Dacă el vorbește de Zalmoxis, profet și zeu al geșilor, este pentru că, în timpul expediției lui Darius contra sciților, acesta s-a lovit de rezistența geșilor din Dobrogea. Fidel programului său, Herodot îi va prezenta pe sciți în Cartea a IV-a a *Istoriilor* sale, unde le este rezervat locul cel mai important, deoarece ei nu numai că au fost primii care i-au opus rezistență marelui rege, dar i-au și obligat în fond să se reîntoarcă în Asia Mică fără nici un rezultat militar sau politic. Și tot din fidelitate față de același program, el dă în Cartea V detalii despre Tracia meridională, deoarece zona situată între Balcani și Marea Egee – transformată în satrapie de către Megabazes – intra direct în planurile de campanie ale regilor persani⁷³.

Ținuturile situate la nordul Dunării – cu excepția celui al agatirșilor, considerați drept sciți – reprezentau o zonă „pustie și de o întindere infinită”⁷⁴. Ignorarea realităților nord-dunărene se datora în primul rând faptului că orizontul politic al conflictului greco-persan nu îngloba această regiune. Interesul istoriografiei grecești pentru Sud-Estul european se oprea astfel la Dunăre, atunci când interesul pentru sciți – cunoscuți foarte probabil prin intermediul coloniștilor greci stabiliți în nordul Mării Negre – continua să ocupe primul loc. Multe mărturii stau dovadă. *Persica* lui Ctesias, medicul regelui Artaxerxes Memnon, care reia preocupările predecesorilor lui Herodot, constituie un exemplu sugestiv în această privință. Hipocrate din Cos mai apoi și-a manifestat interesul pentru viața populațiilor hiperboreene, interes care nu-i viza în fond decât pe sciți. Natural, în timpul întregii acestei epoci, interesul purtat tracilor din sudul Peninsulei Balcanice nu a încetat niciodată. Aristofan la fel ca Teopomp, Xenofon la fel ca Platon, continuau în același mod tradiția vechei istoriografii atice, în permanență foarte sensibilă la interesele atenienilor în Balcani. Istoricii și geograful secolului IV î.H. – Androtion, Teopomp din Chios, Clearh din Soloi, Heraclid din Pont, Scilax din Carianda – au luat exemplul predecesorilor lor. Același orizont, limitat la zona balcano-danubiană, apare în

⁷² Cf. Em. Condurachi, *op.cit.*, p. 323.

⁷³ V, 23, 25.

⁷⁴ V, 2.

...faptă proprie zisă: mai pe larg la Menandru, mai limitat la Licofron, ambii fiind ca succesori pe Apollonios din Rodos.

Literatura istorică și geografică a secolului al III-lea nu a pierdut nimic din interesul său pentru zona balcano-dunăreană –cei puțin în limitele sale tradiționale, adică până la Dunăre. Opera unui Filarh și a unui Licandru, a unui Satiros și a unui Mnaseas ne stau mărturie. Fără a depăși spațiul orizontului balcanic, așa cum a fost el delimitat de către *Periegeza* lui Skimnos din Chios, Polibius va îmbogăți sensibil conținutul istoric al realităților balcanice, subliniind elementele noi intervenite în compoziția etnică a peninsulei. Politica grecească cu privire la această zonă se resimte înainte de toate de invazia celților. Regatul din Tracia ocupă un spațiu important în opera lui Polibius⁷⁵.

Nu putem decât să regretăm pierderea atâtor opere geografice și istorice redactate la acea epocă. Importanța lor pentru lumea greacă și pentru triburile traco-ilire și geto-dace trebuie să fi fost excepțională în privința componentei balcanice a politicii grecești în secolul IV î.H. Într-adevăr, interesul politic al regatului macedonean în zona balcanică nu s-a oprit de loc până la încetarea existenței sale ca stat independent. De la Filip al II-lea, regii macedoneni vor relua vechea sferă de influență ateniană, lărgind-o până la Dunăre. Aceasta explică interesul crescut acordat realităților balcanice. Pentru Filip al II-lea și Alexandru cel Mare, interiorul ținuturilor trace și ilire constituia o realitate cu atât mai vie cu cât era mai aproape. Campaniile lui Filip, în 339, și cele ale lui Alexandru, în 335, au marcat începutul unei noi faze. Tracia și Iliria meridionale au fost integrate în limitele regatului macedonean, a cărui forță de expansiune avea să deschidă lumii grecești imensul orizont al Orientului. Deși comerțul elen se va dirija de aici înainte mai ales spre Orient, regiunile balcanice nu vor cunoaște mai puțin efectele acestei unificări la scară mondială.

De bună seamă, încercarea de a schița din numai câteva trăsături sumare, tabloul profundelor transformări de ordin economic și social, politic și cultural, suferite de lumea veche, începând cu momentul când marele cuceritor macedonean a deschis, cu arma în mână, porțile Orientului, ar fi o tentativă dinainte eșuată. Acțiunile lui Alexandru au alimentat legenda, mergând până în străfundurile Asiei. La fel ca și Filip al II-lea, el a trebuit să-și preceadă marșul spre Orient printr-o rapidă campanie la Dunăre. Cu puțini ani înainte, orașele pontice, de la Bizanț și până la gurile Dunării, solicitaseră protecția regelui macedonean pentru a face față unei noi avansări a sciților conduși de regele Ateas. Cu toate acestea, chiar și cei mai avizați dintre greci nu bănuiau cât de importante urmau să fie consecințele acestor fapte de arme. Deși rămasă în afara marilor bătălii prin care tânărul rege macedonean își dura calea ce avea să-l ducă de la Granikos și până la Indus, regiunea balcanică a receptat totuși ecoul lor îndepărtat.

Odată Orientul deschis economiei grecești, iar orizontul geografic și cultural lărgit la niște dimensiuni negândite vreodată de către elenismul clasic, bazinul pontic devenea mai activ ca niciodată. Sciți și sarmați, geto-daci și traci, regi pe jumătate elenizați și șefi de triburi intrară, datorită comerțului cu grâu, cu

⁷⁵ IV, 45, 10; 46, 1.

peste aurul și cu salina practicat de negustorii și armatorii greci, în orbita marii mișcări economice și politice din Mediterana. Monumentele de artă, bijuteriile și meșterii de artă, vasele de argint aurit și armele de paradă, oglindesc intensitatea acestor schimbări, ale căror ecouri aveau să fie percepute câteodată destul de departe, în Dardani sau în adâncul stepelor sarmate. Monezile grecești, și mai ales frumoasele statere de aur ale lui Filip și ale succesorilor săi, teaurizate la început de către patura aristocrată a triburilor locale, își vor dezvălui rapid adevăratele lor funcții economice pe piața balcanică. Monezile barbare, imitate puțin mai târziu după tetradrahmele macedonene, fac și ele dovada avântului economic al triburilor autohtone, printre care orașele pontice desfășurau de mai bine de trei secole o activitate pe cât de fecundă, pe atât de tenace. Tocmai în acest climat febril au fost importate sau executate -- în Balcani, ca și în nordul și în estul Mării Negre -- acele opere de artă care se numără cu adevărat printre cele mai bune produse ale artiștilor sau ale artizanilor greci: să cităm, pentru a da câteva exemple, tezaurul de aur de la Panagjuriște sau celebrele picturi murale din mormântul regal de la Kazanlık din Bulgaria, tezaurul de argint de la Agigiuol din România, etc.⁷⁶

Consecință directă a acestei stări de lucruri, istoria și geografia elenistică au înregistrat nu numai noile realități, cărora politica regilor macedoneni era chemată să le facă față în Balcani, dar și deplasările unor triburi, trace sau ilire. Este adevărat că acest al doilea aspect -- dinamica triburilor traco-ilire -- a fost surprins mai pregnant de istoriografia și geografia greacă înspre sfârșitul epocii elenistice. *Biblioteca istorică* a lui Diodor din Sicilia, sau chiar mai bine *Geografia* lui Strabo reprezintă un exemplu elocvent în această privință. Nu este aici locul de a insista asupra numeroaselor detalii furnizate de opera acestui erudit. Totuși nu ne putem opri să nu constatăm că, mare cunoscător al izvoarelor grecești de la Homer și până la Eratostene, Strabo încearcă și reușește adesea să considere într-o manieră critică tradiții vechi de mai multe secole ale istoriografiei elene, pe care le compară cu realitățile contemporane proprii sale epoci. Ceea ce explică de fapt cum, pentru prima oară în istoriografia greacă, găsim subliniată veracitatea tradiției privind înrudirea frigienilor cu brigii traci, cea a misienilor din Asia Mică cu cei de la Dunăre. Aceasta explică și faptul că limitele lumii balcano-danubiene vor fi împinse pentru prima dată până la liziera pădurii Hercinice, acolo unde, după informațiile geografului nostru atât de erudit -- informații confirmate și de Caesar -- se afla granița ce-i despărțea pe geți de suebi⁷⁷.

Transpare totuși din textul lui Strabo faptul că interesul pentru geto-daci, considerați ca o ramură septentrională a tracilor, era mai vechi. El găsisse informații despre ei la Menandru care îi identifica formal pe geți cu tracii. Și tot conform lui Strabo care-l urmează aici pe Poseidonius, misienii de la Dunăre erau ei înșiși traci⁷⁸. Lui Strabo îi datorăm primele informații exacte despre dacii din epoca lui Burebista, ale căror expediții războinice vor contribui la stabilirea

⁷⁶ Em. Condurachi, *op.cit.*, p.324.

⁷⁶ VII, 3 10.

⁷⁷ BG, VI, 25, 1.

⁷⁸ VII, 3 10.

...veritabile hegemonii dace în zona cuprinsă între Carpații Păduroși și Balcani⁷⁹.

Istoriografia și geografia epocii elenistice, profitând din plin de niște cunoștințe astăzi pierdute, - și avem tot dreptul să regretăm în special pierderea operei geografului Demetrios din Callatis - au constituit a treia mare perioadă a informațiilor referitoare la realitățile etnice și istorice din Peninsula Balcanică.

Lumea balcanică intrase demult în orbita civilizației grecești, atunci când s-a aflat pentru prima dată în contact direct cu Roma. Adesea - și fără să subestimăm câtuși de puțin importanța acțiunii sale civilizatoare - rolul acesteia din urmă s-a limitat la a desăvârși ceea ce Grecia și Italia preromană începuseră cu mult timp în urmă. Dimpotrivă, în bazinul mijlociu al Dunării, precum și la nordul Carpaților, în Panonia și în Dacia, influența sa a fost extrem de puternică. Începând cu secolul II d.H., influența romană, s-a făcut simțită și dincolo de Carpați, pe teritoriul actual al Poloniei. Vechea rută a chihlimbarului - Aquileea, Vindobona, Carnuntum - a fost dublată, după cucerirea Daciei, printr-o alta care a accentuat ritmul penetrării monezilor și produselor romane până în capătul Pomeraniei, traversând Carpații.

Roma pusese piciorul în Balcani încă de la sfârșitul secolului III î.H. Timp de două secole, ea a avansat pas cu pas către Macedonia pe de-o parte, către Dunărea de Jos pe de altă parte. Dalmația, romanizată progresiv, va deveni în cursul secolului I î.H. o veritabilă platformă de romanizare în nord-vestul Balcanilor. Dar către sud și sud-est, Roma se va găsi în prezența unei lumi ilire și trace atât de puternic înrădăcinate în orbita influențelor grecești, încât, cu toată transformarea acestei regiuni în provincie romană, ea nu-și va schimba niciodată caracterul general al civilizației sale materiale și spirituale. Unicul efect al prezenței romane aici, efect de un interes indiscutabil, va fi crearea condițiilor politice și economice capabile să asigure influențelor grecești o cale încă mai rapidă și mai sigură.

Cu totul alta va fi situația în nord-vestul Balcanilor. Insuficient influențată de lumea greacă, populația locală (iliri, celți și geto-daci) se va dovedi susceptibilă de o romanizare rapidă, mai ales după cucerirea Panoniei și transformarea regatelor trace și geto-dace în provincii romane. Începând cu secolul I d.Hr., între Adriatica și Dunăre apar numeroase centre urbane, veritabile focare de romanizare. După cucerirea Daciei de către Traian, procesul se va repeta în arcul intracarpatic. Dacia, ancorată în inima lumii barbare, va cunoaște, prin efectul unei politici dirijate sistematic în acest sens, o romanizare rapidă, ale cărei urme dăinuie și azi aproape pe tot teritoriul ei. Consecință naturală a acestei politici, romanizarea va îngloba și zona situată între Balcani și Dunăre, pe toată întinderea Moesiei Inferioare din care Dobrogea a făcut mult timp parte integrantă. Ruinele monumentale ale numeroaselor orașe romane întemeiate în secolele I - II d.H. sunt mărturiile ale intensității procesului istoric care a antrenat modificarea aspectului general al Peninsulei Balcanice, al Daciei, al Panoniei.

Contribuția istoriografiei și geografiei romane la cunoașterea realităților balcanice se atașează direct la progresul politicii romane în regiune. Firește,

⁷⁹ VII, 3, 11.

primul loc le revine în etapa inițială ținuturilor ilire și Macedoniei. Abia într-o fază ulterioară atenția istoricilor va fi atrasă de traci și de geto-daci. Titus Livius furnizează exemplul cel mai sugestiv pentru prima din cele două etape. Totuși unele opere literare – cele ale lui Virgiliu, Horațiu și Ovidiu, în mod deosebit – atestă faptul că limitele orizontului roman erau mult mai largi în privința acestei zone. Aceasta explică interesul pentru toată zona balcanică al lui Trogus Pompeius⁸⁰, al lui Pomponius Mela, al lui Pliniu cel Bătrîn, marele enciclopedist al secolului I, interesul lui Tacitus și al lui Florus. Istoriografia și geografia greacă a epocii se bucură de merite excepționale privind din această perspectivă. Dion Chrysostomul și Plutarh, Criton și Memnon, Dionysios Perigetul și Ptolemeu, Appian și Arian, și cu deosebire Dio Cassius, au îmbogățit într-un mod extraordinar tezaurul informațiilor noastre privind istoria și geografia Balcanilor în primele secole de după Hristos. Operele lor, ca și cele ale istoricilor și geografilor latini mai sus menționați, au constituit a patra și ultima perioadă a informațiilor antice asupra etnogenezei popoarelor balcanice. Grație lor putem să urmărim nu numai schimbările intervenite în spațiul geografic ce ne interesează, ci și penetrarea elementelor noi care au făcut mozaicul etnic al regiunii sud-est europene din vremea romanilor încă mai variat și mai complex.

Cinci secole se scurseseră deja de când Roma fusese nevoită să intervină în Balcani. Absorbită de preocupările sale politice și economice născute din cucerirea Orientului și a Occidentului, ea a lăsat pe planul secund provinciile situate între Adriatică și Marea Neagră, inclusiv Grecia. Dar mai ales odată cu grava criză din secolul al III-lea d.H., regiunea balcanică avea să apară brusc în prim plan, atât prin poziția sa centrală într-o lume supusă unor tendințe centrifuge din ce în ce mai mari, cât și prin valoarea soldaților săi, al căror efort tenace de a apăra unitatea Imperiului a fost de atâtea ori subliniată. Aurelian și Probius, Dioclețian și Galeriu, Constantin, Valentinian și Iustinian – iată tot atâția soldați de origine balcanică; lor le datorează Imperiul faptul de a fi supraviețuit în fața asalturilor triburilor barbare, care profitau de slăbiciunea internă a celui mai puternic stat al antichității. De partea lor luptau numeroși legionari și numeroase detașamente auxiliare, recrutați tocmai din aceste provincii și a căror valoare de războinici este menționată de majoritatea izvoarelor istorice. Soldați și oameni de stat, împărații iliri au avut meritul de a fi consolidat vechiul edificiu al Imperiului amenințat de ruină, și de a fi pregătit bazele Imperiului bizantin, moștenitor al celor mai bune tradiții grecești și romane care și astăzi stau la temelie civilizației europene.

Din punctul nostru de vedere, rolul jucat de locuitorii provinciilor balcano-danubiene în epoca Imperiului Târziu, este chiar mai mare decât s-ar crede. Într-adevăr, integrați de mult timp în viața economică și politică mediteraneană, aceste populații au păstrat, în ciuda vicisitudinilor cauzate de invaziile barbare, o puternică tradiție romană, cu atât mai intensă cu cât un nou element unificator, creștinismul, venea să accentueze această tendință către o unitate spirituală a Imperiului. Chiar dincolo de granițele romane – cazul populației daco-romane lăstate, după 271, fără apărare militară, este foarte

⁸⁰ IX, 2, 1, 3, 1 și mai ales XXXII, 3, 16.

semnificativ în această privință – civilizația romano-bizantină a continuat să exercite de-a lungul secolelor o influență cu atât mai puternică cu cât ea era propagată de singurul stat capabil de o politică de mare anvergură. întemeierea unei capitale a Imperiului, Constantinopol, care din 330 devenise noua Romă, măsoară cu necesitate poziția și importanța provinciilor balcanice. *Limes-ul* danubian întărit de Constantin, Anastasius și Iustinian, a căpătat o importanță capitală pentru apărarea Imperiului. În spatele lanțului de *castra* și de valuri, orașele și satele din provinciile romane au cunoscut o ultimă și mare dezvoltare. Astfel, săpăturile iugoslave de la Stobi și dela Iustiniana Prima, cele bulgărești de la Abritus, Novae și Nicopolis ad Istrum, săpăturile românești de la Histria, de la Callatis și mai ales de la Tomis, prezintă imaginea unei vieți urbane înfloritoare. *Villae rusticae* și satele, a căror frecvență presupune o densitate demografică nemiștinată până la acea epocă, demonstrează cât de avansat era procesul lor de integrare în viața Imperiului. Exact la acea epocă au dispărut ultimele urme ale idiomurilor locale, înlocuite de latină în toate provinciile din nordul Balcanilor și de greacă în cele din sud.

Cu toate acestea, în ciuda imensului efort desfășurat de Imperiul bizantin pentru apărarea provinciilor balcanice, devenite în timpul secolelor IV—VII scutul capitalei înseși, valul triburilor în migrație s-a dovedit mai puternic. Încet-încet aspectul demografic al provinciilor balcano-danubiene s-a schimbat în avantajul noilor veniți. Totuși, vechea tradiție romano-bizantină reprezentată de populațiile locale nu a dispărut. Unele regiuni – cărora marele istoric român Nicolae Iorga îi dăduse numele sugestiv de *Romaniae* – și-au păstrat multă vreme tradițiile, ceea ce explică geneza unor popoare actuale, precum de exemplu românii și aromânii. La urma urmelor, această continuitate a populațiilor și a tradițiilor explică și trăsăturile cele mai frapante ale civilizației triburilor instalate la sud de Dunăre.

Iată-ne ajunși la finalul perioadei care a văzut nu numai prăbușirea edificiului politic roman, dar și profundele transformări ale structurilor economice și sociale, politice și culturale, transformări caracteristice zorilor Evului Mediu. O nouă experiență începe să se dezvolte. Fructul ei va fi etnogeneza popoarelor balcanice așa cum le cunoaștem astăzi. Cu toate acestea, nu e mai puțin adevărat că la baza acestei noi experiențe se află o altă care a precedat-o, cea pe care am încercat s-o precizăm aici, făcând apel la izvoarele scrise greco-latine. Această primă experiență istorică se dovedește a avea o complexitate și o bogăție absolut extraordinare, nu numai pentru că ea s-a prelungit pe mai mult de două milenii, dar și deoarece în timpul desfășurării sale a avut loc cristalizarea completă a elementelor chemate să constituie, la sfârșitul antichității, substratul popoarelor balcanice actuale.

La cca. 9 km est de satul Istria (în secolul trecut Caranasuf sau Caranasib), jud. Constanța, în locul numit "la Cetate", pe o limbă de pământ înconjurată la est și nord de apele lacului Sinoe, la vest de apele lacului Istria și la sud - vest de acele ale lacului Duingi, se află ruinele așezării grecești "Ἰστρός¹, Ἰστρίη² sau Ἰστρόπολις³, în transcriere latină *Histrius*⁴, *Histria*⁵ sau *Histros*⁶, la unii autori chiar *Histriopolis*⁷. Până în zilele noastre așezarea exactă a Histriei era necunoscută și, în veacul al XIX - lea, ea a fost pe rând căutată când la Vadu-Caraharman, când la Sinoe - Casapchioi, când pe înălțimile de la Cara-Burun, la câțiva km. nord de ultima comună. Abia în 1868, vizitând împrejurimile satului Caranasuf, în cursul unei călătorii arheologice în Dobrogea, Ernest Desjardins a avut intuiția că ruinele vizibile în preajma satului abia numit aparțineau unui oraș important și a susținut pentru întâia oară opinia că Histria trebuie să se fi ridicat în acel loc.

Tradiția unanimă care face din Histria o colonie milesiană⁸ situează întemeierea ei la jumătatea sec. VII î.e.n.⁹ sau în cea de-a doua jumătate a acestui secol¹⁰, indicație întărită de mărturia celor mai vechi fragmente ceramice aflate în săpături - cioburi de vase importate din cetățile Asiei Mici și datând din a doua jumătate a sec. al VII - lea¹¹.

Dacă și în ce măsură la stabilirea pe locul viitoarei lor așezări milesienii au găsit aci o populație indigenă e o întrebare la care în starea actuală a informației e anevoie de răspuns. Lipsa oricăror resturi de ceramică locală în straturile adânci ale cetății pare să indice că asemenea populație n-a locuit aci statornic¹². Se poate totuși adăuga că în împrejurimile Histriei, pe continent, în ceea ce cu vremea avea să devină

*Apărut în *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine. I., Histria și împrejurimile*, culese, traduse, însoțite de comentarii și indici de Dionisie M. Pippidi, în „Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor”, col. îngrijită de D.M.Pippidi și I.I. Russu, seria a doua, București, 1983, p. 23-37.

¹ P.s. - Skymnos, v. 367.

² Herod., *Hist.*, II 33.

³ Astfel într-o inscripție mutilată din Histria, copiată de Desjardins. În realitate, în opinia mea, literele păstrate pe piatră se cuvin citite altfel. Vezi mai departe nr. 180.

⁴ Eutrop., VI 10.

⁵ SHA, *Vita Max. et Balb.*, XVI 3.

⁶ Amm. Marcell., XXII 8,43.

⁷ Plin., *N.h.*, IV 44, 76 - 79; Pomp. Mel., II 2,5.

⁸ Mărturiile antice la Fr. Bilabel, *Ionische Kolonisation*, p. 129 urm.

⁹ 657 î.e.n., după Euseb. - Hieronym., *Chron.*, p. 85 b Helm.

¹⁰ Ps. Scymnos, v. 719.

¹¹ Marcelle Lambrino, *Vases archaïques*, p. 12 și 352; P. Alexandrescu, *Histria IV, La céramique d'époque archaïque et classique*, p. 19 urm.

¹² În sectorul zis X al așezării, cel mai vechi explorat până astăzi, și unde săpăturile au delimitat cu precizie trei nivele de viață arhaică, toate din sec. al VI - lea, nu s-a surprins nici o urmă arheologică anterioară apariției grecilor (S. Dumitriu, în *Histria II*, p. 21 urm.). Excluz nu e totuși ca investigații viitoare să ne aducă în această privință lumini neașteptate.

teritoriul ei rural (chora), exploatarea atentă a așezării de la Tariverdi¹³ și a altor aici, mai bine cunoscuți în epoca stăpânirii romane dar a căror întemeiere e desigur mai veche, îndreptățește speranța că într-un viitor apropiat vom cunoaște în amănunte viața populațiilor din aceste locuri în prima jumătate a mileniului I î.e.n.¹⁴. Până atunci, e permisă doar certitudinea că triburile de traco-geți care alcătuiau această populație foloseau unelte de fier, cunoșteau diviziunea socială a muncii între meșteșugari și agricultori și se îndeletniceau cu munca țărinilor pe o scară întinsă.¹⁵

Pentru primele două veacuri după întemeiere, știrile de care dispunem - în ciuda rarelor indicații textuale și a câtorva sărace documente epigrafice¹⁶ - sunt mai ales de natură arheologică: edificiile de cult scoase la lumină în Zona sacră¹⁷ și urmele de viețuire, datând din sec. al VI - lea, descoperite în sectorul convențional numit X¹⁸. Ele dovedesc că Histria a atins în scurtă vreme o bunăstare materială deosebită, care își găsește o primă explicație în schimbul de produse grecești și indigene practicat de locuitorii ei pe o scară întinsă¹⁹. Vinurile și untdelemnul Sudului, aduse pe corăbii la Istros și, de-aici, pe căi terestre sau pe "drumul fără pulbere" al Dunării transportate până departe în interiorul pământului getic, se schimbau pe miere, piei, sclavi și mai ales grâne, de care Grecia metropolitană ducea atâta lipsă²⁰. Un prețios mijloc de îmbogățire pare să fi fost de asemeni pescuitul în deltă de care până târziu, în epoca romană, se vorbește ca o importantă sursă de venituri a cetății²¹.

Ca o consecință a acestei intense activități comerciale și marinărești, pe urma căreia unii locuitori ai cetății adunau bogății însemnate, trebuie să considerăm frământările al căror teatru pare să fi fost acesta către mijlocul sau în a doua jumătate a sec. al V-lea²².

¹³ Rapoartele preliminare asupra cercetărilor efectuate aci timp de aproape zece ani au fost publicate în SCIV, III, 1952, p. 269 - 272; IV, 1953, p. 129 - 135; V, 1954, p. 100 - 108; VI, 1955, p. 543 - 548; Materiale, IV, 1957, p. 77 - 78; V, 1959, p. 318 - 323.

¹⁴ Semnificativă, oricum, e îngroparea în necropola tumulară din preajma Histriei, încă din sec. VI î.e.n., a unor căpetenii ale geților vecini, ușor de recunoscut după ritual și modulul funerar (P. Alexandrescu, *Histria II*, p. 149 urm. De același autor, cf. și SCIV, XIII, 1962, p. 325 urm.; Klio, XII, 1963, p. 257 urm. și, în colaborare cu V. Eftimie, *Dacia, N.S.*, III, 1959, p. 143 - 164).

¹⁵ O privire de ansamblu asupra dezvoltării celor mai vechi culturi indigene din Dobrogea, înainte de apariția grecilor pe țărmul de vest al Mării Negre, la D. Berciu, *DID*, I, p. 51-93.

¹⁶ Despre cele mai vechi inscripții grecești din Histria (dedicații și pietre funerare datând din sec. VI-IV î. e. n.), vezi pe scurt, D. Pippidi în *Epigraphica-Constantza [Epigraphica. Travaux dédiés au VIIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre 1977), recueillis et publiés par D.M. Pippidi et Em. Popescu, București]* p. 9-24.

¹⁷ Până la apariția volumului VII din seria *Histria. Rezultatele săpăturilor*, în curs de apariție, se poate consulta D. M. Pippidi în *Histria, I*, p. 231-278 și *Dacia, N.S.*, VI, 1962, p. 139-156. De asemeni, *I Greci [I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana]*, Milano, 1971], p. 55 și urm.

¹⁸ V. raportul de ansamblu al Suzanei Dimitriu, citat mai sus în n. 12.

¹⁹ În această privință, e de amintit comunicarea deschizătoare de drum a lui Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la Vallée de Danube*, BSH, X, 1923, p. 23 - 47, mai târziu reluată ca un capitol de sine stătător în *Dacia, An Outline of the Early Civilisations of the Carpatho - Danubian Countries (Cambridge, 1928)*.

²⁰ L. Gernet, *L'approvisionnement d'Athènes en blé au V-e et au IV-siècles*, Paris, 1909; A. Jardé, *Les céréales dans l'antiquité grecque I*, Paris, 1925; E. Ziebarth, *Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im alten Griechenland*, Hamburg, 1929.

²¹ Mai departe nr. 68 și comentariul, p. 191 - 212.

²² Arist., *Pol.*, V 6, 1305 B și urm. Cf. Em. Condurachi, *Bul. Șt.*, V, 1949, (2), p. 117 - 125; R. Weil, *Aristote et l'histoire. Essai sur la "Politique"*, Paris, 1960, p. 281 și 290; D.M. Pippidi, *DID*, I, p. 176 urm.

Favorizată de punerea în circulație a celor dintâi monede locale (după toate probabilitățile, în jurul anului 480 î.e.n.²³), concentrarea acestor bogății în mâinile unui mic număr de privilegiați a dus la constituirea în Histria a unei oligarhii de negustori și armatori pe care izvoarele contemporane o înfățișează ca deosebit de exclusivistă²⁴. Aceasta explică violența nemulțumirilor trezite și instaurarea prin forță a democrației - poate nu fără sprijinul Atenei, al cărei prestigiu în coloniile bazinului pontic sporise considerabil în urma expediției lui Pericles din 436 î.e.n.²⁵.

Din punctul de vedere al situației externe, evenimentul de căperenie al secolului al VI-lea e expediția lui Darius împotriva sciților, de care sunt probabil legate distrugerile constatate în straturile adânci ale Histriei - în sectorul X și în Zona sacră²⁶ - și care n-a rămas desigur fără urmări nici asupra cerorlalte așezări grecești din Pont. În aceeași ordine de idei, e de amintit pătrunderea în Dobrogea, în a doua jumătate a sec. al IV-lea, a unei impunătoare coaliții de triburi iraniene conduse de Ataias²⁷, împotriva căroră regii Macedoniei întreprind mai multe expediții²⁸ al căror principal rezultat avea să fie - pe lângă stăvilirea infiltrației scitice în ținutul dintre Dunăre și mare - includerea cetăților grecești din Pontul stâng în sfera de influență macedoneană²⁹. Cu Lysimachos, devenit, după moartea lui Alexandru cel Mare, rege al Traciei și moștenitor al suveranilor macedoneni în rolul de "protector" al orașelor dobrogene, tutela mai mult nominală impusă acestora de Filip și de urmașul său se transformă în stăpânire efectivă, împotriva căreia grecii se răscoală în anul 313, încercând să recâștige prin arme libertatea pierdută. Histria, a participat și ea la mișcarea de eliberare, dar a fost printre cele dintâi recucerită, continuând să facă parte din regatul lui Lysimachos până la moartea acestuia, în 281 î.e.n.³⁰.

Ceva mai târziu, către 260, cu multă probabilitate, Histria, din nou aliată cu Callatis, poartă război cu Byzanțul pentru controlul portului Tomis³¹, - fără succes și cu urmări defavorabile pentru condițiile de viață ale locuitorilor ei în secolele următoare. Slăbită din punct de vedere material, prinsă între înfrîmurile potrivnice la tracilor din Sud și ale geților din stânga Dunării, stingherită de vecinătatea primejdioasă a bastarnilor veniți să se așeze în podișul și în părțile de sud ale Moldovei³², pentru a-și salva existența, Histria e silită, o dată să ia armele, altă dată să se răscumpere³³, în sfârșit, în împrejurări excepționale să recurgă la sprijinul

²³ Oct. Iliescu în *Viața economică*, V, 1967 (4), p. 11 urm. Cf. Const. Proda, SCN, III, 1960, p. 21 - 35.

²⁴ Arist., *Pol.*, IV 4, 1920 b 11 și urm.

²⁵ *Did.*, I, p. 180 urm., și literatura citată în note.

²⁶ Pentru sectorul X, S. Dumitriu, *Histria II*, p. 19, 134; pentru Zona sacră, D.M. Pippidi în *Histria I*, p. 231 - 278.

²⁷ Despre expediția lui Ataias, în ultimă instanță, D.B. Scholow, *EIRENE*, IX, 1971, p. 31 - 48.

²⁸ La literatura mai veche asupra subiectului, adaugă considerațiile mele din "Αρχ Μακεδονία (Thessaloniki, 1977), p. 381 - 396.

²⁹ Q. Curtius, X 1 (6), 44; *Iust.*, XII 2, 16.

³⁰ Diodor, *B. h.*, XIX 73, 1-2; XX 25.

³¹ Memnon, fr. 21 (FHG, III, p. 537 = Fr. Gr. Hist., III B, nr. 434, fr. 13).

³² R. Vuyse, *Materiale*, I, 1953, p. 492 - 496, de complicită cu M. Babeș, SCIV, XX, 1969, p. 195 - 217.

³³ Mai departe, decretul nr. 8 și 15, cu comentariile respective.

regelui βασιλεύς transdanubian, ca acel Rhemaxos al cărui nume ne-a fost păstrat de o inscripție în jurul anului 200 î.e.n.³⁴. Condițiile acestea precare, agravate în cursul sec. al II - lea și prelungite în prima jumătate a secolului I, explică ușurința cu care, înstăpânit pe Bosporul Cimmerian în ultimii ani ai secolului al II - lea³⁵, Mithradates VI Eupator, regele Pontului, izbutește să-și extindă autoritatea asupra porturilor grecești din nordul și vestul Mării Negre³⁶. Histria împărtășește soarta generală și, la fel cu alte cetăți - surori din Pontul Stâng, primește probabil o garnizoană, în cadrul unor alianțe care trebuie să fi contribuit la întărirea poziției respectivelor cetăți față de vecinii lor traci și sciți, ei înșiși asociați la efortul militar al suveranului oriental³⁷.

Reacțiunea romană avea să ruineze însă curând aceste aranjamente. În 72-71 î.e.n., în cadrul unei campanii îndreptate împotriva pozițiilor lui Mithradates din vestul Mării Negre, proconsulul Macedoniei, M. Terentius Varro Lucullus înfrânge rezistența moesilor și cucerește cetățile de pe litoral, începând cu Apollonia și sfârșind cu Histria - probabil ocupată fără luptă³⁸. O inscripție descoperită cu ani în urmă ne lasă să înțelegem că toate aceste orașe au trecut sub controlul Romei ca "aliate"³⁹, dar numai zece ani mai târziu izvoarele ni le înfățișează în plină răscoală, prilejuită de exploatarea fără măsură a altui guvernator al Macedoniei, C. Antonius Hybrida⁴⁰. Înfrângerea acestuia, sub zidurile Histriei, de o coalitie în care - alături de greci - intrau și unele triburi de geți și de bastarni⁴¹, avea să oprească pentru mai multe decenii expansiunea romană în ținuturile trace de la Dunărea de Jos.

Acesta e de alături momentul când, după o evoluție seculară ale cărei etape ne sunt astăzi mai cunoscute decât oricând, geto-dacii din nordul Dunării pășesc hotărât în cercul de lumină al istoriei universale, alcătuind un organism politic care nu mai e o simplă uniune de triburi ca în zilele lui Dromichaites sau ale lui Oroles. Accentuarea diferențelor sociale pe urma dezvoltării unei economii înfloritoare⁴², înjghebarea unei forțe militare niciodată cunoscute înainte⁴³, ridicarea în fruntea lor a unei căpetenii excepțional înzestrate duc, în prima jumătate a secolului I î.e.n., la constituirea unui stat puternic centralizat sub Burebista, a cărui lungă domnie (între 70 și 40 î.e.n. circa) reprezintă momentul maximei înfloriri a puterii militare și politice a geto-dacilor⁴⁴. Sub conducerea aceluia pe care

³⁴ Mai departe, nr. 15, cu literatura citată în comentariu.

³⁵ Th. Reinach, *Mithradate Eupator, roi de pont*, 1890, p. 57 - 80.

³⁶ *DD*, I, p. 269 urm.

³⁷ Chr. Danoff în *ÖJh*, XXX, 1936 Bei. 87 - 94 (= IGB, I, 2, 392).

³⁸ T.Liv., *Per.* XCVII; App., *Illyr.*, 30; Eutrop., *Brev.* VI 10; Ruf. Festus, *Brev.*, 9; Amm. Marcell., XXVII, 4, 11; Oros., II 3-4; Euseb. - Hieronym., *Chron.*, p. 95 b Helm (anul 657).

³⁹ Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, III - IV, 1927/32, p. 450; S. Lambrino, CRAI, 1933, p. 278; A. Passerini, *Athenaeum*, XIII, 1935, p. 57 - 72; D.M. Pippidi, *Scythica Minora*, [*Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire*, Paris-Bucarest, 1975] p. 172 - 181;

⁴⁰ Dion Cassius, H.R., XXXVIII 10, 3.

⁴¹ Dion, XXXVIII 10, 3; LI 26.

⁴² H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 8 - 64; I. H. Crișan, *Burebista*, București, 1975, p. 136 - 212; M. Babeș, *Dacia*, N.S. XXIII, 1979, p. 6-19

⁴³ Strabon, *Geogr.*, VII 3, 4.

⁴⁴ I. H. Crișan, *Burebista*, p. 213 - 272.

o inscripție contemporană îl numește “cel dintâi și cel mai mare dintre regii care au domnit peste Tracia” (πρωτος και μέγιστος των επί θράκης βασιλέων)⁴⁵ geto-dacii aveau să-și întindă stăpânirea nu numai asupra cetăților dobrogene dar și asupra altor colonii grecești din vestul și nordul Mării Negre, - în această din urmă direcție atacând și distrugând Olbia⁴⁶, iar în Sud întinzându-se până la Apollonia⁴⁷. Care a putut fi, în asemenea împrejurări, soarta Histriei, nu-i greu de închipuit, chiar dacă documente din această vreme nu ne-ar spune-o limpede: ocupată și sărăcită, cu zidurile prăbușite și locuitorii împrăștiați⁴⁸, i-au trebuit ani ca să-și adune forțele, să-și refacă întăriturile și să cunoască – așa cum se exprimă o inscripție de curând descoperită – o “a doua întemeiere a cetății” (δευτέρα χτίσις τες πόλεως)⁴⁹.

Chiar după moartea marelui stăpânitor, Dobrogea continuă totuși să cunoască zile agitate. Împărțită într-o serie de stătulețe a căror întindere și așezare ni-s imperfect cunoscute, străbătute în sus și în jos de barbari porniți să lovească Macedonia sau de legiuni fugărind pe atacatori până dincolo de Dunăre, Sciția Mică (cum o numesc izvoarele începând din sec. al II-lea⁵⁰) nu va înceta să rămână un pământ disputat până la înstăpânirea romanilor pe malul drept al Dunării prin construirea de-a lungul fluviului a unei provincii, Moesia, al cărei rost primordial pare să fi fost acela de a rupe unitatea masei trace, despărțind printr-o enclavă puternic ocupată pe geto-daci de frații lor balcanici. În timpul domniei împăratului Tiberiu (14-37 e.n.), Moesia era organizată⁵¹; în 45, sub Claudiu, stăpânirea romană în Balcani avea să fie întărită prin transformarea în provincie a regatului clientelar al Traciei⁵²; în sfârșit, în 86, cu prilejul războaielor lui Domițian cu Dacii, Moesia până aci unitară avea să fie împărțită în cele două provincii ale Moesiei Superioare și Inferioare⁵³. În ce privește orașele grecești ale Pontului Stâng, încredințate un timp grijii proconsulului Macedoniei, sub Tiberiu avea să fie puse sub supravegherea unui *praefectus orae maritimae* sau *praeses laevi Ponti*, la ordinele guvernatorului imperial al Moesiei⁵⁴.

Cu trecerea cetăților dobrogene sub control roman, lua sfârșit dezvoltarea de sine stătătoare de care aceștia se bucuraseră de la întemeierea lor, în ciuda încercărilor de apropiere al căror rezultat fusese

⁴⁵ IGB. 12, 13, r. 22-25

⁴⁶ Dion Chrysost., *Or.*, XXXVI 4.

⁴⁷ Strabon, *Geogr.*, VII 3, 11.

⁴⁸ Pătimiriile Histriei în această împrejurare sînt povestite concis, dar impresionant în decretul în cinstea lui Aristagoras (mai departe nr. 54 și comentariul).

⁴⁹ Mai departe nr. 191.

⁵⁰ Cea mai veche atestare textuală a numelui e în decretul pentru Agathocles al lui Antiphilos (nr. 15). Cf. Strabon, *Geogr.*, VII 4, 5 și VII 5-12.

⁵¹ Appian, *Illyr.*, 30.

⁵² A. Stein, *Röm. Reichsbeamte der Provinz Thracia*, Sarajevo, 1920, p. 182, V. Scramuzza, *The Emperor Claudius*, Cambridge Mass., 1940, p. 182.

⁵³ *DD*, I, p. 307.

⁵⁴ *Contribuții* [Contribuții la istoria veche a României, ed. a II-a, București, 1967], p. 376.

...șteabarea - poate chiar înainte⁵⁵, poate numai în zilele lui August⁵⁶ - a unei Comunități pontice (χοινόν), de caracter politico-religios, grupând zeci de cetăți, altele cinci, altele șase colonii de pe țărmul vestic al Mării Negre, între Mesambria și Istros (*Pentapolis*, resp. *Hexapolis*), sub conducerea unui președinte - *pontarches*, ales pe rând dintr-un oraș sau altul, membre ale Comunității⁵⁷. De-acum înainte istoria fiecăreia devine un capitol din istoria Moesiei, evoluția întregului *koinon* fiind determinată de împrejurări economice și militare proprii acestei provincii de margine a Imperiului. În funcție de aceste împrejurări, - un timp bune, începând din sec. al III-lea repede înrăutățite⁵⁸ -, Histria, ca toate celelalte cetăți dobrogene, cunoaște în cadrul autonomiei administrative, de care pare să se fi bucurat până la sfârșitul dinastiei Severilor, o bună stare întemeiată nu pe comerțul al cărui volum trebuie să fi scăzut pe măsura înnisipării portului și a schimbării configurației coastei, ci pe exploatarea unui teritoriu rural intens folosit de o populație în continuă creștere. Asupra acestui teritoriu posedăm informații circumstanțiate oferite de o inscripție de deosebit interes, așa-numita Hotărnicie a lui Laberius Maximus, în care limitele teritoriului cetății sunt fixate cu strictețe, în legătură cu unele privilegii fiscale acordate cetății de autoritățile imperiale (δικαία). Cel mai important din acestea era libertatea de a pescui în brațul deltei astăzi numit Sf. Gheorghe fără plata taxelor în mod obișnuit percepute de arendașii "vămii Dunării" (τό της κατά τον Ἴστρον ὀχθηῶν τέλος⁵⁹). Insistența cu care se revine asupra-i în scrisorile unei întregi serii de guvernatori ai Moesiei, reproduse în anexa documentului la care m-am referit, lasă să se înțeleagă că venitul pe care-l trăgea cetatea din vânzarea peștelui de apă dulce (ca și a morunului, mai lesne de prins în fluviu decât în mare) era desigur considerabil (V. supra, p. 19 [în volum] și, mai departe, nr. 68). Tot așa cum am relevat, venitul teritoriului rural, intens populat și cultivat. Osebit de histrieni, colonii de traci sudici, *lai* și *bessi* strămutați în Dobrogea de autoritățile imperiale, contribuiau la punerea în valoare a unui sol extrem de fertil, alături de coloniști din diferite părți ale imperiului, recrutați în primul rând dintre veteranii corpurilor de trupă staționate la Dunăre⁶⁰.

Din punctul de vedere al organizării politice, sub romani - al căror neamestec în treburile interne ale cetăților "aliat" îngăduia locuitorilor

⁵⁵ De-a lungul timpului s-a exprimat în mai multe rânduri părerea că legătura de care vorbim ar fi fost realizată fie la sfârșitul sec. al IV - lea, în toiul luptei cetăților din Pontul Sîng împotriva lui Lysimach, fie la o dată mai recentă, oricum în epoca elenistică. Nici una din aceste ipoteze nu s-a impus și majoritatea cercetătorilor - până la cei mai noi - înclină să pună constituirea Comunității pontice în legătură cu instaurarea în Dobrogea a stăpânirii romane.

⁵⁶ E punctul de vedere exprimat de mine în numeroase lucrări, e și opinia lui G. Mihailov în cea mai recentă analiză închinată subiectului de editorul inscripțiilor grecești aflate în Bulgaria (Epigraphica. XLI, 1979, p. 7-42).

⁵⁷ D.M. Pippidi, *Scythica Minora*, p. 250 - 256.

⁵⁸ Procesul de treptată dederiorare a situației politice, economice și culturale în cetățile dobrogene, început în sec. al III - lea și ajuns la punctul său culminant către începutul sec. al VIII - lea, după căderea limes-ului roman la Dunărea -de- Jos (681) e descris în amănunt de R. Vulpe în vol. II din *Did.*, p. 17-292 și de Ion Barnea în aceeași lucrare, p. 369 - 502 (cf., tot de Barnea, și vol. III, p. 7-166).

⁵⁹ *Contribuții*, 2, p. 349 - 385 și mai departe numerele 67 - 68, cu comentariile respective.

⁶⁰ A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 188-200.

acestora să se guverneze ca în zilele deplinei lor neatârării - Histria continuă să ofere exemplul unei democrații selavagiste, formă de cîrmuire adoptată către jumătatea sec. al V-lea î.e.n., după frământări sociale de care s-a vorbit mai tîrziu. Potrivit principiilor constituționale în vigoare în cetățile astfel întocmite, suprema putere politică aparținea în Histria "poporului" alcătuit din totalitatea locuitorilor de sex masculin, de condiție liberă și bucurându-se de deplinătatea drepturilor cetățenești. Emanație a adunării obștești (ἐκκλησία, δῆμος) un consiliu sau sfat restrîns (βουλή) pregătea ordinea de zi a adunării și rezolva problemele cerute în numele "poporului" pe care îl reprezenta. O serie de magistrați, aleși de adunare pentru durata unui an, colaborează la opera de guvernămînt. Elective sunt și demnitățile religioase, în care locul principal îl deține sacerdoțiul lui Apollon Tămăduitorul, al cărui preot se bucură de privilegiul de a data cu numele său documentele publice și private ale cetății.

În textele epigrafice ale epocii romane ajunse la cunoștința noastră în număr mai mare decît din orice altă perioadă, instituțiile democratice continuă să fie pomenite ca în zilele independenței Histriei: Sfatul deliberează și propune, Adunarea se întrunește și ia hotărâri, magistrații se achită de însărcinările lor speciale. Toate acestea nu trebuie să ne amăgească. În realitate, cu pierderea liberității, orice manifestare politică încetează în cetatea noastră, ca în toate cetățile din cuprinsul imperiului pe care cu o formulă consacrată, dreptul public roman le proclamă *liberae et imunes* ("libere și scutite de dări"). Acolo unde există și în măsura în care se constată, imunitatea fiscală reprezintă un privilegiu care situează pe beneficiari mai presus de masa peregrinilor supuși la toate birurile. Pretinsa "libertate" nu-i lasă însă o autonomie administrativă, repede îngrădită de restricții crescînde. În aceste condiții, activitatea Sfatului și Poporului histrian, ca a atîtor organe ale statelor -cetăți grecești trecute sub oblăduirea romană, se restrînge la sarcini de simplă gospodărire și la votarea de adrese omagiale fie împăraților și înalților demnitari, fie binefăcătorilor locali ale căror merite și liberalități sunt exaltate în decrete onorifice cu atît mai ditirambice cu cît dărnicia acestora se întîmplă să fie mai neobișnuită (cu titlu de exemple, v. mai departe, numerele 55, 56, 57). Acestei din urmă împrejurări îi datorăm o bună parte din cunoștințele despre viața de fiecare zi a Histriei în primele veacuri ale erei noastre și singure aceste modeste documente ne permit să ne dăm seama de nivelul activității intelectuale, artistice și religioase în colonia milesiană de pe tîrmul lagunei Sinoc (numerele 99, 100, 193, 207).

Impresia ce se desprinde din lectura lor e aceea a unui oraș de provincie prosper, dar a cărui importanță nu trebuie exagerată. Pentru Strabon, care scria la începutul erei noastre, Histria nu era decît un "orașel" (πολίχκιον⁶²), și, comparat cu alte centre urbane din Răsăritul grec sau chiar din Dobrogea, ca Tomis, așa trebuie să fi și rămas, în ciuda, epitetului λαμπροτάτη πόλις ("prea strălucită cetate") pe care îl primește în

⁶² Geogr., VII 6, 1.

...anii ai secolului al III-lea⁶³. Ceea ce e sigur, oricum, e că înaintea distrugerii ei de goți, de care se va vorbi în continuare, Histria trebuie să fi posedat un destul de mare număr de edificii monumentale, de marmură sau de piatră calcaroasă, ale căror arhitrave, folosite ca material cu prilejul reconstrucției cetății, au fost scoase la iveală în cursul cercetărilor și se păstrează în muzeul șantierului.

Mărturii mai vechi, izolate, atestă existența în Histria, încă din epoca clasică, a unui templu al lui Apollon Tămăduitorul, a unui templu al lui Zeus Polieus, a unui templu al Afroditei, a unui templu al Marelui Zeu și a unui templu al Cabirilor din Samothrake. Inscricții recent descoperite menționează templul lui Dionysos Dătătorul-de-rodă (*χαρποφόρος*) și un *nithraeum* ridicat prin subscripție publică la mijlocul sec. II e.n. În sfârșit, tot o destinație religioasă trebuie să fi avut și "Museul" amintit într-un decret din sec. III î.e.n., despre care s-a crezut o vreme că ar fi o instituție de învățământ. Din rândul edificilor profane de folos obștească se pot cita un *ἀγοράσιον* (reședință a magistratului însărcinat cu supravegherea târgului) și un *macellum*, hală mai mult sau mai puțin monumentală, ridicată la o dată necunoscută și reclădită sub Gordian al III-lea (238-244).

Pentru Histria, ca pentru întreaga Dobrogea și, se poate spune, pentru întreaga peninsulă Balcanică, secolul al III-lea reprezintă o vreme de grele încercări, de atacuri ale popoarelor în migrație, năzuind a pătrunde în imperiu, și de încercări desperate din partea autorităților romane de a stăvili un puhoi în stare să rupă orice zăgaz. Cu prilejul fiecărei invazii, un oraș sau altul cade victimă atacatorilor; viața socială stagnează, iar populația suferă din partea apărătorilor aproape tot atât cât din partea vrăjmașilor. Către jumătatea sec. al III-lea Histria e prădată și distrusă de goți atât de radical încât, până astăzi săpăturile arheologice n-au putut scoate la iveală decât puține urme anterioare catastrofei. În ciuda dificultăților, orașul era totuși menit să renască din propria-i cenușă. Spre sfârșitul secolului al III-lea Histria e reclădită și în timpul lui Probus (276 - 282) reîncepe seria descoperirilor monetare, întrerupte după Gordianus al III-lea⁶⁴. De-acum înainte, însă, informațiile se fac rare: în vârtejul care cuprinde Dobrogea și care nu se va domoli pentru un timp decât în sec. al IV-lea, apoi în cel de-al VI-lea, Histria încetează să mai rețină atenția cronicarilor: inscripțiile găsite sunt puține și sumare⁶⁵, iar singurele indicații cronologice sigure ne sunt oferite de monede, - cele mai noi din zilele lui Mauriciu - Tiberiu (582 - 602). Ultimele veacuri ale Histriei nu se oglindesc decât în ruinele scoase la iveală de sapa arheologilor. Mulțumită lor ne e îngăduit să asistăm la destrămarea treptată a instituțiilor, la ruina zidurilor și - primii ani ai sec. al VII-lea - la definitivă părăsire a orașului de către locuitori.

*

⁶³ St. clasice, XI, 1969, p. 243 - 245.

⁶⁴ H. Nubar în *Histria III*, p. 243-245.

⁶⁵ Em. Popescu, *Inscripțiile din sec. IV - XIII*, numerele 109 - 166, p. 148 - 177.

Do-acă înainte, de-a lungul multor veacuri, amintirea înfloritoarei cetăți se pierde. Poate ruinele unei așezări care dăinuise cincisprezece veacuri se așterne praful, și însuși locul unde altă dată fremătase atâta viață cade în uitare. Timp de un mileniu și mai bine, nimeni nu pare să-și fi pus întrebarea unde se va fi înălțat Histria, și trebuie să ajungem aproape de zilele noastre pentru ca - străbătând pe rând Dobrogea dinspre deltă spre granița Bulgariei sau invers - călători poloni⁶⁶ sau occidentali⁶⁷, în drum către Constantinopol, să consemneze în notele lor de călătorie observații directe sau reminiscențe cărturărești cu privire la anticități ale unei regiuni nu o dată pomenite în autorii clasici, începând cu Herodot. Fie și în aceste condiții, de Histria firește, nu poate fi vorba, câtă vreme ruinele-i zăceau ascunse de privirile profane, iar drumul ales de călători spre sud urma traseul șoselei moderne Tulcea - Constanța, la cca. 10 km. vest de vatra cetății dispărute, principalul popas de-a lungul acestui parcurs fiind, atunci ca și acum, orașelul Babadag, important centru religios al locuitorilor mahomedani ai provinciei⁶⁸.

Cu vremea, totuși, sub pana cutărui cunoscător al istoriei Sciției Mici, numele Istros prinde a-și face loc⁶⁹, cu sau fără legături cu cealaltă întrebare suscitată de umanității timpului: localizarea Tomisului, cetatea suferințelor lui Ovidiu⁷⁰. De o încercare de a fixa pe teren așezarea Histriei nu e încă vorba⁷¹, chiar dacă ici și colo asemenea tentative nu lipsesc, ca în notele de drum ale lui Adam Neale, medic englez în trecere spre Constantinopol, în suita ambasadurului britanic la Poartă, în primii ani ai secolului al XIX - lea.⁷² Pentru aceasta, Histria și-ar fi avut vatra în Karakirmen sau Kara-Herrman, *pe malul sudic al deltei*⁷³, localizare făcută să nedumerească pe cine uită că, după cunoștințele geografice ale

⁶⁶ În starea actuală a informației, cel dintâi călător polon de la care ne-a rămas o descriere a trecerii lui prin Dobrogea, în sec. al XVI - lea, e Erasm Otwinowski (la P.P. Pansătescu, *Călători poloni în țările române*, București, 1930, p. 7-9).

⁶⁷ Lista trecătorilor apuseni prin Dobrogea, în drum spre Constantinopol, e lungă și nu poate fi vorba să înșir aici mai multe nume decât e numai de cât necesar. Mă mulțumesc să notez, la sfârșitul sec. al XVI - lea, pe Georgius Dousa (Joris Van der Does) cu a sa *De itinere Constantinopolitano epistula*, apărută la Leyda în 1599, și pe clericul catolic Phillip Stanislavov, care în veacul următor, străbătând Dobrogea și Bugeacul în cursul unei vizite episcopale, vorbește întâmplător de Babadag, confundându-l cu Tomi (*Călători străini despre țările române*, ed. Hloban, V (1973), p. 617).

⁶⁸ La cele spuse despre Babadag în nota precedentă, adaugă descrierea circumstanțiată a călătorului turc Evlia Celebi, ale cărui notații asupra celor văzute în Dobrogea secolului al XVII - lea sânt de o deosebită însemnătate pentru demografia și geografia istorică a acestei provincii (textele în *Călători* vol. VI (1976), F. 380 urm., mai ales p. 368 - 395).

⁶⁹ Numai pentru memorie rețin încercarea lui Dimitrie Cantemir de a situa Histria pe brațul de nord al Dunării, la Chilia, aceeași. Iamurește el, "or cu ali numere pe urmă sau chemat Lycostomon, ce va să zică Gura Lupului" (*Hronicul vechimii a Romano-Moldo-Vlachilor*, ed. Toculescu, București, 1901, p. 60).

⁷⁰ O lungă listă a tentativelor invariabil greșite de căutare a Tomisului în cuprinsul Sciției mici, între Tulcea și Varna (ca să nu mai vorbim de alte ipoteze încă și mai fanteziste, formulate începând din sec. al XVI - lea până către jumătatea sec. al XIX - lea) la Iorgu Stoian, *Tomitani*, p. 16 - 17, cu nota 16.

⁷¹ De reținut, totuși, că la sfârșitul sec. al XVI - lea numele *Istria și Istriopolis* își făc apariția - la locul cuvenit - pe două hărți ale Mării Negre întocmite, una de Abraham Ortelius (*Daciae et Moesiarumque veteris descriptio*), alta de C. Levinus Vulsius (*Novum opus geographicum*), ambele publicate în 1595. Datorcă această informație cercetătorului S. Iosipescu, de la Centrul de istorie militară, căcuta prin să-i mulțumesc și pentru o fructuoasă discuție referitoare la geografia Dobrogei medievale.

⁷² Notele lui de drum (*Travels through some Parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey*, London, 1818) aveau să apară, simultan cu ediția engleză, într-o traducere franceză în două volume, fără modificări față de original: *Voyage en Allemagne, en Pologne, en Moldavie et en Turquie* (Paris, chez Cide, libraire).

⁷³ *Travels*, p. 181 (cu observațiile mele la St. clasice, XIV, 1972, p. 195-201).

timpului, lacurile de la vadul brațului Sf. Gheorghe se socoteau prelungiri ale deltei, iar canalul dintre Chituc și continent, sfârșind la Gura Buazului, ca un braț al Dunării. Înaintea lui Neale, în sec. al XVII - lea, indicații similare se citesc la Elvia Celebi, menționat mai sus, care, vorbind și el cu Caraharman, nu lasă îndoiiala asupra faptului că are în vedere o *gură a Dunării*, precizând chiar că e vorba de al cincilea braț al fluviului. "Toate vasele de acolo - ne spune călătorul turc - ierneză fără grije și teamă pe brațul fluviului. Una din *cele cinci guri ale Dunării* este tocmai această gură de la Karaharman, fiind cea mai mică din toate. Se pare că un canal săpat de mâna oamenilor, în timpul ghiaurilor"⁷⁴

Pentru Neale, așadar, ca pentru cei mai mulți călători apuseni din prima și a doua jumătate a sec. al XIX - lea⁷⁵, Histria se localiza la Karaharman (astăzi Vadu, la cca. 10 km sud de Histria, în antichitate *Vicus Celeris*) și această părere avea să fie împărtășită chiar de Tocilescu, pe temeiul unor documente epigrafice descoperite în acest loc la sfârșitul secolului trecut⁷⁶. Cum am mai avut prilejul s-o scriu⁷⁷, meritul de a fi găsit soluția acestei probleme de geografie istorică îi revine lui Ernest Desjardins, care, în cursul unei lungi călătorii arheologice la Dunărea-de-Jos, în 1868, găsind răgazul să cerceteze împrejurimile satului Caranasuf și să admire vestigiile vizibile la suprafața solului, a avut intuiția că ruinele erau ale unui oraș important și a formulat ipoteza că aici trebuie să se fi înălțat Histria. "A quarante kilomètres environ au sud de Babadag, - scrie el⁷⁸ - à une demi-lieue au delà du petit village bulgare du Karanasov est un magnifique amas de ruines dont toutes les pierres n'ont pu servir encore aux tombes du cimetière qui en occupe une partie ou aux besoins du village voisin. J'y ai vu des chapiteaux de marbre, des fûts des colonnes, des pierres immenses dont un grand nombre devaient porter des inscriptions, disparues aujourd'hui. Je n'en ai trouvé qu'une seule, en grec et intéressante. Cet imposant ensemble de ruines, le luxe qui avait présidé

⁷⁴ *Călători VI*, p. 387. Din lucrările bogate referitoare la Caraharman în vremea lui Elvia Celebi, vezi, pe lângă V. Eskenasy, *Rev. istoric*, XXXIII, 1980, p. 761 urm., Al.M. Alexandrescu-Doxea Bulgaru, în *Pence*, VI, 1977, p. 259 - 269. Studiul lui T. Mateescu, *Une ville disparue de la Dobrouja*, *Tarh Enstitütsi Dergisi*, 1971, p. 297 - 343, nu mi-a fost accesibil.

⁷⁵ Notabil, din acest punct de vedere, raționamentul cu ajutorul căruia, în 1856, E. Taibout de Marigny încerca să acrediteze opinia după care Histria s-ar fi aflat "à environ 8 mille de la partie meridionale du lac Razelme et à 10 Nord - Ouest du rivage de la mer tel qu'il est formé aujourd'hui au-delà du Karaimane (Karakermene) par des terrains d'alluvions" (*Hydrographie de la Mer Noire et de la Mer d'Azov. Description topographique et archéologique de leurs côtes depuis les temps anciens jusqu'à nos jours*, Trieste, 1856, p. 36). Mai puțin clar sunt prezentate lucrurile în cartea (postumă) a lui Xavier Hommaire de Hell: *Les steppes de la Mer Caspienne, Caucase, la Crimée et la Russie méridionale. Voyage pittoresque, historique et scientifique*, în al cărui tom III (Paris - Strasbourg 1844) la p. 85, n. 24, se citește: "Au nord de Tomis se trouvait, au temps des Grecs, la colonie miltésienne de Istrus ou Istropolis, dont la petite ville de Kara-Karman occupe aujourd'hui l'emplacement. Istropolis figure dans les cartes du moyen-âge sous le nom de *Grossea*". Numele abia transcris începează, într-adevăr, în unele portulane, dar explicația lui nu-i ușoară, nici localizarea destul de precisă.

⁷⁶ Același lucru se poate spune despre *Zanavaria*, denumire sub care unii cercetători nu șovăie să nu recunoască același modest port al Karaharmanului (W. Tomaschek, *Sitzber. Acad. Wien*, CXIII, 1886, p. 308. Cf. V. Eskenasy, *Rev. istoric*, XXXIII, 1980, p. 761).

⁷⁷ Între ele, faimosul decret în cinstea lui Aristagoras fiul lui Apatarios, reeditat mai departe sub numărul 54. De asemenea, textele publicate în secțiunea din acest volum consacrată documentelor găsite în împrejurimile Histriei, p. 464 numerele 350 și următoarele.

⁷⁸ Supra, p. 23.!!

⁷⁹ *Rev. Arch.*, 1868, p. 19. Singura inscripție copiată la Histria, în *AICA*, XL, 1868, p. 92-93, nr. 101 (mai departe nr. 180, p. 315 și urm.).

à ces constructions dont les débris jonchaient le sol, la proximité du golfe formé aujourd'hui d'un enfoncement du lac Venetz, ouvert autrefois sur la mer, enfin les mesures des *Intinéraires*, m'ont fait penser que j'étais près d'une ville grecque et que cette ville était la célèbre Histropolis, une des cités de la Pentapole".

Până și această remarcabil de precisă localizare a rămas o vreme necunoscută sau neluată în seamă, și mulți ani încă Histria a continuat a fi căutată când la Vadu - Karaharman, cum am mai avut prilejul s-o spun, când la Sinoe - Casapchioi⁷⁹ (unde astăzi știm că în primele veacuri ale erei noastre se dezvoltă așa-zisul *uicus Quintionis*), când pe înălțimile de la Kara Burun, la câțiva kilometri nord de ultima comună⁸⁰. Abia cu trecerea vremii și pe măsura descoperirilor întâmplătoare⁸¹, ipoteza lui Desjardin avea să fie treptat întărită, înainte de a fi definitiv acreditată de săpăturile începute de Pârvan în 1914 și, de atunci, cu întreruperi impuse de desfășurarea celor două războaie mondiale⁸², continuate fără preget până-n zilele noastre.

De-a lungul atâtor decenii de investigații, săpăturile întreprinse de succesivele echipe s-au desfășurat sub auspiciile și, măcar în parte, cu mijloace financiare puse la dispoziția cercetătorilor de Academia Română, iar după întemeierea Academiei de Științe Sociale și Politice, în 1970, cu fonduri puse la dispoziția Institutului de arheologie din București din bugetul acestei instituții, sporite prin contribuțiile DPCN-ului și ale Muzeului județean Constanța.

În relativ puținii ani cât i-a fost dat să conducă săpăturile pe acest șantier (1914 - 1927), V. Pârvan s-a angajat cu toate forțele în dezvelirea incintei târzii a așezării, cu scopul mărturisit de a-i reconstitui traseul și, totodată, de a culege inscripțiile căzute din zidul unde fuseseră întrebuințate ca materiale de construcție în urma distrugerii orașului de goți, către mijlocul secolului al III - lea. Pe măsură ce acest prim obiectiv se realiza, într-un timp relativ scurt, regretatul învățat și colaboratorii au pătruns în interiorul cetății pe poarta mare, identificată din cursul primei campanii și, degajând larga piață din fața acestei intrări, mărginită de ziduri în cea mai mare parte prăbușite, toate aparținând ultimei faze de viață a Histriei (secolele IV - VII e.n.), porneau să exploreze larga arteră de comunicație orientată Nord-Sud, desprinsă din această piață și care, printre ruinele unui așa-zis "bazar" și ale unei serii de basilici civile de mari proporții, sfârșea într-o piațetă mărginită de portice, în fața unei

⁷⁹ A. von Domaszewski, CIL, III, Suppl., p. 1257; Tocilescu, AEM, XVII, 1894, p. 88, nr. 12.

⁸⁰ K. F. Peters, Denkschr. Akad. Wien, Naturwiss. Klasse, 1867, II, p. 141.

⁸¹ Pentru perioada premergătoare cercetărilor inițiate de Pârvan sunt de reținut notațiile arhiepiscopului Raymund Netzhammer cu prilejul unei vizite făcute la fața locului în 1907, publicate mai târziu în volumul *Aus Rumänien*, I², p. 232-237.

⁸² Nu va fi fără interes să amintesc că în timpul vremelnicei ocupații a Dobrogei de trupe stăine, săpături cunduse de un Dr. Jacobs din München par să fi dus la descoperirea unui depozit de amfori arhaice, de-atunci dispărute: I. Bianu, AR, ser. II, t. XXXIX Desb. p. 90 - 91. Cu privire la lucrările întreprinse cu același prilej la Histria de cercetători bulgari (dacă nu săpături propriu-zise, măcar vânători de inscripții), v. *Dobrudscha Bote*, II, Constanța, 1917, nr. 270 (18 oct.), 2-3; nr. 271 (19 oct.), 2-3; nr. 292 (20 oct.), 2-3; 293 (21 oct.), 2-3. De asemeni, cele scrise de H. Illing în *Philol. Wochenschrift*, XXXVII, 1917, col. 1638, reproduse mai departe la p. 441 în comentariul la nr. 326.

mari zidiri identificată cu un edificiu termal, în ansamblul căruia analize ulterioare aveau să distingă mai multe faze constructive.

Caracteristice pentru activitatea lui Pârvan în puținii ani cât a condus săpăturile sunt, pe de o parte, împrejurarea că în nici unul dintre sectoarele cercetate investigațiile sale n-au coborât sub nivelul ultimului strat de ruine, pe de altă parte aceea că - în fața marelui număr de documente scrise descoperite în preajma incintei degajate și, uneori, în chiar structura ei - pasiunea sa de epigrafist l-a făcut să pășească fără zăbavă la editarea lor, amânând publicarea celorlalte descoperiri pentru o dată mai târzie. Devada acestei intenții e de găsit în nota-anexă tipărită la sfârșitul memoriului *Histria IV* în care, schițând și planul de lucru pentru un număr neprecizat de ani, făcea să se știe că materialele de tot felul scoase la iveală în cursul cercetărilor aveau să fie descrise și publicate *pe categorii*, într-o ordine schițată provizoriu precum urmează:

1. *Viața antică în orașele grecești de la Pontul Stâng;*
2. *Situația generală a Histriei și descrierea ruinelor dezgropate în 1914 - 1916;*
3. *Fragmente arhitectonice, sculpturale și picturale găsite în 1914 și 1915;*
4. *Inscripții găsite în 1914 și 1915;*
5. *Teracote și vase grecești din sec. VII și VI a. Chr. găsite în 1914 și 1915;*
6. *Descoperiri mărunte din anii 1914 - 1916.*

Ce avea să se întâmple cu acest interesant proiect⁸³, se știe. Moartea prematură a învățatului avea să-l împiedice să-și ducă la bun sfârșit lucrările anunțate, cu o singură excepție: strângerea și publicarea inscripțiilor descoperite între 1914 și 1925 despre care am arătat înainte în ce condiții au fost editate și comentate⁸⁴. Fapta lui rămâne oricum exemplară și cea mai bună dovadă a seriozității cu care fusese conceput planul de publicații histriene al lui Pârvan este că - la șaiszeci și mai bine de ani distanță - acesta se înfăptuiește sub ochii noștri prin rîvna actualei echipe de arheologi, grupați în jurul celui care scrie⁸⁵.

Din punctul de vedere al simplei explorări a ruinelor rămînea totuși mult de făcut în suprafață ca și în adîncime, - în sensul că, pe de o parte, cercetarea celui mai recent nivel dezvelit trebuia extinsă la întreaga suprafață a așezării, pe de alta, că măcar în unele sectoare ale ariei degajate, investigația se cuvenea prelungită la straturile mai vechi, cu scopul de a ne familiariza cu evoluția urbanistică a așezării și, totodată, de a ne lămuri pînă la ce punct se putea spera să se scoată la lumină fie și un

⁸³ *Histria IV*, p. 706.

⁸⁴ Cf. Cuvîntul introductiv, supra p. 10 și urm. de completat cu *Dacia*, II, 1925, p. 198 - 199.

⁸⁵ Din colecția intitulată *Histria. Rezultatele săpăturilor*, concepută ca o serie de monografii închinată materialelor scoase la iveală de-a lungul anilor de succesivele echipe de cercetători, fără limite de timp, au apărut pînă acum patru volume; alte trei în curs de pregătire.

număr restrâns de monumente din epocile cele mai vechi ale orașului: arhaică, clasică și elenistică.

Sub acest din urmă raport, săpăturile soților Lambrino n-aveau să ne ofere lumini noi, în ciuda râvnii investigatorilor și a conștiinciozității de care, în alte privințe, aveau incontestabil să dea dovadă. Desăvârșind dezvelirea termelor abia atinse de Pârvan și consolidându-le în măsura mijloacelor avute la dispoziție, ei aveau să continue investigația în aceeași direcție, liberînd, în prelungirea localului de băi și pînă la latura de sud a incintei, un întreg cartier de locuințe și ateliere modeste cărui, pînă astăzi, exploratorii ruinelor Histriei nu pregetă să-i dea numele de "sectorul economic"⁸⁶.

O primă încercare serioasă de depășire a metodei predecesorilor, îmbogățind pe mai multe planuri cunoștințele despre trecutul urbanistic al Histriei n-avea să se încerce de altfel decît începînd din 1950, cînd, fără să întrerupă efortul de dezvelire a ruinelor tîrzii în direcțiile est și sud-est, membrii celei de-a treia echipe de investigatori ai cetății de pe țărmul lagunei Sinoe, pînă la o vreme condusă de E. Condurachi⁸⁷, apoi de D. M. Pippidi, aveau să încerce, în sectorul de nord-est al acropolei, în vecinătatea mării, o coborîre în adîncime care, printr-o întîmplare fericită, avea să atingă, chiar din timpul primei campanii, ruinele unui lăcaș de cult de proporții modeste, datînd din sec. al V-lea, și în care cercetări ulterioare aveau să recunoască templul lui Zeus Polieus⁸⁸.

Nu e, firește, locul să intru aici în înșirarea și descrierea tuturor celorlalte descoperiri de monumente de cult făcute de-a lungul ultimelor trei decenii în sectorul pe care de la o vreme ne-am deprins să-l numim *Zona sacră* a Histriei. Ceea ce țineam să relev în primul rînd e împrejurarea că din monumentele așezării preromane măcar o parte zace ascunsă sub ruinele unor epoci mai noi; în al doilea rînd, măsura în care, prin scoaterea lor la lumină, cunoștințele noastre despre trecutul coloniei milesiene sporesc ca număr și valoare.

Alte inițiative preconizate în cursul ultimelor decenii de aceeași echipă de cercetători care a văzut desfășurîndu-se săpăturile din Zona sacră sînt și ele de natură să modifice perspectiva în care se continuă cercetarea cetății și a teritoriului ei orășenesc: explorarea timp de mai mulți ani a satului greco-"barbar" de la Tariverdi (prima așezare rurală din *chora* histriană cercetată cu migală, chiar dacă rezultatele astfel obținute n-au fost pînă astăzi în întregime valorificate); o seamă de periegeze în împrejurimile imediate ale Histriei (Zmeica, Sinoe, dealul de la Amze Gaisi, mai de curînd Fîntînele și Nuntași); încercările încă modeste de orientare în vasta necropolă tumulară de pe *terra ferma*, unde de pe acum revelațiile săpăturilor au introdus elemente neașteptate în concepțiile noastre despre relațiile grecilor cu indigenii. Osebit, măsuri schițate dar nu

⁸⁶ Descrierea lui, de Gr. Florescu, în *Histria I*, p. 293 - 324.

⁸⁷ Care a asigurat și publicarea celor două volume miscelane, *Histria I și II*, respectiv în 1954 și 1966.

⁸⁸ În așteptarea apariției volumului VII din seria *Histria, rezultatele săpăturilor*, vezi *Histria*, I, cap. *Sectorul templului grec* (P. 231 - 278), redactat de D. M. Pippidi.

suficient urmărite, cum ar fi explorarea submarină a lagunei Sinoe, în căutarea unor vestigii de natură să permită localizarea sigură a portului în perioada celei mai intense activități comerciale a coloniei⁸⁹ se înscriu și ele printre direcțiile de cercetare rezervate unui viitor nu prea depărtat. Împreună cu publicarea în continuare a materialelor încă nestudiate care umplu depozitele șantierului, toate aceste activități, urmărite cu stăruință, vor adânci, dacă nu vor schimba, cunoștințele noastre despre evoluția celei mai vechi colonii milesiene de pe țărmul de apus al Mării Negre, fixându-i definitiv locul în mișcarea de colonizare greacă a Pontului Euxin.

⁸⁹ V. Canacache. *Primele indicații arheologice în legătură cu portul Histriei*, SCIV, V, 1954, p. 91-92.

SPAȚIU PUBLIC ȘI ORGANIZARE POLITICĂ LA HISTRIA ÎN SEC. VII-V A. CHR.*

ZOE PETRE

Punctul de pornire al considerațiilor care urmează este ipoteza pe care o argumentează Mircea Angelescu în teza sa de doctorat – susținută în 2002 și încă inedită – referitoare la zidurile de apărare ale cetății Histria, anume că, începând cel mai târziu din sec. VI a.Chr., Histria avea două incinte relativ concentrice, vădind efortul comunității civice de a asigura apărarea distinctă a celor două mari zone de locuire ale cetății, zona interioară din jurul Acropolei și zona de locuire mai modestă, dar comparativ foarte densă, de pe platou. Această situație este convingător demonstrată de către Mircea Angelescu pentru epoca arhaică și clasică prin coroborarea rezultatelor propriilor cercetări - întreprinse pe urmele săpăturilor regretatei noastre colege, Maria Coja, cea care a descoperit pe platoul de vest traseul incintei din sec. VI a.Chr. – cu cele întreprinse de Catrinel Domăneanțu la incinta Acropolei, semnalată încă în urma cercetării stratului arhaic de locuire din interiorul cetății de epocă romană de către Marcelle și Scarlat Lambrino, rememorate de regretatul Dinu Adameșteanu.

De bună seamă, continuarea cercetărilor va putea rafina atât cronologia absolută, cât și pe cea, relativă, a celor două sisteme arhaice de fortificații, dar putem afirma încă de pe acum că, măcar în sec. VI a.Chr., spațiul urban al Histriei era în același timp unitar și dedublat. În sec. V-IV a.Chr. are loc o lărgire spectaculoasă a suprafeței urbane, apărute de o nouă incintă, al cărei traseu acum nu mai cuprinde doar acropola, ci înglobează o arie extinsă până în proximitatea traseului vechii fortificații care delimita, în epoca arhaică, locuirea de pe platou, dispunând la extremitatea exterioară și de o construcție defensivă complementară, din aceeași perioadă.

Această dedublare readuce în discuție o întrebare la care, independent de problema incintelor, cercetarea modernă a oferit încă din momentul primelor descoperiri de pe platoul de vest, răspunsuri diverse, și anume care ar putea fi natura și semnificația mai precisă a locuirii arhaice de pe platou în raport cu cea a nucleului așa-numitei Acropole, coextensiv, în linii generale, cu spațiul apărat de incinta romană posteroară distrugerii gotice din sec. III p.Chr. și considerat central pentru întreaga locuire antică de la Histria. Rând pe rând, toate ipotezele posibile au fost formulate, începând cu aceea că prima instalare a *apoikiei* ar fi fost cea din zona de vest, urmată apoi de o luare în stăpânire a ariei Acropolei – sau, dimpotrivă, cu ideea că platoul ar fi semnul unei extinderi ulterioare a locuirii, urmare a unui spor demografic destul de important pentru a fi atribuit unor valuri ulterioare de coloniști. Nu a lipsit nici ipoteza că, în zona de vest, ne-

* Apărut în "Studii și cercetări de istorie veche și arheologică", tomurile 54-56, 2004-2005, p. 33-53.

am afla în fața unei locuiri autohtone sau mixte care ar explica modestia locuințelor din chirpici și prezența relativ abundentă a ceramicii lucrate de mână¹.

Pare destul de surprinzător, cel puțin la prima vedere, că în această dezbatere nu a fost decât rareori adusă în discuție situația topografică a cetăților din Ionia în primele lor veacuri de existență. Numeroasele incertitudini care subzistă cu privire la primele straturi de locuire post-miceniană pe coasta de vest a Asiei Mici ar putea explica această rezervă. Totuși, în ciuda neclarităților încă persistente, există în spațiul ionian câteva elemente care ne pot oferi dacă nu paralele certe, cel puțin sugestii interpretative interesante. Între acestea, aș cita pe de-o parte evoluția urbanistică a Vechii Smyrne, unde o primă fază de locuire pare să ateste, ca și la Istros, o dedublare a spațiului (proto)urban între o acropolă și locuirea în zona mai joasă, reprezentată de case modeste din chirpic cu plan oval². Ca și la Histria, cercetarea arheologică și istorică a acestei etape timpurii de locuire la Smyrna a ezitat multă vreme între a atribui această arie de locuire modestă unor autohtoni pre-ionieni, poate chiar pre-greci, sau locuitorilor eleni ai cetății, sfârșind prin a înclina către această a doua ipoteză datorită cantității importante de ceramică greacă din inventarul locuințelor cu plan oval – caracteristică deopotrivă și locuirii histriene de pe platou, care a furnizat cantități importante de ceramică arhaică de bună calitate³. Ca și la Histria, pe de altă parte, s-a postulat alternativ și la Smyrna o primă instalare în zona colinară, urmată de extinderea ariei de locuire către zona de locuințe cu plan oval, sau, dimpotrivă, s-a presupus întâietatea acestei locuiri modeste, care s-ar fi extins și fortificat ulterior într-o zonă mai înaltă. La capătul acestor incerte etape de evoluție a Vechii Smyrne în sec. IX-VIII a.Chr. – sugestive, chiar dacă nu lămuritoare pentru istoria Histriei în primele sale veacuri de existență – constatăm o unificare a spațiului, devenit civic în sensul deplin al cuvântului, adică unitar sistematizat, cândva în jurul anului 700 a.Chr.

Pe de altă parte, chiar dacă, sub aspectul topografiei arhaice și al organizării spațiale, Miletul prezintă încă și mai multe incertitudini, putem totuși afirma fără a greși prea mult că, la jumătatea secolului al VII-lea a. Chr., atunci când Miletul trimite către gurile Dunării o expediție colonială, cetatea ioniană era încă dominată de câteva *dynasteiai*, grupuri nobiliare în perpetuă competiție pentru o putere pe care nu o împart decât silit între ele. Caracteristic pentru Miletul arhaic pare a fi tocmai acest context în care câteva *gene* – mari familii nobile pretinzând că descind din primii locuitori strămutați pe coasta Asiei Mici din Atica, mai rar și din alte regiuni, de la Epirul Molosilor la Creta, *Neleidai*,

¹ Em. Condurachi, *Histria. Monografie arheologică I*, București 1956, p. 17 (în continuare Histria I); idem și Suzana Dimitriu, *ibid.*, p. 230; Suzana Dimitriu, *Paläste und Hütten in der milesischen Kolonie Istros*, în *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern. (Symposium der Alexander-von-Humboldt-Stiftung)* Berlin 1980, p. 309–317; P. Alexandrescu, *Histria in archaischer Zeit*, în P. Alexandrescu – W. Schuller (ed.), *Histria. Eine Griechenstadt an den rumänischen Schwarzmeerküste*, Xenia 25, 1990, p. 47–101 (în continuare Xenia); idem, *Dacia N.S. 22*, 1978, p. 331–348, reluat cu adăugiri în idem, *L'Aigle et le Dauphin. Etudes d'archéologie pontique*, Bucarest 1999, p. 49–65 (în continuare *L'Aigle et le Dauphin*).

² G.M. A. Hanfmann, HSCP 61, 1953, p. 1–37; J. M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East*, Londra 1963, p. 23 și passim; E. Akurgal, AJA 1962, p. 369–379.

³ P. Alexandrescu, în colaborare cu Suzana Dimitriu și Maria Coja, *Histria IV. La céramique d'époque archaïque et classique*, București 1978 (în continuare Histria IV);

*Thelidai, Skiridai, Hekataidai, Anaximandridai*⁴ – își dispută în chip tradițional întâietatea, continuând să fie importante în viața cetății până târziu în epoca clasică⁵. O vastă producție mitico-genealogică – despre care avea să scrie în sec. VI a.Chr. Hekataios că e în multe privințe rizibilă⁶ – atestă pentru toate cetățile Ioniei, dar cu precădere pentru Milet, importanța acestui folclor al privilegiilor în imaginarul comun al elenității ioniene⁷.

În strălucita sa sinteză despre *Geniul grec în religie*, Louis Gernet reconstruiea, pe marginea tradițiilor referitoare la cultul arcadian al Demetrei *Kidaris* – căreia îi erau închinată ceremonii inițiatice constând din dans și cântec - un orizont arhaic de religiozitate dominată de confrerii de inițiați/inițiatori specializați în dansuri extatice și cântece rituale (*molpai*), în care, alături de sacerdoții Demetrei cu ceteră din Arcadia, de *Eumolpizii* hyperborei instalați la Eleusis, sau de *Euneidai* de la Atena, consacrați cultului lui Dionysos *Melpomenos*, îi numără și pe membrii confreriei milesiene de *Molpoi*, închinătorii lui Apollon Delphinios, al căror *aisymnetes* e eponimul cetății⁸. Cercetările din ultimii 20 de ani referitoare la *gene*, la natura și rolul lor în viața cetăților arhaice, întregesc și confirmă tabloul schițat de Gernet, îngăduindu-ne să subliniem caracterul predominant religios al aristocrației milesiene până dincolo de limitele epocii arhaice. Într-adevăr, magistratul eponim al cetății rămâne până târziu același *aisymnet* al unei confrerii consacrate cultului lui Apollon, și dănuirea unui mare număr de *gene* cu un rol politico-religios în viața cetății și a Ioniei în general sugerează o componentă rituală mult mai importantă decât se recunoaște îndeobște în definirea și menținerea privilegiilor acestor *dynasteiai* tradiționale. În ultimă instanță, chiar numărul semnificativ de *gene* care dănuie în memoria posterității e sugestiv, câtă vreme s-a dovedit că familiile nobile desemnate în texte drept *gene* se disting înainte de toate prin faptul că sunt, într-un fel sau altul, specializate într-un cult anume și beneficiază de privilegiu legate de funcția lor religioasă⁹.

Expansiunea colonială milesiană în Pont – inclusiv întemeierea cetății Istros înainte de sfârșitul sec. VII a.Chr. – a fost prea multă vreme reconstituită în termeni anacronici, bazați pe o viziune modernizatoare, uneori subiacentă, alteori aproape strident dominată de modelul unei imaginare expansiuni comerciale. Studiile mai recente ale lui Petre Alexandrescu referitoare la Histria arhaică fac, într-o măsură, excepție de la această tendință, deși autorul ezită încă între un model „gentilic” înțeles în sens tradițional, de regim pre-politic dominat de

⁴ G. Busolt, *Griechische Staatskunde* I, 2², München 1920, p. 249

⁵ Aristotel, *Fragmenta*, 556 r. 2 urm. Rose; G. Glotz, *La Cité grecque*, Paris 1932, reimprimat 1970, p. 72; M. Piérart, in D. M. Pippidi (ed.), *Actes du VIF Congrès international d'épigraphie grecque et latine. Constantza, 9-15 septembre 1977*, Paris-București 1979, p. 439-440; idem, *REA* 87, 1985, p. 169-190; Françoise Ruzé, *REA* 87, 1985, p. 157-167; P. Alexandrescu, *StCl* 24, 1986, p. 63-70, reluat – în versiune germană și cu referințe bibliografice mult amplificate - în id., *L'Aigle et le Dauphin*, p. 108-116.

⁶ Hekataios, *FrGrHist* 1, F1.

⁷ Texte adunate și sistematizate de M. Sakellariou, *La Migration grecque en Ionie*, Atena 1958.

⁸ L. Gernet, A. Boulanger, *Le génie grec dans la religion*, Paris 1932, reeditat 1970, p. 69-70. Cu privire la *Molpoi* milesieni v. și G. Glotz, *op. cit.*, p. 24, 100; F. Poland, *RE Suppl.* VI, col. 509-520; W. Burkert, *Greek Religion. Archaic and Classical*, trad. engl. Cambridge, MA, 1985, p. 102.

⁹ F. Bourriot, *Recherches sur la nature du genos*, Lille 1979; Sally Humphreys, *Sociologia del Diritto*, 8, 1983, p. 35-44; S. Lambert, *CQ* 49, 1999, 2, p. 484-498.

care a clanuri, și unul pe care, *mutatis mutandis*, îi numește, pe urmele lui Busolt și Newmann, „hanseatic”¹⁰.

Or, cercetările din ultima vreme demonstrează, fără putință de dubiu, că acestea nu sunt clanuri reziduale ale unei ipotetice societăți gentilice prestatale, ci elemente specifice ale ierarhiei social-politice a cetăților arhaice, al căror privilegiu este în mare măsură dependent de vocația lor religioasă. Aceste mari familii - care se află la originea unor culte pe care le divulgă la un moment dat în beneficiul comunității civice pe cale de a se cristaliza, rezervându-și, într-un fel sau altul, monopolul asupra acestora chiar și atunci când ele devin culte poliade - se face la fel de puțin cu clanurile irocheze sau scoțiene ca și cu patriciatele comerciale ale Renașterii.

Vremea în care Glotz putea glosa pe marginea sumarelor notații ale lui Plutarh despre *Ploutis* și *Cheïromacha* de la Milet folosind fără ezitare termeni ca „industriași sau proletariat urban (*Gergithes* fiind, de bună seamă, *proletarii marali*)”¹¹, e de mult apusă, și *aeinautai*, departe de a reprezenta un patriciat de tipul celui venețian sau hanseatic, redevin azi ceea ce ne spun sursele că erau ei de fapt: o confrerie de corăbieri sacri, parte a elitei religioase, politice (și, subsecvent, de avere) a cetății arhaice, care exercită o vreme îndelungată puterea în metropola cetății Istros. Cum scrie laconic Hesychios, *aeinautai* este numele deținătorilor puterii politice, *arche*, la Milet¹². Că această elită practică, între alte îndeletniciri nobiliare, și comerțul la mari distanțe, nu are a ne mira, chiar dimpotrivă¹³, dar faptul că deliberările acestei elite de *hetairoi* s-ar fi desfășurat nu într-o clădire - *bouleuterion* sau *prutaneion* - cum se obișnuiește în alte cetăți contemporane, ci pe o corabie, în largul mării, cum ne informează Plutarh¹⁴, nu face din *aeinautai* un patriciat de armatori. Dacă informația nu e o simplă deducție etimologică, ea atestă cel mult faptul că vocația de navigatori a deținătorilor puterii religioase și politice în Miletul arhaic este corelată cu o formă radicală de segregare a exercițiului acestei puteri în raport cu spațiul civic

¹⁰ P. Alexandrescu, StCl 24, 1986, p.17, și n. 17, cu trimitere la G. Busolt, *op. cit.*, p. 358 n. 1, și la W. L. Newmann, *The Politics of Aristotle IV*, Oxford 1902, p. 347-348; v. și P. Alexandrescu, *Xenia*, p. 47-101 (= *L'Algie et le Dauphin*, p. 66-107), ca și D. M. Pippidi, DID I, p. 141, încă mai categoric despre caracterul gentilic al aristocrației cetăților arhaice; Alex. Avram, *IstRom I*, București 2000, p. 533-634, nu acordă o atenție specială constituției arhaice a Histrici, mărginindu-se - cum era întrucâtva firesc într-o sinteză - la menționarea revoluției amintite de Aristotel și la discutarea datei acesteia, autorul optând pentru teza lui D. M. Pippidi, v. *infra*, p. 15, conform căreia evenimentul decisiv pentru instaurarea democrației la Histria a fost expediția lui Pericle în Pont.

¹¹ G. Glotz, *op. cit.*, p. 22, cf. 78, comentând puținele informații ale surselor antice - Phokylides fr 7; Herodot 5.29; Heracleides Ponticus apud Athenaeum, 12.26, 523 f. și Plutarh *Q. Gr.* 32, 298c - vorbește de „industrials”, *ploutis* (literal *bogătașii*), în frunte cu Neleziu, opuși *cheïromacha*, care ar fi lucrătorii manuali; cf. *infra*, n. 12 și 14.

¹² Hesychios, s.v. *aeinautai*; *onoma arches para Milesiots*.

¹³ A. Mele, *Il commercio greco arcaico*. Prezis ed Emporie, Napoli 1979.

¹⁴ Plutarh, *Quaestiones Graecae* 32, 298 C-D: „cei numiți *aeinautai* la milesieni; e vorba de membrii celor două *hetairii* care, după alungarea tiranilor Thoas și Damasenor, au pus stăpânire pe cetate, una numită *Ploutis* și cealaltă *Cheïromacha*. Această elită a irvins, și dezbătea treburile publice doar în *hetairie*, deliberând cu privire la cele mai importante chestiuni imbarcată pe o corabie și la distanță de țară. Deciziile luate astfel se apă erau suverane, drept care au căpătat numele de *aeinautai* - În acest context, nu văd de ce am interpreta compusul *cheïromacha* accentuând exclusiv primul său termen, *cheïr*, care înseamnă, e adevărat, *mână*, dar eludând al doilea element, *macha*, care trimite la bătălie, război - *mache*. Plutarh spune clar că ambele grupări erau *hetairtai*, cete nobile, și că împreună purtau numele de *aeinautai*.

comun, pe care îl domină în mod absolut de pe mare, unde un consiliu restrâns de *dunatoi* deliberează și decide în numele tuturor¹⁵.

Pe de altă parte, numeroase mărturii literare, confirmate de sursele epigrafice, dovedesc faptul că magistratura eponimă la Milet este, încă de la origini și până în plină epocă romană, calitatea de *aisymnet* al cultului lui Apollon Delphinios¹⁶. Or, dacă segregarea în spațiu a deținătorilor puterii politice ar putea răspunde, la Istros, incintei interioare care separă Acropola ca sediu al puterii de locuirea de pe platou, componenta de cult care întemeiază, la Milet, privilegiul marilor familii aristocratice ar putea răspunde, în cetatea pontică, faptului că spațiul considerat central al cetății arhaice pare a avea înainte de toate o vocație religioasă, constantă de altfel până în pragul epocii romane.

Am putea astfel atribui nucleului delimitat inițial de incinta interioară un caracter politico-religios dominant. În ce măsură ar putea fi vorba de un spațiu exclusiv politico-religios sau de coexistența zonei rezervate utilizării comune cu o arie de locuire privată este imposibil de determinat în condițiile extrem de fragmentate și precare în care s-au putut identifica straturile arhaice în interiorul primei incinte. Dar este cert că, în vreme ce zona platoului de vest e predominant, dacă nu exclusiv, o zonă de locuire – poate încă de pe-acum și de producție artizanală, cum va fi în epoca elenistică - dominantă Acropolei rămâne cea publică, și cu precădere religioasă. Absența, până la proba contrarie, cel puțin în epoca arhaică, a unui loc rezervat adunării tuturor cetățenilor, *agora*, în interiorul acestui spațiu prin excelență politic este coerentă cu structura evasi-dinastică de exercitare a puterii pe care o sugerăm aici.

La Milet, se presupune în genere că așa-numiții *Gergithes*, identificați cu o categorie semi-dependentă – pre-ioniană, poate chiar non-greacă - locuiesc în zona de câmpie, relativ departe de cetatea care se înalță pe colinele mai ușor de apărat. La Istros, situația nu pare a fi însă comparabilă, câtă vreme, dacă admitem că întreg cartierul de pe platou era, cel puțin în sec. VI a.Chr., apărat de o incintă de dimensiuni semnificative – care necesitase, adică, un efort comun important, cheltuirea unor resurse materiale și umane impresionante pentru o cetate de proporțiile încă modeste ale Histriei arhaice – trebuie să acceptăm că, în felul său, pe care nu-l putem determina încă, cel puțin în acest punct al discuției, platoul era parte din spațiul civic, dar reprezenta în același timp o entitate calitativ diferită de cea a nucleului central. Situarea sa în imediata proximitate a centrului civic și în interiorul unei zone protejate ar indica mai degrabă o componentă civică de rang inferior decât o categorie dependentă de tip helotic, și sugerează existența unui grup numeros de cetățeni de rangul II, pe care cetatea e nevoită să-i apere, dar pe care nu-i asimilează nucleului dur al deținătorilor puterii.

Dedublarea spațiului apărat de incinte ar putea fi eventual consonantă cu instituțiile unei cetăți arhaice în care puterea este monopolizată de grupul foarte restrâns și privilegiat al primilor fondatori și al descendenților acestora, și unde valuri succesive de noi coloniști nu obțin același statut și drepturi similare.

¹⁵ F. de Polignac, *La naissance de la cité grecque*. Paris, 1984, p. 66–85, discută modelul general al cetății arhaice ca o cetate "dublă", unificată prin participarea la cultele comune.

¹⁶ Phokylides *Fr* 7; Herodot 5.29; Heraclides Ponticus apud Athenaeus 12.26, 523 f.; *Syll*³ 57; SEG 4, 427; F. Sokolowski, LSAM nr. 50; 53; SEG 1, 436; 4, 429; 15, 682, 685; 37, 982, 985; Vollgraf, *Mnemosyne* 46, 1918, p. 415–27; Gaedecken, *ZPE* 66, 1986, 217–218.

...a inegalității de statut și de putere dintre întâii sosiți în viitoarea *apoikie* ... ulterioră de colonizare este dintre cele mai acute pretutindeni în lumea greacă în expansiune – dovadă și faptul că adesea cetățile coloniale care aveau noi loturi de coloniști îi ademeneau dincolo de mare cu făgăduiala drepturilor depline și egale cu cele ale fondatorilor, *epi tei isei kai homoiai*¹⁷. Nu putem nici un motiv să credem că la Istros primii coloniști nu s-ar fi bucurat de un statut superior și de privilegii, cu atât mai mult cu cât, așa cum a demonstrat-o încă de mult D. M. Pippidi, tradiția marilor familii aristocratice care se revendică de la obârșia lor milesiană își păstrează o remarcabilă vitalitate până târziu în epoca elenistică¹⁸.

Însuși faptul că acești descendenți ai ilustrelor familii fondatoare par să-și rezerve până târziu sacerdoțiul eponim al lui Apollon *Ietros* ne îndeamnă să formulăm două supoziții convergente, mai degrabă cu titlu de exercițiu și fără a avea pretenția vreunei dovezi peremptorii în favoarea lor. Pe de-o parte, este interesant de observat că, la Milet, puterea politică rămâne, cum spuneam, pentru multă vreme în mâinile confreriei de *Molpoi* – deci având în centrul privilegiului politic o relație specială cu cultul lui *Apollon Delphinios* – și că aceeași ipostază a zeului pare să fie calificantă pentru exercitarea puterii politice și la Olbia¹⁹. La Istros, unde nu există mărturii concludente asupra acestui cult atât de important în metropolă, este clar atestată, în schimb, predominanța calității de Tămăduitor, *Ietros*, a lui Apollon, ca și o posibilă calitate ereditară de sacerdot al acestui cult, care conferea eponimia²⁰. Aceeași pare a fi situația și la Apollonia, precum și în cetățile din Regatul Bosporan²¹.

E drept că și ipostaza de *Delphinios* a lui Apollon include o componentă importantă, dacă nu chiar decisivă, de tămăduire: încă din *Iliada*, Apollon apare ca Domn al molimei și al vindecării de molimă²², și astfel rămâne el de-a lungul întregii sale istorii de zeu al tămăduirii – nu prin poțiuni magice sau incantații de taină, ci prin intermediul cântului și dansului vindecător²³. O tradiție bine reprezentată situa, la originea sanctuarului de la Didyma și a cultului în care erau specializați Branchizii milesieni, alungarea unei molime prin cânt, dans și aspersii cu ramuri de dafin²⁴. Nu mă gândesc așadar, la vreo schismă, care nici nu ar fi fost posibilă în configurația an-ortodoxă a politeismului antic. Ne putem întreba, în schimb, dacă nu cumva această situație nu răspunde, la originile întemeierii Histriei, poate și a altor cetăți pontice, unor tensiuni dintre două confrerii sacerdotale milesiene grupate în jurul unor *gene* sau *hetairii* diferite. N-ar fi pentru prima dată în istoria cetăților arhaice când competiția pentru putere --

¹⁷ Ed. Will, *Korinthiaka*, Paris, 1955, p. 618; D. Asheri, *Distribuzioni di terre nell'antica Grecia*, Torino, 1966; M. I. Finley, *Eirene* 7, 1968, p. 28 și passim; E. Lepore, *Per una fenomenologia dei rapporti tra città e territorio* în *Atti del VII Convegno di Studi sulla Magna Graecia, Taranto 1967*, Napoli, 1968, p. 5 și urm., *idem*, *Problemi dell'organizzazione della "chora" coloniale*, în M. I. Finley (ed.), *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Paris-Haga 1967, p. 17 și urm.; Zoc Petre, *RRH* 20, 1981, p. 599–604.

¹⁸ D. M. Pippidi, *DID* 1, p. 179; *idem* în *Epigraphica. Travaux dédiés au VII-e Congrès International d'Epigraphie grecque et latine*, București, 1977, p. 15.

¹⁹ F. Graf, *MH* 31, 1974, p. 209–215.

²⁰ *ISM* 1, nr. 1; 34; 54; 63 etc.

²¹ *CIRB* nr. 6; 10; 25; 1037; 1044; *IGB* 1°, nr. 399, 400, 403.

²² *Iliada* 1. 12 și urm.

²³ W. Burkert, *op. cit.*, p. 74–81.

²⁴ Callimachus, *F* 194.28–31; Clemens Alexandrinus, *Stromateis*, 5.48.4.

religioasă și politică deopotrivă – dintre două facțiuni, *staseis*, s-ar încheia cu strămutarea uneia dintre aceste facțiuni dincolo de mare.

Pe de altă parte, putem imagina că, în contextul răsturnărilor politice la care se referă, cum vom vedea de îndată, Aristotel, privilegiul sacerdoțiului lui Apollon *Istros* va fi fost rezervat – oficial și instituționalizat, nu doar *de facto* – aceluiași familii nobile de cetitori și dincolo de momentul instaurării democrației la Histria. Așa s-a întâmplat la Atena, unde cele două *gene* sacerdotale, *Eumolpidae* și *Kerykes*, rămân privilegiate în raport cu celelalte familii atice, ca deținători specializați ai tainelor ritului eleusin, și unde, în plină democrație radicală, sacerdoții de la Eleusis continuau să fie aleși exclusiv dintre membrii celor două familii; așa s-ar fi putut întâmpla la Samos, unde Maiandrios a încercat să renunțe la tiranie și la dominația politică asupra cetății proclamând *isonomia*, dar cerând pentru sine și pentru urmași privilegiul preoției lui *Zeus Eleutherios*²⁵.

În fine, am putea presupune că dedublării spațiului urban al cetății îi corespunde și dedublarea spațiului funerar. Necropola tumulară a Histriei, investigată și publicată de Petre Alexandrescu, relevă o primă fază de înmormântări fastuoase începând din sec. VI a.Chr. și încheindu-se în ultimele decenii ale sec. V, de vreme ce obiectul de inventar cel mai târziu aparținând acestei prime faze este o *oinochoe* atică din anii 425–400 a.Chr., descoperită în tumulul XXIII²⁶. Inițial, autorul săpăturii atribuia această fază a necropolei unei bogate aristocrații de *mixhellenes*, datorită complexelor funerare care atestă impresionante sacrificii animale și umane. După ce a șovăit multă vreme să le atribuie unei populații grecești, Alexandrescu a decis în cele din urmă, pe baza analogiilor homerice, că e vorba de locuitorii greci ai cetății arhaice²⁷, atribuire pe care o consider și eu preferabilă.

E evident însă că tumulii acestui complex nu aveau cum să adăpostească pe toți defuncții cetății, și că măcar o a doua necropolă, mai modestă – deci, după toate probabilitățile plană – trebuia să existe încă din sec. VI a.Chr. undeva în spațiul încă necercetat – poate inundat azi, poate doar ignorat – al Histriei. O asemenea necropolă este atestată epigrafic cel mai târziu de la începutul sec. IV a.Chr., de când datează cele mai vechi stele funerare²⁸.

În aceste condiții, nu putem formula decât o teză generală, anume că necropola tumulară, rezervată unor *gene* privilegiate²⁹, este o vreme dublată, apoi părăsită pentru un secol, fiind probabil înlocuită de o necropolă plană – pentru ca, începând din sec. III a. Chr., înmormântările în tumuli să fie reluate. În majoritatea cetăților antice în care necropolele au făcut obiectul unor cercetări

²⁵ Herodot, 3. 142.

²⁶ P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955–1961*, în Em. Condurachi (ed.), *Histria II*, București, 1966, p. 133–294 (pentru prima etapă, cca 550 – post 450 a.Chr. p. 143–174); în continuare *Histria II*.

²⁷ *Ibidem*, tumul XXIII, p. 170–171. V. și idem, *Materiale 7*, 1959, p. 289–299; idem și Victoria Eftimie, *Dacia N.S. 3*, 1959, p. 143–164, susținând caracterul non-grec al tumulilor. Pentru caracterul lor grec și paralela homerică, vezi deasemeni P. Alexandrescu, *Un rituel funéraire homérique à Istros*, în Juliette de la Genière (ed.), *Nécropoles et sociétés antiques. (Grèce, Italie, Languedoc)*, Actes du Colloque International de Lille 1991, Napoli 1994, p. 15–32 (= *L'Aigle et le Dauphin*, p. 117–137).

²⁸ V. Pârvan, *Dacia 2*, 1925, p. 199, data, pe criterii paleografice, stela ISM I 239 încă în sec. V a. Chr. D. M. Pippidi, *ISM I*, p. 379, preferă datarea propusă de Lilian H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1961, p. 368, în sec. IV a.Chr. În același secol se datează și stelele funerare ISM I nr. 231–238.

²⁹ P. Alexandrescu, *Un rituel funéraire homérique*, cf. *supra*, n. 27.

matematice, și înainte de toate la Atena, se dovedește că atât distribuția în spațiu a monumentelor din epoca arhaică, cât și inventarele ori ritualurile funerare, reprezintă o componentă esențială în afirmarea emfatică a statutelor privilegiate. Tocmai de aceea, atunci când cetatea tinde să îngrădească privilegiile tradiționale, practicile funerare fac obiectul unor restricții severe care limitează prin legi sumptuare drastice cheltuiala ostentativă de capital social și simbolic a cetățenilor, construcțiilor și ceremoniilor, al căror fast este condamnat și a căror desfășurare este atent supravegheată de magistratii cetății. Parte integrantă a marii mișcări de contestare a ostentației nobiliare și de normare a expresiilor publice ale statutelor privilegiate, această restructurare a uzanțelor funerare, atestată de numeroase surse literare și confirmată de datele arheologice, se generalizează în cursul secolului al V-lea în multe cetăți ale Greciei și, după toate probabilitățile, chiar și la Roma și în Latium³⁰.

La Histria, dedublarea cetății defuncțiilor, *nekropolis*, răspunde dedublării cetății, *polis*,³¹ și transcrie în distribuția spațiului funerar diviziunile sociale, politice și religioase constitutive ale cetății în primele secole după întemeiere. Cercetarea întreprinsă de Mircea Angelescu nu a putut identifica situații arheologice comparabile cu această organizare în dublu registru, și nu am de gând să o fac eu însămi aici, dar, dacă e să propun o paralelă ideală pentru această structură dedublă și concentrică³², aceasta nu ar fi arheologică, ci filozofică. Într-adevăr, dubla incintă a Histriei arhaice își găsește ecoul în epura ideală a spațiului concentric dispus și diferențiat al cetății Magnetilor din *Legile* lui Platon: în centru, Acropola rezervată zeilor poliazi, în jurul căreia se situează așezarea urbană, *astu*, urmată de patru alte cercuri concentrice: cartierele de producție artizanală, cercul primelor loturi cetățenești din *chora*, despărțit prin secțiunea rezervată locuințelor ocupate de meșteșugari de al doilea cerc de *kleroi*, care ocupă spațiul până la hotarul teritoriului civic³³. Sau putem evoca proiecția imaginară a străvechii Atene din dialogul *Critias*, cetatea coextensivă cu propria Acropolă, unde nu există nici un spațiu de deliberare - de care această cetate utopică nici nu are nevoie - ci doar sanctuare închinare zeilor și locuințe-cazărmi destinate meselor și odihnei comune a ostașilor-cetățeni, singurii deținători ai drepturilor politice³⁴.

Sper că se înțelege prea bine că nu postulez, pentru Histria, o subită epifanie *avant la lettre* a utopiilor lui Platon. Cetățile ideale imaginate de el proiectează în imaginarul politic grec o viziune ideală, și nu realitatea materială și istorică a unei cetăți ori a alteia - și cu atât mai puțin amintirea unor continente

³⁰ Demosthenes în *Macartato*, 62; Cic. *de Leg.* 2, 26; Plutarh., *Lyc.* 27; *Sol.* 21-22); *Syll.*³, 1218 (Kcos); Dareste-Haussoulier-Reinach, *Rec. inscr. gr.*, 1, nr. 2 (Gambreion) și 2, nr. 1882 (Delfi); Donna C. Kurz și J. Boardman, *Greek Burial Customs*, Londra, 1971, p. 45-53; I. Morris, *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City State*, Cambridge, 1987; idem, *Periodization and Heroes: Inventing a Dark Age*, în M. Golden & P. Toohey (eds.), *Inventing Ancient Culture*, Londra-New York, 1997, p. 96-131; idem, *Archaeology and Archaic Greek History*, în N. Fischer și H. van Wees (eds.), *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, Londra 1998, p. 1-91.

³¹ E posibil ca o situație asemănătoare să se verifice și la Milet: v. Marie-Henriette Gates, *AJA* 100, 1996, 2, p. 318.

³² M. Detienne, *Annales (ESC)* 1965, 3, p. 425 și urm.

³³ Platon, *Leges*, 5.745c-e; 8.847e-848 e; P. Vidal-Naquet, *Vânătorul negru. Forme de gândire și forme de societate în lumea greacă*, trad. rom., București, 1983, p. 349-417.

³⁴ Platon, *Critias*, 109b-112d.

dispărute – ceea ce nu înseamnă însă că aceste viziuni s-ar fi ivit gata înarmate, ca zeita Atena, din imaginația ilustrului filozof, liberă de orice constrângere a realului, și că nu ar avea nimic comun cu experiențele cetății istorice. Tot așa cum precedentele cetăți isonomice proiectate în sec. V a. Chr. de Hippodamos sunt schițate încă din sec. VII și VI a.Chr. de sistematizarea urbanistică *per strigas* a cetăților din Grecia Mare și Sicilia, și cetatea ideală imaginată de Platon se inspiră din experiențele cetăților istorice. Acestea se despart cu greu și incomplet de diviziunile tradiționale, calitative, ale corpului civic – *aristoi* și *kakoi*, *euparidai* și *demos* – care dominau net realitatea socială și politică a epocii arhaice, și acest dat al realului istoric reprezintă subtextul majorității modelelor ideale de *polis* pe care le propune filozofia politică a sec. IV a.Chr.

Histria arhaică este și ea o cetate dominată de privilegiile unei minorități, pe care, se înțelege din toate considerațiile de până acura, o consider ca pe o *dunasteia* nobiliară tradițională în cetățile arhaice. Nu văd, într-adevăr, nici un motiv pentru a identifica această minoritate de deținători exclusivi ai autorității politico-religioase drept „o oligarhie de negustori și armatori”, așa cum propunea D.M. Pippidi³⁵. La un moment dat, cetatea devine însă teatrul unei revolte anti-oligarhice menționate de un celebru pasaj din *Politica* lui Aristotel. Deși adesea citat și comentat, pasajul merită să fie reluat în întregul său context, mai cu seamă pentru a aminti că Aristotel nu narează evenimente, ci exemplifică diferitele categorii și concepte ale teoriei sale despre *polis*, sistematizate într-o amplă clasificare organizată de logica deductivă foarte strictă care îi guvernează discursul. Rapida evocare a răsturnărilor de la Massalia, Istros și Heracleea aparține unei secțiuni a *Politicii* care analizează cauzele generale ale revoluțiilor politice, *ek tinon de metabalousin hai politeiai*³⁶, și, în punctul care ne interesează aici, cauzele specifice acestor *metabolai* în regimurile oligarhice (termen pe care textul îl folosește cu maximum de neutralitate pentru a desemna orice constituție, indiferent de epoca în care e atestată, care rezervă drepturile cetățenești complete unui mic număr de persoane). „Oligarhiile – scrie Aristotel – sunt răsturnate în două moduri, cât se poate de evidente. Cel dintâi e rezultatul nedreptății majorității: în această situație oricine poate ajunge în frunte, mai ales când provine el însuși dintre oligarhi, cum e cazul lui Lygdamis la Naxos, care a și devenit apoi tiran al Naxienilor. Războiul civil, *stasis*, poate fi însă provocat și de alții (decât de oligarhi), în diferite feluri. Uneori, cei avuți, *euporoi*, care însă nu au acces la funcțiile publice, determină dizolvarea (regimului anterior), din pricină că un număr mult prea mic are acces la demnități publice, *timai*, așa cum s-a întâmplat la Massalia, la Istros, la Heracleea și în alte cetăți. Cei care nu aveau acces la funcțiile publice s-au răsculat (*ekinoun*), încât mai întâi au fost admiși întâii născuți dintre frați, apoi însă și mezinii (căci în unele locuri nu pot avea acces la magistraturi și tatăl, și fiul, iar în altele – fratele mai mare și cel mai tânăr). Și astfel, oligarhia a devenit mai constituțională, *politikotera*, în vreme ce la Istros *demos*-ul a sfârșit prin a domina, iar la Heracleea puterea a trecut de la un număr foarte restrâns la 600. Și la Cnidos a avut loc o răsturnare a oligarhiei, răsculându-se cei de vază, *gnorimoi*, unii contra celorlalți, fiindcă prea puțini

³⁵ D. M. Pippidi, ISMI, p. 25.

³⁶ Aristotel, *Politica*, 1301 a 21.

participau la putere: în conformitate cu legea, dacă un părinte avea acces la putere, fiul nu avea acest drept, și, dacă erau mai mulți frați, doar cel mai mare putea să participe. Un alt caz s-a petrecut la Erythrai, unde, în vremurile de început, în timpul oligarhiei așa-numiților *Basilidai*, în pofida faptului că aceștia se îngrijeau bine de cele publice, *demos*-ul tot a răsturnat acest regim deoarece cetatea era condusă de un mic număr de dinaști, *aganaktes*³⁷.

Am citat un pasaj mai lung decât cel care e îndeobște amintit în legătură cu Histria fiindcă astfel devine mai evident faptul că Stagiritul e preocupat de răsturnarea violentă a regimurilor oligarhice mai degrabă decât de detaliile concrete care definesc cazurile concrete, cum e interesat nu atât de rezultatele de detaliu ale acestor revoluții în fiecare dintre cetățile menționate, cât de sinteza elementelor de generalitate pe care toate cazurile pe care le menționează le pot revela cititorului, conducându-l către soluțiile menite să asigure evitarea unor cazuri *kataluseis*. Nu e defel clar, de pildă, dacă limitarea participării la *timai* prin primogenitură este pertinentă doar pentru Cnidos, cetatea în privința căreia mențiunea e specifică, sau poate fi extrapolată și la una sau mai multe cetăți din triada Massalia-Istros-Heracleea.

În toate cetățile enumerate de Aristotel, originile răsturnărilor de regim politic par a fi identice, fiind provocate în primul rând de excesiva concentrare a puterii în mâinile unei oligarhii foarte restrânse – numeric înainte de toate, de vreme ce, la Heracleea, abia *după* revoltă un număr de doar 600 de cetățeni cu drepturi depline își împart *timai* și puterea. Cele două sub-clase pe care le distinge Aristotel sunt *a.* răsturnări provocate de ambiția unuia dintre deținătorii puterii – ca la Naxos, unde unul dintre oligarhi, Lygdamis, folosește nemulțumirile celor lipsiți de drepturi pentru a deveni tiran – și *b.* răsturnări provocate dinafara cercului strâmt al celor puternici, ilustrate prin triada Massalia-Istros-Heracleea, unde revolta e inițiată de către acei *euporoi* care nu aveau acces la *timai*. Cazul celor trei cetăți pare comparabil pentru Aristotel cu evenimentele de la Cnidos și cu cele, mai vechi, de la Erythrai.

Dacă originea răsturnărilor în cele trei cetăți e aceeași, sfârșitul procesului e diferit în fiecare dintre ele. Este cât se poate de clar – *pace* Alexandrescu³⁸ – că epitetul *politikotera* se referă direct la oligarhia din ctitoria fokeeană, câtă vreme Aristotel scrie că rezultatul revoluției histriene este până la urmă – *în opoziție* cu oligarhia *mai constituțională* a Massaliei, așa cum o impune particula adversativă *de* din text, *en Istroi deis demon apeteleutesen* – un regim democratic. E drept că și regimul de la Heracleea ar putea intra în categoria oligarhiilor *politikotera*, câtă vreme Aristotel ne spune că, după răsturnarea regimului originar, accesul la *timai* s-a extins asupra a 600 de cetățeni, iar Strabon laudă Massalia pentru moderația cu care era condusă de cei 600 de *timouchoi*. Dar ce putem reține ca referire certă la Istros este ideea unei subversii pornite dinafara oligarhiei deținătoare a puterii. Nemulțumiți de monopolul

³⁷ *Ibidem*, 1305a 37-b 22.

³⁸ P. Alexandrescu, *StCl* 24, 1986, p. 63-70, consideră că acest calificativ s-ar referi și la Istros, cel puțin într-o anumită fază, drept care atribuie regimului democratic din sec. V un caracter moderat, ceea ce nu este afirmat – nici infirmat de altfel – nici de Aristotel, nici de vreă altă sursă literară sau epigrafică de care dispunem până în prezent. – Pentru excelența constituției oligarhice de la Massalia cf. și Aristotel, *Politica*, 1321a 30 – b 21 și Strabon, 4.5 (citate și de P. Alexandrescu, la p. 69).

politic exercitat de o minoritate restrânsă – de tipul, probabil, al nobililor *Basilidai* menționați la Erythrai, cetatea iouliană din vecinătatea Smyrnei – cei pe care Aristotel îi numește *euporoi* – *cei înflesniți*, cum traduce D. M. Pippidi, ca de obicei inspirat în găsirea celor mai nuanțate echivalente – stârnesc o revoltă care se radicalizează în timp, ducând, în ultimă instanță, la instaurarea unor instituții democratice.

Pasajul în cauză al *Politicii* e dominat de tema lărgirii accesului la putere. Că acest proces se traduce la Histria, ca și în nenumărate alte cetăți ale Greciei metropolitane și insulare din sec. VI-V a.Chr., printr-o remodelare a spațiului civic e cât se poate de firesc, iar faptul că noua incintă histriană extinde spre exterior spațiul dominat de Acropole, incluzând o bună parte a zonei care, în epoca arhaică, aparținea ariei politice secundare, ilustrează aproape didactic ideea de lărgire a categoriei deținătorilor de *timai*.

La Atena, procesul de maturizare democratică se traduce, la finele sec. VI a.Chr., printr-o restructurare a spațiului politic, remodelat de reforma clisteniană, ca și prin încercări succesive de relocare și redefinire a spațiului rezervat adunărilor poporului – poate în Kerameikos în vremea lui Solon, cu certitudine pe Pnyx în epoca clasică³⁹, oricum însă la distanță de vechile sedii de putere ale Areiopagului din proximitatea Acropolei. E adevărat că, la Histria, nu știm unde se va fi aflat *agora*, dar, dacă acceptăm ipotezica ei situare în aria depresionară dintre incinta romană și platou, trebuie să constatăm că acest spațiu nu era cuprins în incinta delimitând Acropola în epoca arhaică, și devine parte integrantă a spațiului de prim rang al cetății abia odată cu construirea incintei de epocă clasică. Ar rezulta de aici că incinta clasică a fost trasată deliberat astfel încât să includă nu numai o parte importantă a locuințelor celor acum emancipați de sub tutela aristocrației tradiționale, ci și, poate chiar în primul rând, pentru a include un spațiu public care era eminentamente purtător de sens pentru regimul democratic instaurat în sec. V – *agora*. Acestui spațiu politic esențial i-am putea alătura ipotetice spații ceremoniale mai vaste decât cele, puțin încăpătoare, din Zona Sacră arhaică, eventual chiar o primă amenajare a unui teatru (ulterior atestat și epigrafic, și prin resturile reutilizate în incinta romană).

În fine, dar nu în ultimul rând, întreruperea unor practici funerare ostentatorii ca acelea atestate de necropola tumulară arhaică, a ritualurilor punând în scenă, cu mari cheltuieli de capital social și simbolic, o tradiție epică supra-dimensionată, atestă în chip aproape palpabil această profundă restructurare a imaginarului social și politic care se traduce într-o nouă viziune a spațiului civic odată cu răsturnarea regimului oligarhic și în instituirea democrației la Istros.

Discuțiile referitoare la data acestei *katalusis* au examinat diferite momente susceptibile de a oferi un reper în timp schimbării de regim politic la Histria. Nu voi adăuga o nouă ipoteză celor deja formulate. Ceea ce mi se pare important de subliniat este însă faptul că, dacă acceptăm teza generală a acestor pagini – anume aceea că restructurarea instituțională a cetății își găsește ecouri masiv reprezentate în reorganizarea spațiului politic, inclusiv a celui funerar -

³⁹ P. Lévêque, P. Vidal-Naquet, *Clisthène l'Athénien. Essai sur la représentation de l'espace et du temps dans la pensée politique grecque de la fin du VIe siècle à la mort de Platon*, Paris 1967; M. H. Hansen, *The Athenian Ecclesia*, Copenhagen 1983.

...mai greu de acceptat ideea unei democratizări oarecum instantanee și matematice a regimului politic histrian sub umbrela unei ipotetice expansiuni a cetății ateniene în Pontul Sîng, cum propunea D.M. Pippidi⁴⁰. Se cuvine, împotriva, să revenim la interpretarea acestei răsturnări de regim ca rezultată înainte de toate a unor evoluții interne, chiar dacă citim azi faptele într-o perspectivă foarte diferită de cea care pune în centrul procesului de democratizare o presupusă tranziție a cetății la faza de centru de „producție de mărfuri”⁴¹.

Nu există elemente care să dovedească peremptoriu că Istros devine în sec. V a.Chr. un actor mai activ decât fusese în secolul al VI-lea în producția artizanală și în schimburile comerciale. Faptul că acum cetatea bate monedă proprie pentru prima oară răspunde în mai mică măsură unor imperative economice limitate, și reprezintă mai cu seamă, ca preintendenți în lumea greacă, expresia afirmării depline a identității și autonomiei politice a cetății, sugerând chiar, dacă nu o redistribuție comensurabilă a averii, cel puțin o cuantificare a statutelor și drepturilor civice. În locul privilegiului calitativ, care desparte brutal o aristocrație ereditară și valorile sale politico-religioase de masa cetățenilor, moneda permite un alt fel de *timosis*, diferențieri cantitative și comensurabile ale drepturilor și obligațiilor cetățenești, odată cu afirmarea similitudinii calitative a întregului corp civic⁴², precum și o nouă practică în raporturile grecilor cu prinții barbari din interior, înlocuind – treptat și niciodată complet – sistemul tradițional al darurilor reciproce, dar contra dar, cu relații mai puțin personalizate și mai lesne de cuantificat. În acest sens, și nu într-o relație simplă și univocă de natură strict economică, apariția monetației histriene poate fi pusă în legătură cu evoluția generală a mediului politic de la Istros în sec. V a.Chr., mai degrabă însă ca semn și ca parte a procesului decât ca origine și cauză finală a acestuia.

Oricum, textul abia citat din *Politica* sugerează un răstimp relativ îndelungat între răscoala anti-oligarhică și instituirea unui regim democratic la Histria: verbul folosit de Aristotel este *apeteleutesen, s-a încheiat, a sfârșit (prin instaurarea puterii demos-ului, eis demon)*, indicând un proces de durată și o distanță considerabilă între momentul inițial al acțiunii și finalul acesteia.

Când s-ar putea situa în timp punctul de pornire al revoltei? Adevărul e că Aristotel nu oferă nici o indicație cronologică, și modul în care citează în întreaga expunere evenimente databile pe considerente exterioare textului în epoci foarte diferite – tirania lui Lygdamis, contemporan cu Pisistrate, dar și lovitura de stat a *Celor Treizeci* la Atena în 404 a.Chr. sau tentativele secesiune de la Chalcis din 367 a.Chr.⁴³ – nu ne ajută mai deloc. Există doar, în text, o sugestie de anterioritate a evenimentelor de la Erythrai față de celelalte, și, pe de altă parte, de relativă contemporaneitate între începutul acestor răsturnări în cele trei cetăți grupate laolaltă. Așa cum abia am menționat, textul indică o prelungire a procesului de restructurare de la Histria dincolo de data la care Massalia

⁴⁰ D. M. Pippidi, DID I, p. 180; v. și Tatiana Blavatskaia, VDI 1949, 3, p. 37, și ead., *Zapadnopontijskie goroda II-I vekah do n. e.*, Moscova 1952, p. 50; P. Alexandrescu, StCl 24, 1986, p. 68.
⁴¹ Em. Condurachi, Bul. Științific I, 1949, 2, p. 124-125; idem, *Histria* I, p. 29-30.
⁴² Ed. Will, *RH*, 212, 1954, p. 209 și urm.; idem, *RV*, seria a 5-a, 17, 1955, p. 5 și urm.
⁴³ Aristotel, *Politica*, 1305a 38-40; 1305b26-28; 1307a5-10.

devenea *politikotera*, probabil spre sfârșitul sec. VI și în cursul primei jumătăți a celui următor⁴⁴.

Pe de altă parte, Aristotel indică drept agenți ai schimbării pe cei avuți, *euporoi*, dar lipsiți de drepturi politice complete. Putem vorbi despre o prosperitate semnificativă a cetății și a locuitorilor săi de pe la jumătatea sec. VI a.Chr., atunci când Zona Sacră devine cu adevărat monumentală, și când o primă sistematizare a ariei de locuire de pe platoul de vest, concomitentă cu construcția zidului arhaic de incintă, relevă o organizare mai strictă a spațiului și un traseu urban coerent. Cam în același timp, ceramica fină de import devine mult mai frecventă, marele complex funerar al necropolei tumulare exhibă o opulență ostentativă, iar în proximitatea cetății crește impresionant numărul așezărilor bogate în ceramică greacă⁴⁵. Pare logic să considerăm, de aceea, anii 550 cca. drept un posibil *terminus post quem*, o dată începând de la care numărul de *euporoi* lipsiți de privilegii politice ar putea începe să crească îndeajuns pentru a deveni treptat semnificativ.

În articolul pe care l-a consacrat comentării informațiilor lui Aristotel despre constituția Histriei, Petre Alexandrescu evocă un fapt social caracteristic cu precădere lumii arhaice, acela al alianțelor dinastice între familiile nobile din cetățile Greciei metropolitane și coloniale pe de-o parte și familii princiare barbare pe de alta, drept argument pentru teza după care, în primele decenii ale sec. V a.Chr., Histria era încă dominată de aristocrația tradițională⁴⁶. Pentru Istros, o asemenea căsătorie dinastică e evocată de Herodot în povestirea despre regele scit Scyles. Amintesc, pe scurt, că părintele lui Scyles, regele Ariapeithes, avea cel puțin trei soții: o grecoaică din Istros, de la care fiul ei, Scyles, va deprinde limba și obiceiurile grecești care îl vor duce la pieire; o prințesă de neam trac, fiica regelui Teres, întemeietorul statului odryd și sora atât a urmașului acestuia Sitalkes (la care se refugiază Scyles) cât și a lui Sparadokos, prințul trac frate cu Sitalkes, refugiat el de astă dată în ținuturile scitice; în fine, ultima soție, Opoia, despre care Herodot ne spune că, după moartea lui Ariapeithes, a fost moștenită de către Scyles.

Personaj bilingv și "bi-cultural", fiu al unui rege scit și al unei grecoaice din Istros, Scyles își relevă dubla natură, scită și grecească, alternând viața primitivă în sălașurile scitilor – calificate ironic de către informatorii lui Herodot drept *ethea*, *vizuire* – cu o existență luxoasă în palatele pe care și le clădise la adăpostul zidurilor Olbiei. Scyles e însă denunțat scitilor atunci când participă ca bacchant în cortegiul dionysiac din cetate. El încearcă să scape fugind la *tracii de la Dunăre*, care se arată dispuși să poarte un război cu scitii pentru a-l apăra. Până la urmă însă, războiul e evitat printr-un schimb de "frați regali" – Scyles, fiul grecoaice și fratele lui Octamasades scitul, fugăr în Tracia, e predat scitilor în schimbul lui Sparadokos, fratele rebel al regelui odryd Sitalkes și unchiul

⁴⁴ Monique Clavel-Lévêque, *Marseille grecque. La dynamique d'un impérialisme marchand*, Marsilia – Paris 1977, p. 32-45.

⁴⁵ Em. Condurachi, *Histria I*, p.20; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București 1967, p. 120 și urm.; D. Theodorescu, *Dacia N.S.* 12, 1968, p. 280-293; idem, *RA* 1970, p. 29-39; Emilia Doruțiu, *Peuce* 2, 1971, p. 3-40; K. Zimmermann, *Xenia*, p. 315-318; P. Alexandrescu, *ibid.*, p. 60, numește chiar a doua jumătate a sec. VI "Histrias goldenes Zeitalter".

⁴⁶ P. Alexandrescu, *StCl* 24, 1986, p. 66-67.

scitici și Octamasades, refugiați cândva din Tracia la sciti⁴⁷. Acest complicat tablou de înrudiri, echivalențe și divergențe, paradigmă a intricatei istorii a raporturilor dintre sciti și greci – în care tracii apar ca termen mediu și monedă de schimb matrimonial și cultural – indică oricum căsătoriile prin ciare mixte drept o cale regală a conexiunilor dintre cele trei mari arii culturale – scitică, tracă și greacă – care își dispută spațiul pontic.

Fără îndoială, circulația princiară a soțiilor este tipică – așa cum observa încă Santo Mazzarino în vizionarea sa carte despre epoca arhaică – pentru cultura marilor familii aristocratice, cu precădere, dar în niciun caz exclusiv a celor provenind din zonele de margine ale elenității⁴⁸. Dar data căsătoriei lui Ariapeithes nu reprezintă un *terminus post quem* în adevăratul sens al cuvântului, ci doar un indiciu cu privire la probabila dăinuire a unor grupuri beneficiind de un statut social privilegiat în plin secol al V-lea, ceea ce este de altfel atestat și de alte surse, în primul rând de necropola tumulară a cetății, cercetată și publicată de același autor pe care abia l-am citat.

Dacă ar fi să propun, mai degrabă cu titlu de „scholarly guess”, un exercițiu de posibilă reconstituire istorică a procesului pe care atât de lapidar îl evocă Aristotel, aș situa tocmai în primele decenii ale secolului al V-lea începutul efectiv al declinului regimului nobiliar de la Histria, pe care drama distrugerii cartierului de locuire de pe platou și a incintei arhaice aferente în circumstanțele destul de neclare ale campaniei scitice a Marelui Rege l-ar fi putut precipita, fie și numai fiindcă impunea oricum o refacere masivă a spațiului civic. S-ar părea că, pe la 480 a.Chr., cetatea pontică dispunea deja și de un instrument esențial de distribuție normată și de măsurare a avuției, moneda proprie⁴⁹. Acestui considerent i-aș adăuga și un altul, mai speculativ, care ar putea decurge dintr-o mai veche ipoteză formulată de Dinu Theodorescu. Pe baza inovațiilor în arhitectura monumentală a cetății, el propunea identificarea unui posibil val de imigranți milesieni, refugiați la Istros după dezastrul din 494 a. Chr.⁵⁰ Or, un asemenea spor demografic prin imigrare ar putea reprezenta o circumstanță importantă pentru o răsturnare a regimului aristocratic tradițional, cu atât mai mult cu cât, la această dată, milesienii erau susceptibili să poarte cu ei o experiență politică mult mai avansată decât cea mai degrabă rigidă și conservatoare pe care o presupunem pentru Histria în pragul epocii clasice.

Într-adevăr, marea metropolă ioniană parcursese, în secolul al VI-lea a.Chr., asemeni altor cetăți ale Greciei metropolitane sau coloniale, un itinerar intelectual și politic remarcabil prin inovațiile pe care le propunea în raport cu

⁴⁷ Herodot, 4.76–80; v. mai recent François Hartog, *Le Miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'Autre*, Paris, 2001, p. 134–164, și Zoe Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, București, 2004, p. 111–113; D. Asheri, *Herodotus on Thracian Society and History*, în Giuseppe Nenci și Olivier Reverdin (eds.), *Hérodote et les peuples non-grecs, Entretiens sur l'Antiquité classique, Fondation Hardt*, 35, Vandoeuvres 1990, p. 162 n. 43, observă că Herodot dispunea, la Atena chiar, de știri precise despre acest episod, câtă vreme regele Sitalkes era, încă din 431 a.Chr., unul dintre aliații importanți ai atenienilor; pe de altă parte, Herodot (4. 76) subliniază că s-a informat personal despre familia regală a lui Scyles de la un nobil persan, pe nume Tynnes, care îl slujise pe Ariapeithes.

⁴⁸ S. Mazzarino, *Fra Oriente ed Occidente*, Florența, 1946. J.-P. Vernant, *Mythe et Société en Grèce ancienne*, Paris 1974, p. 38.

⁴⁹ O. Iiescu, *Viața Economică* 5 1967, 4, p. 11 și urm.; D. M. Pippidi, *ISM I*, p. 25.

⁵⁰ D. Theodorescu, *Remarques sur l'architecture monumentale de l'époque archaïque à Histria*, *RA* 1971, p. 188–191.

viziunea tradițională asupra relației dintre universul politic și cel natural. Am încercat altădată să analizez această revoluție în gândirea politică la începuturile sale⁵¹, așa încât mă voi limita acum să amintesc punctul ei culminant, proiectul cu care Aristagoras milesianul a solidarizat cetatea în momentul în care începea marea revoltă anti-persană din primii ani ai sec. V a.Chr. Aristagoras dă semnalul revoltei ionienilor prin renunțarea la tiranie și prin instaurarea *isonomiei*, adică a participării egale a tuturor cetățenilor la exercițiul puterii – pe care, după expresia lui Herodot, Aristagoras o depunea *en meson, la mijloc*⁵², în spațiul politic comun. la egală distanță în raport cu fiecare dintre cetățenii care își dobândeau astfel egalitatea politică.

La fel încercase să procedeze, doar cu câțiva ani înainte, Maiandrios din Samos: desemnat de perși ca tiran în locul lui Policrate, executat la Susa, Maiandrios își adună concetățenii și declară că nu dorește tirania, ci *pune puterea la mijloc, en meson* – adică o dă corpului civic în integralitatea lui – și instaurează *isonomia*⁵³.

Presiunile pentru inovarea structurilor cetății capătă în întreaga lume greacă, la hotarul dintre veacurile VI și V a.Chr., înfățișarea unor proiecte de ansamblu care propun soluții intelectuale complexe pentru problema esențială a politicului – distribuția puterii și o nouă legitimare a autorității în *polis*. Exigența comună a acestor proiecte, mai ales în urma experiențelor tiranice, pe care să sfârșească dramatic mai pretutindeni, este *isonomia*, adică împărțirea egală a puterii între toți cei care au dreptul să o exercite. În punctul de convergență între experiența politicului și reflecția intelectuală asupra unui univers cognoscibil, guvernat de legi obiective și irevocabile, *isonomia* are drept condiție necesară definirea clară a calității de cetățean pe baza unor criterii univoce și egal aplicate tuturor, o delimitare explicită a corpului civic în raport cu restul locuitorilor aceluiași spațiu, și includerea tuturor celor care au drepturi politice, cu titlu egal, într-o categorie unică, în aceeași măsură îndreptățită să participe la exercițiul puterii. Se construia astfel, în pragul veacului al V-lea, în realitate sau măcar în proiect, un sistem instituțional complex și coerent, care conferă cetății forma structurată a unui *cosmos* circular, având în centrul său această abstracție atît de vie a cetății isonomice, în care cetățenii, egali unul cu celălalt, parcurg - ca aștrii lui Anaxagoras - o cale guvernată de justiție, dobândind și cedând, în ordinea uniformă a timpului politic, fiecare din pozițiile simetrice care compun spațiul ideal al cetății⁵⁴.

Tot Herodot, acest memorator atît de fidel și de nuanțat al experiențelor lumii grecești în pragul epocii clasice, utilizează pentru a defini acțiunea politică a lui Clistene – cea mai completă și mai precis articulată reformă isonomică a acestui sfârșit de veac arhaic – o altă sintagmă revelatoare, scriind că Alcmeonidul *ton demon prosetairizetai, a inclus în propria hetairie poporul de rînd*⁵⁵. Fără îndoială, expresia trădează ceva încă viu din practicile nobiliare ale

⁵¹ Zoe Petre, AUB-ist. 27, 1978, p. 3-18; eadem, RRH 18, 1979, 2, p. 245-257 și *Civilizația greacă și originile democrației*, București, 1993, p. 121-148.

⁵² Herodot. 5.78.

⁵³ Herodot. 3.142.

⁵⁴ J.-P. Vernant, *Originile gândirii grecești*, trad. rom., București, 1992.

⁵⁵ Herodot. 5. 66.

politice, ca și faptul că experiența tiranilor, care au învins de cele mai multe ori aruncând în balanța luptelor politice ponderea *demos*-ului, continuă și după prăbușirea tiraniei. Dar, așa cum corpul civic atenian este absorbit în grupul prin excelență aristocratic de *hetairoi* ai Alcmeonidului, și locuitorii cartierului de vest al Histriei arhaice sunt incluși, fizic și material, într-un spațiu politic pentru prima dată unificat odată cu construirea incintei din sec. V.

Istros poate fi considerată parte integrantă a acestui proces. Unificarea spațiului politic al cetății va fi întregită, cândva în aceeași vreme, prin crearea instituției acelor *epimeneuontes* care atestă, asemeni calendarului pritanilor de la Atena⁵⁶, dublarea timpului sacru aflat sub oblăduirea Zeului Tămăduitor cu un timp autonom al politicului și al cetății isonome. Putem presupune că privilegiul preoției lui Apollon *Ietros*, împreună cu eponimia anuală pe care o conferea acest venerabil sacerdoțiu, rămân rezervate vechilor *gene* sacerdotale și după revoluția democratică, dar că eponimilor tradiționali li se va fi adăugat, în conformitate cu un calendar politic distinct al cetății, și eponimia exercitată acum lunar probabil de un *epimeneuon tes ekklesias*⁵⁷, membru al colegiului de *epimeneuontes* care funcționează cam în felul pritanilor atenieni, fiind, după toate probabilitățile, aleși dintre toți cetățenii⁵⁸. Redefinită în spațiu, redefinită în timp, cetatea afirmă autonomia politicului ca sferă aparte de acțiune umană, îngrădind prin chiar această afirmare autoritatea și puterea aristocrației restrânse care o dominase până atunci.

Cel puțin la Atena, unde reforma isonomică a instituțiilor este mai completă și mai durabilă ca oriunde, *isonomia* deschide calea către un regim democratic, fără însă a se identifica integral cu acesta. Aici putem vorbi îndreptățit de o democrație în sensul deplin al cuvântului abia odată cu reformele lui Efialte din anii 464-460 a.Chr. Atunci este atestat pentru prima oară de altfel chiar termenul de *demokratia*, perifrastic exprimat de Eschil în drama *Rugătoarele*, pusă în scenă cel mai probabil în 464 a.Chr., și tot atunci componentele constitutive ale unei guvernări suverane a *demos*-ului – *isonomia*, adică participarea egală la decizie, *isegoria*, adică dreptul egal la cuvânt în agora, *euthunna*, adică responsabilitatea înalților funcționari publici pentru gestionarea banului public – se articulează într-un sistem coerent care dă substanță supremației corpului civic în raport cu oricare dintre segmentele sociale care îl compun. Nu văd de ce la Histria – unde, oricum, Aristotel atestă o durată relativ îndelungată a procesului care se încheie cu dobândirea puterii de către *demos* –

⁵⁶ P. Lévêque, P. Vidal-Naquet, *op. cit.*; J.-P. Vernant, *Spațiu și organizare politică în Grecia antică. Mit și gândire în Grecia antică* (trad. rom.). București, 1995, p. 287-302.

⁵⁷ *Syll*³, 78, r. 2.

⁵⁸ Urmând o ipoteză a Tatiane Blavatskaia, *op.cit.*, v. supra, n. 38, Em. Condurachi, *Bul. Științific* 1, 1949, 2, p. 117-125 și Histria I, p. 33, presupunea chiar înlocuirea eponimiei lui Apollon *Ietros* cu cea a magistratului care datează decretul în calitate de președinte al adunării, *epimeneuon*. D. M. Pippidi a dovedit însă că eponimia preotului lui Apollon *Ietros* rămâne în mod constant singura eponimie anuală la Histria de-a lungul întregii istorii a cetății, apropiind funcția de *epimeneuon* de cea a epistatului pritanilor la Atena (D. M. Pippidi, *Contribuții*, v. supra, n. 45, p. 80-85; idem, *DID* I, p. 201 și urm.; idem, *ISM* I, p. 58). E interesant de observat că, așa cum se întâmplă și în privința altor ipoteze referitoare la istoria Histriei, D. M. Pippidi are fără nici o discuție dreptate în demonstrația sa factuală referitoare la eponimie, dar nu vede semnificația mai generală a dublei datări a decretelor histriene, scriind că "menționarea în decretul a *epimeneuon* (nu e) decât mijlocul de a obține mai multă precizie în încadrarea cronologică a unor documente al căror cuprins impunea această precauție" (*DID* p. 202), în vreme ce Em. Condurachi se aventurează dincolo de atestările documentare, dar nu înțelege mult mai exact sensul istoric general al fenomenului.

nu am putea presupune că, început în primele decenii poate ale sec. V a.Chr., procesul de democratizare a instituțiilor histriene se va fi încheiat odată cu construcția incintei din sec. V-IV a.Chr. și cu anii 425 cca, în care prima necropolă tumulară încetează să mai fie utilizată, sugerând că instituirea controlului public asupra luxului funerar ostentativ, atât de tipică pentru trecerea de la un regim aristocratic la democrație, avusese loc și la Istros.

Chiar dacă primele atestări epigrafice ale instituțiilor histriene datează abia din sec. III a.Chr., putem presupune că aceste instituții fuseseră reformate radical în cursul sec. V a.Chr. În această reformă, putem identifica unele elemente care trimit la o posibilă influență ateniană, sau, mai precis, „clisteniană” – faptul, de pildă, că măcar câteva dintre colegiile de magistrați au la bază un sistem zecimal, numărând fie 10, fie 5 membri⁵⁹, ceea ce este în genere caracteristic cetăților care se inspiră de la modelul atenian instituit de Clistene⁶⁰. Pe de altă parte însă, există și inovații care își au originea, după toate probabilitățile, la Milet și în aria de influență a mării metropole ioniene, ca, de pildă, instituția acelor *epimenioi* sau *epimenieuontes*, prezentă și la Milet (unde dispare însă pe la jumătatea sec. V a.Chr.) dar și la Kios și Odessos, unde, ca la Histria, dăinuie până târziu cu aceeași funcție⁶¹.

Pornind de la aceste date, cred că putem reexamina într-o altă cheie și ipoteza inițial enunțată de Tatiana Blavatskaia, reluată și dezvoltată apoi pentru Histria de D.M. Pippidi, asupra rolului pe care îl joacă prezența ateniană în Marea Neagră în democratizarea instituțională a cetății, și anume într-un înțeles mai general și mai puțin dependent de apartenența efectivă a cetăților vest-pontice – destul de argumentat contestată de alții de mulți cercetători⁶² – la Liga maritimă. E foarte probabil că, pe parcursul sec. V a. Chr., cetatea dezvoltă un sistem propriu de instituții și comportamente democratice⁶³, care se inspiră în parte și din reformele cu aceeași tendință de la Milet, dar absoarbe, direct sau mediat, influențe din direcția Atenei, ale cărei experiențe nu aveau cum fi ignorate de cetățenii din Istros.

Chiar dacă, într-adevăr, în sec. VI a.Chr., prezența destul de importantă a ceramicii atice nu dovedește automat relații comerciale directe ale Atenei cu Istros⁶⁴, acestea nu pot fi nici cu totul excluse, mai ales pentru epoca Pisistratizilor. E oricum posibil ca atare relații să se fi dezvoltat în anii de după încheierea celui de-al doilea război medic, atunci când politica lui Cimon se orientează energic către aria tracică. Către 468 a.Chr., atenianul Sofocle cunoaște deja existența geților și numele, după toate probabilitățile autentice, al unui dinast

⁵⁹ D. M. Pippidi, SCIV 6, 1955, p. 889-895; idem, *Contribuții*², p. 160-191; SCIV 26, 1975, p. 181-187; idem, ISM I, p. 119.

⁶⁰ P. Lévêque, P. Vidal-Naquet, *op. cit.* p. 109-122.

⁶¹ M. Piérart, *Actes*, v. supra, n 5, presupune că, deși magistratura nu era ca atare oligarhică, este reformată în jurul acestei date, la care Miletul adoptă instituții mai radical democratice; v. și id., AC 38, 1969, p. 365-388; idem, ZPE 15, 1974, p. 163-167.

⁶² M. N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, I², Oxford 1946, nr. 66, p. 157; Jeanne și L. Robert, *Bulletin épigraphique*, REG 71, 1958, p. 226-227; P. Alexandrescu, StCl 24, 1986, p. 68.

⁶³ M. Piérart, *Actes*, p. 440, scrie pe bună dreptate, "La permanence des *epimènioi* à Kios, Istros et Odessos semble indiquer que ces cités ont développé séparément des systèmes démocratiques plus ou moins calqués sur le modèle athénien, à partir d'institutions d'origine milésienne...". v. și N. Robertson, *Phoenix* 41, 1987, p. 356-398.

⁶⁴ P. Alexandrescu, *L'Aigle et le Dauphin*, p. 25-33.

al acestora, Charnabon⁶⁵, ceea ce ne îndeamnă să presupunem o oarecare familiaritate și cu grecii din Pontul Stâng, dacă nu cumva chiar legături destul de consistente pentru a da seamă de informația care stă la originea imaginii „ciocniri a civilizațiilor” pusă în scenă de drama *Triptolemos* din care provine citatul referitor la geții lui Charnabon.

Și fiindcă e vorba de teatru, acest produs prin excelență atenian al sec.V a.Chr., nu pot să nu amintesc de versurile în metru tragic pe care un anonim histrian le zgâria pe un ciob atic la sfârșitul sec.V sau începutul sec. IV a.Chr.⁶⁶, dovedind o familiaritate cu cultura ateniană contemporană încă surprinzătoare pentru cercetarea modernă, în ciuda dovezilor tot mai numeroase sugerând că nu avem a presupune automat mari decalaje și o calitate inevitabil periferică a mediului cultural în cetățile situate, ca Histria, la marginea ariei de expansiune a elenității din punct de vedere geografic. Că la Histria există, cel mai târziu în sec. III a.Chr., festivaluri periodice de teatru, ne-o dovedește cu prisosință decretul onorific în cinstea ambasadorilor trimiși să negocieze cu regele get Zalmodegikos⁶⁷, dar faptul că tot aici identificăm, cu mai bine de un secol mai devreme, prezența unui personaj într-atât de cunoscător al poeziei tragice și al convențiilor acesteia încât să compună spontan un inedit trimetru tragic cu cezură penthemimeră mi se pare cum nu se poate mai sugestiv. Tot astfel, cele câteva epigrame funerare⁶⁸, ori ceea ce se mai poate întregi – sau măcar imagina – din pierduta monumentalitate a sanctuarelor histriene, relevă, cel puțin pentru sec. VI-IV a.Chr., o integrare mai rapidă decât ne-am aștepta a inovației culturale proprii ariei centrale de civilizație greacă în mediul vest-pontic.

Fără a insista, aşadar, asupra unei prezențe militare și politice atenieniene care să reprezinte condiția suficientă a schimbării de regim la Istros, putem presupune că parcursul la capătul căruia regimul politic histrian va fi devenit ceea ce Aristotel numește lapidar *demos* a asimilat și experiențe ale lumii metropolitane, inclusiv influențe ateniene, care depășesc însă cu mult limitele unui simplu transfer de instituții și practici politice. Oricât de îndepărtată ar fi fost ea în spațiu față de Ionia, de Atica – sau, de ce nu, de Massalia - cetatea Istros rămâne parte integrantă a lumii grecești în sensul cel mai larg al cuvântului. Ca orice *polis*, Histria este o comunitate politică, religioasă și culturală autonomă încă din momentul întemeierii ei în sec. VII a.Chr., și evoluează ca atare, dar evenimentele care îi singularizează istoria se organizează în funcție de o sintaxă generală, definitorie pentru limitele, direcțiile și stilul în care putem reconstitui experiența istorică a elenității vest-pontice.

⁶⁵ Sofocle, fragm. 704, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, ed. S. Radt; v. Zoe Petre, *Practica nemuririi*, v. supra, n. 27.

⁶⁶ Alexandra Ștefan, *Ostrakon découvert à Histria*, (rezumat), in D. M. Pippidi(ed.), *Actes du VIIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine, Constantza, 9-15 septembre 1977*, București-Paris, 1979, p. 474; textul integral al comunicării nu pare să fi fost publicat.

⁶⁷ *ISMI*, nr. 8, r. 30; v. și nr. 25, 65, eventual și 12; D. M. Pippidi, *StCl* 8 1966, p. 231-232.

⁶⁸ *ISMI*, nr. 231, 234, 261; W. Peck, *Drei griechische Epigramme von den Westküste des Pontos Euxinus*, in *Trismagie à Claire Préaux*, Bruxelles 1975, p.458-460; D. M. Pippidi, in *Épigraphica*, cf. supra, n.18, p.21-22.

PROBLEME ALE COLONIZĂRII GRECEȘTI PE COASTA OCCIDENTALĂ A MĂRII NEGRE*

ALEXANDRU AVRAM

Privind orice hartă a coastei occidentale a Pontului Euxin în epoca marii colonizări grecești, regăsim, de la nord la sud, în mod obligatoriu Tyras (azi Cetatea Albă, Belgorod Dnestrovskij), Istros (cu numele latinesc Histria), Tomis (Constanța), Callatis (Mangalia), Dionysopolis (Balțic), Odessos (Varna), Mesambria (Nesebăr) și Apollonia (Sozopol). Există chiar unele hărți, mai detaliate, pe care figurează, în plus, așezări precum Niconion (Grădiștea Roxolani), Bizone (Kavarna), Anchialos (Pomorje), Agathopolis (Ahtopol) etc.

Pe de altă parte, parcurgând literatura acumulată în jurul colonizării grecești din această regiune, observăm că ponderea este reprezentată de discuțiile, dacă nu chiar de disputele privind datele de fondare ale unor colonii. Se admite în general că ceea ce se numește o dată de întemeiere asigurată reprezintă rezultatul unei concordanțe perfecte între izvoarele scrise și primele mărturii arheologice; ceea ce, din păcate, nu este întotdeauna cazul în Marea Neagră, atâta vreme cât există o seamă de contradicții, semnalate de mai multe ori de către cercetători.

Oricum ar sta lucrurile, un asemenea mod de a aborda problema nu ar reuși să epuizeze chestiunile complexe care decurg de aici. Amintesc una dintre acestea, deja dezbătută în mai multe rânduri în studiile mai degrabă teoretice consacrate fenomenului colonizării grecești: care va fi fost soarta unui grup de coloniști, în mod obligatoriu redus din punct de vedere numeric, sosit la un moment dat într-un ținut străin sub conducerea unui "întemeietor" (*oikistēs*)? Acest grup inițial constituie, desigur, în sine o *apoikia* (termenul grecesc folosit pentru ceea ce noi, modernii, desemnăm în mod convențional drept "colonie"). Care vor fi fost însă posibilitățile reale ale acestor pionieri de a se reproduce și, mai mult decât atât, de a-și constitui în jurul zidurilor cetății un teritoriu agricol absolut necesar subzistenței?

Un prim răspuns la această întrebare a fost căutat în caracterul pașnic al colonizării grecești de pe coasta de vest a Mării Negre, ceea ce implică, încă din momentul instalării grecilor, o colaborare cu indigenii. Este tocmai ceea ce sugerează, din mai multe puncte de vedere, datele arheologice, mai ales la Istros, așezarea cea mai bine cercetată din toată regiunea în discuție. Dacă o anumită colaborare cu indigenii este în general admisă, nu trebuie, pe de altă parte, să trecem cu vederea că, din punct de vedere antropologic, modalitățile și limitele acesteia sunt încă slab cunoscute; există destule construcții teoretice și ipoteze, uneori atractive, ba chiar fascinante, însă în mod inevitabil prea puțin verificabile.

* Apărut în „Studii și articole de istorie”, 67 (2002), p. 29-44.

Lăsând, aşadar, la o parte problema relațiilor originare dintre coloniști și autohtoni, propun să ne îndreptăm privirea, în măsura în care sursele și evidența arheologică ne permit, asupra celor ce se petrec în momentul care urmează nemijlocit actului propriu-zis al întemeierii.

EPOIKOI

Conform unei definiții date de Michel Casevitz, autorul unei lucrări fundamentale despre vocabularul colonizării grecești, *epoikoi* erau — spre deosebire de *apoikoi* (coloniștii din grupul original, cei care întemeiaseră *apoikia*) — "noii coloniști, fără nici un fel de distincție între cei pe care o metropolă îi trimisese la cererea cetății care îi întâmpină și cei pe care exilul îi făcuse să se stabilească într-o cetate". În regiunea care ne reține atenția există cel puțin trei cazuri în care sosirea, probabil periodică, a unor asemenea coloniști suplimentari este direct atestată sau foarte plauzibilă.

1. Apollonia

Singura informație explicită cu privire la *epoikoi* veniți să se instaleze într-o colonie de pe coasta de vest a Mării Negre este furnizată de Aristotel (*Pol.* 1303 a 36-38) cu referire la Apollonia. Conform filozofului, acești *epoikoi* au provocat o răzmeriță (*stasis*) având ca miză distribuirea pământurilor: conflictul s-a desfășurat între coloniștii originali și noii veniți, ceea ce sugerează, după toate evidențele, mai degrabă un context arhaic decât o epocă mai apropiată în timp de momentul redactării *Politicelor*. Mai mult decât atât, confruntarea mai multor surse independente ne permite să aproximăm momentul în care se va fi desfășurat acest conflict.

Data reținută de tradiția acceptată de așa-numitul Pseudo-Scymnos, autorul anonim al unei cronici versificate din secolul al II-lea a. C. (v. 728-731), pentru întemeierea Apolloniei de către milesieni, anume 50 de ani înainte de urcarea pe tron a lui Cyrus cel Mare (560 a. C.), poate fi situată în jur de 610 a. C.; ceea ce, din fericire, este confirmat de primele mărturii arheologice furnizate de necropola Apolloniei. Pe de altă parte, conform unei alte tradiții, transmise de această dată de Aelianus (*Variae historiae* III 17), fondatorul Apolloniei ar fi fost filozoful milesian Anaximandros. Numai că, după o dată biografică absolută transmisă de Diogenes Laertius (*Vitae* II 2), Anaximandros ar fi avut vârsta de 64 de ani în timpul celei de 58-a olimpiade, ceea ce înseamnă că se născuse pe la 611 a. C., aşadar tocmai în momentul constituirii cetății cu a cărei întemeiere era el însuși creditat. Rămâne, desigur, posibilitatea teoretică de a repudia informația reținută de Aelianus. Cred, totuși, că este mai atractiv să împăcăm toate aceste surse — independente una față de celelalte — în sensul de a-l identifica pe Anaximandros nu cu "întemeietorul" original, ci cu conducătorul unui grup organizat de *epoikoi* trimiși de metropolă Milet, probabil tocmai acel grup care a sfârșit prin a provoca disensiunile de care vorbește Aristotel.

2. Mesambria

Pornind de la exemplul furnizat de Apollonia, înțelegem mai bine contextul în care se situează două informații aparent contradictorii transmise de Herodot cu privire la fondarea Mesambriei. Această cetate (*polis*) este mai întâi menționată ca reper topografic în capitolul (IV 93) consacrat campaniei lui Darius contra sciților din 514/3 a. C. În cu totul alt context (VI 33), descriind evenimente consumate în 493 a. C. și menționând retragerea unor locuitori din Byzantion și Calchedon în fața flotei feniciene aflate în serviciul perșilor, Herodot scrie că aceștia s-au retras în Marea Neagră, unde s-au stabilit la Mesambria (*polin Mesambrian oikēsan*). Chiar dacă uneori s-au încercat explicații din cele mai diverse cu privire la întemeierea Mesambriei, fie în două etape, fie tocmai în 493 a. C., adică în momentul celui de al doilea episod evocat de Herodot, este evident că această acțiune a bizantinilor și calchedonienilor nu are nimic a face cu întemeierea propriu-zisă a Mesambriei. Căci părintele istoriei nu folosește aici verbul *ktizein*, propriu întemeierilor de colonii de-a lungul opereii sale, și nu numai la acest autor, ci un timp al trecutului (aoristul) de la *oikein*, un verb care apare de șapte ori la Herodot și care admite sensul de "a se instala" într-o așezare deja existentă. Putem, așadar, să traducem pasajul în cauză: "au plecat, părăsindu-și patria, și au pătruns în Pontul Euxin, unde s-au instalat în cetatea Mesambria".

Întemeierea Mesambriei de către calchedonieni și megarieni cândva pe vremea expediției lui Darius este menționată de Ps.-Scymnos (v. 741-742), ale cărui informații cu privire la litoralul occidental al Mării Negre sunt preluate din opera lui Demetrios din Callatis (pierdută între timp). Spre deosebire de alte cazuri în care vorbește de fondări de colonii, Ps.-Scymnos folosește aici verbul *oikizein*, și nu *ktizein*. Cât privește confuzia între cele două verbe foarte asemănătoare ca formă și ca înțeles — *oikizein* ("a întemeia") și *oikein* ("a se instala") — aceasta nu este exclusiv modernă, ci chiar foarte veche. Eustathius (*Geographi Graeci Minores* II, p. 356-357), un comentator al cronicii versificate a lui Dionysios Periegetes, reproduce istorisirea lui Herodot cu privire la fuga bizantinilor și a calchedonienilor, alterându-i însă semnificația, din moment ce pretinde că aceștia au "fondat" Mesambria, când, în realitate, nu era vorba decât de un refugiu într-o așezare preexistentă.

În aceste condiții, refugiații din Byzantion și Calchedon din 493 a. C. devin, după părerea mea, *epoikoi* tipici pentru cea de a doua categorie. Dacă la Apollonia era vorba de coloniști suplimentari trimiși — indiferent care vor fi fost motivele — de metropolă, la Mesambria avem a face cu un caz instructiv de "recolonizare" cauzată de amenințări militare.

3. Istros

Spre deosebire de cele două cazuri analizate până acum, pentru Istros nu există nici un fel de știre literară în chestiunea care ne reține atenția. Nu ne rămâne decât să interpretăm evidența arheologică, care este însă sugestivă din mai multe puncte de vedere.

Am în vedere, pe de o parte, etapele ocupării teritoriului agrar al cetății (*chora*). Primele așezări din teritoriu datează de pe la 600 a. C., în vreme ce

ce
le:
fi:
u:
k:
in:
r,
la
at
iã
at
u
si
il
a
e
i:
n
e
e
n
e
i
e
e
s
e
i
e
t

cetatea fusese întemeiată pe la mijlocul secolului al VII-lea a. C. (657/6, conform unei tradiții încă insuficient acoperite de mărturiile arheologice). În cetatea însăși, ridicarea incintei și noua amenajare spectaculoasă a zonei sacre nu sunt mai vechi decât mijlocul veacului al VI-lea a. C., ceea ce sugerează progrese demografice considerabile, alimentate, între altele, de valuri suplimentare de coloniști, precum la Apollonia.

Un al doilea indiciu pentru un astfel de fenomen poate fi desprins din arheologia funerară: un studiu consacrat amenajării spațiale a necropolei tumulare a cetății a demonstrat existența mai multor parcele rezervate în mod intenționat unor înmormântări viitoare, probabil pentru noii coloniști.

Este probabil ca o colonizare secundară să fi avut loc pe la 600/580 a. C., cu alte cuvinte, în perioada în care este documentată arheologic constituirea teritoriului rural al cetății. Cam prin aceeași epocă asistăm, pe coasta septentrională a Mării Negre, la instalarea habitatului la Olbia (azi Parutino), la estuarul Bugului, alături de nucleul deja existent de pe ostrovul Berezan, și tot cam prin această perioadă — sau cu puțin înainte — milesienii întemeiaseră Apollonia. Judecând după modelul furnizat de Mesambria — într-o altă epocă istorică, dar într-un context semnificativ — este permis probabil să ne gândim la un exod al milesienilor, desfășurat în mai multe etape și cauzat de amenințarea lidiană, mai ales după jefuirea teritoriului Miletului de către regele Alyattes (Herodot, I 17-19). Un al doilea val de coloniști instalați la Istros pe la mijlocul veacului al VI-lea a. C., mai mult sau mai puțin contemporan cu expediția condusă de Anaximandros la Apollonia, ar putea fi sugerat de dezvoltarea urbanistică și de apariția unor noi așezări în teritoriul cetății, în vreme ce un al treilea val este de avut foarte probabil în vedere în urma cuceririi Miletului de către persi în 494 a. C.

ÎNTEMEIERE ÎN DOUĂ ETAPE

Una din problemele care așteaptă în continuare răspunsuri mai convingătoare — nu numai în ceea ce privește zona pontică, ci și colonizarea în general — este aceea de a ști dacă actul de întemeiere era într-adevăr unitar, așa cum îl prezintă mai degrabă doctrinele moderne decât vreo istorisire explicită din antichitate. Există în această privință motive de îndoială, cel puțin în unele cazuri, iar unul din acestea este ilustrat de o așezare identificată prin săpături arheologice la Capul Dolojman (com. Jurilovca, jud. Tulcea).

Aici a fost localizată antica Orgame, al cărei nume nu figurează decât într-o singură sursă, dar care este cea mai veche dintre toate mărturiile referitoare la coasta de vest a Mării Negre. Este vorba de Hecataios din Milet (secolul al VI-lea a. C.), din a cărui operă nu s-au păstrat decât câteva fragmente grație citatelor figurând la autori mai târzii și care menționează (fr. 172) *Orgamè, polis epi tō Istrō*. "Orgame, cetate pe Istru (Dunăre)". Alte atestări literare sau epigrafice ale unei forme înrudite a toponimului (*Argamenses, Argamo, Argamenos*) datează din epoca imperială și bizantină timpurie, astfel încât nu ne sunt de prea mare

ajutor. În schimb, este foarte posibil ca numele Orgame să poată fi restituit în lista cetăților tributare Atenei în cadrul Ligii delio-atice din 425/4 a. C. (*Inscriptiones Graecae* I³ 71.IV.162: *O[rgame]* în loc de *O[lbias]*).

Trecând acum la mărturiile arheologice, observăm în primul rând cu surprindere o frumoasă colecție de fragmente de *oenochoi* din seria așa-zisă a "stilului caprelor sălbatice" mijlociu I (ceramică de lux produsă la Milet), databile, prin urmare, pe la 640-630 a. C., ceea ce, din punct de vedere cronologic, reprezintă un material anterior celor mai vechi documente arheologice cunoscute până acum la Istros. Pe de altă parte, un mormânt tumular recent publicat datează, pe baza inventarului (o cupă samiană cu benzi), de pe la 650-630 a. C., fiind la ora actuală cel mai vechi complex funerar din întreaga regiune occidentală a Mării Negre.

Cu toate acestea, anterioritatea cronologică a Orgamei față de Istros nu este de la sine înțeleasă. Este posibil, pe de o parte, ca hazardul descoperirilor să fie încă în mare măsură responsabil de acest decalaj, cu atât mai mult, cu cât se pare că și la Istros există cel puțin un fragment ceramic (inedit) din aceeași serie atestată la Capul Dolojman. Pe de altă parte, revenind la argumentele de ordin istoric, termenul *polis* din fragmentul citat al lui Hecataios nu spune prea mult: nu este sigur că el va fi figurat în opera logografului milesian, întrucât se poate ca această desemnare să fi fost adăugată de beneficiarul informațiilor lui Hecataios, anume Stephanus Byzantius. Apoi, chiar dacă Hecataios ar fi desemnat el însuși Orgame ca *polis*, rămâne să ne întrebăm care va fi fost valoarea acestui termen: o semnificație politică (ansamblul comunității de cetățeni) sau, așa cum pare mai probabil, pur și simplu topografică? Într-o epocă mai târzie, mai bine cunoscută pe baza unor surse diverse, Orgame este mai degrabă absentă: nu este pomenită în nici un izvor scris înainte de epoca imperială, iar așezarea nu a furnizat până acum decât o singură inscripție. Mai mult decât atât, Orgame nu a bătut niciodată monedă, iar prezența destul de semnificativă a emisiunilor cetății Istros la Capul Dolojman este în măsură să indice că așezarea în cauză aparținea deja, de la un anumit moment, de zona de influență istrieană.

Cazul Orgamei rămâne deopotrivă interesant și enigmatic. În epoca elenistică — dacă nu cumva deja de la sfârșitul epocii clasice — este sigur că Orgame era dependentă de Istros, indiferent care va fi fost natura juridică a acestei legături. Pentru momentul inițial însă este mai probabilă o întemeiere în două etape: probabil că primii coloniști milesieni au ezitat între faleză de la Capul Dolojman și golful Sinoe, acesta din urmă fiind, în final, preferat în măsura în care oferea accesul la un teren deschis și considerat eventual mai favorabil activităților agrare.

AȘEZĂRI SECUNDARE

O consecință directă a creșterii demografice și a sosirii mai multor valuri de coloniști suplimentari trebuie să o fi reprezentat întemeierea unor factorii cu caracter probabil comercial pe coastele învecinate. Deși nu există nici o sursă explicită în această privință, cred că un asemenea fenomen trebuie să fi fost mult mai important decât am fi tentați să ne închipuim.

O așezare care nu poate fi localizată cu exactitate, dar care trebuia căutată în regiunea estuarului Nistrului, în vecinătatea cetății Tyras, este pomenită de unele "peripluri" târzii — care reies descrieri de epocă elenistică ale coastelor Mării Negre — drept *Istrianon limen*, "portul istricionilor" (Arrianus, *Periplus Ponti Euxini* 20; Anonymus, *Periplus Ponti Euxini*, ed. A. Diller, p. 134). Dacă nu cumva este vorba de un termen general desemnându-se pe locuitorii malurilor Dunării (Istros), am putea să ne gândim la o așezare fondată de "istricieni", adică de cetatea Istros. În lipsa oricăror argumente arheologice, orice discuție este însă prematură. În schimb, cazul așezării de la Grădiștea Roxolani, situată pe malul stâng al estuarului Nistrului și identificată cu Niconion (Niconeon) din sursele antice, este mult mai instructiv. Săpăturile arheologice au livrat o cantitate importantă de monede de bronz și de argint emise de Istros, ceea ce a inspirat ipoteza, formulată încă de acum câteva decenii, conform căreia Niconion ar fi fost o așezare fondată de Istros. Un asemenea mod de a privi lucrurile mi se pare, pe baza mărturiilor acumulate între timp, singurul acceptabil.

Este vorba, în primul rând, de monedele de bronz purtând drept legende diferite prescurtări ale numelui regelui scit Scyles și care, fiind recent atribuite Niconionului, stau măturie pentru efemerul protectorat instaurat de Scyles (ca. 460-450 a. C., după toate probabilitățile). Iconografia acestor emisii este de inspirație atică, în vreme ce primele monede de argint bătute la Istros par să fi adoptat ele însele etalonul atic. O alianță între Scyles și Istros în acea epocă nu este deloc exclusă, atâta vreme cât este cunoscut faptul că Scyles era fiul regelui scit Ariapeithes și al unei grecoalice originare din Istros (Herodot, IV 80): ceea ce sugerează o strânsă colaborare între clanurile aristocratice de la Istros și casa regală scitică. Natura relațiilor dintre Niconion și Istros după dispariția lui Scyles rămâne necunoscută. Restituirea toponimului *Nik[onion]* în lista cetăților tributare Atenei din 425/4 a. C. este asigurată (*Inscriptiones Graecae* I³ 7).IV.167), în vreme ce pe aceeași stelă — în care coloana rezervată cetăților din Pontul Euxin este foarte prost conservată — căutăm în zadar numele cetății Istros. Cu toate acestea, apartenența acesteia din urmă la ligă este foarte probabilă, astfel încât am putea imagina, în ciuda pareinoniei surselor, un fel de istorie paralelă pentru Istros și Niconion. Întrucât Niconion figurează în așa-zisul periplu al lui Pseudo-Scylax, care, pentru Marea Neagră, va fi folosit o sursă datând de pe la 500 a. C., fondarea acestei așezări pe la sfârșitul veacului al VI-lea a. C. apare drept justificată, ceea ce concordă, de altfel, cu cele mai vechi mărturii arheologice.

Un al doilea episod din istoria Niconionului, situat, de această dată, în epoca elenistică timpurie, este la fel de instructiv în privința legăturilor speciale cu Istros, câtă vreme o inscripție recent publicată este în măsură să dea răspunsuri mai multor întrebări. Este vorba de un decret promulgat de Tyras în primul sfert al veacului al III-lea a. C. în onoarea unui anume Autokles, fiul lui Oini[ades?]: pentru a-i ajuta pe "locuitorii Niconionului care părăsiseră locul" (*katoikountes to Nikōneon eglipontes ton topon*), Autokles fusese trimis să la Istros în chestiunea repopulării și a "refondării" așezării: *hyper anastaseôs kai enoi[kèseôs]*. Starea fragmentară a inscripției se opune unei analize mai detaliate a circumstanțelor acestei depopulări, confirmate însă — fapt semnificativ — de cercetările

arheologica. Reținem, pentru moment, două informații extrem de importante. În primul rând, Niconeon — forma toponimului dată de inscripție — nu este decât un *topos*, în vreme ce locuitorii săi sunt desemnați drept *katoikountes*, și nu *politai* ("cetățeni"), ceea ce demonstrează că, cel puțin în epoca din care datează inscripția, avem a face cu o așezare dependentă, conform evidenței, de Tyras. Pe de altă parte, cererea de a interveni pentru salvarea locuitorilor care își părăsiseră căminele este adresată Istrosului, ceea ce arată, o dată în plus, că această din urmă cetate avea o anumită responsabilitate față de Niconeon.

Așadar, există câteva motive serioase de a reflecta mai profund la problematica unor asemenea așezări secundare pe care le-am putea numi "subcolonii".

RECOLONIZĂRI

În afară de așezările înființate de locuitori originari din colonii vest-pontice, de care a fost vorba mai sus, există și altele, care par să fi făcut obiectul unor veritabile recolonizări.

1. *Tomis*

Un prim caz îl reprezintă Tomis, o ctitorie milesiană după Ps.-Scymnos (v. 765: *apoikoi genomenoi Milēsion*). O asemenea exprimare este totuși ambiguă ("coloniști ai milesienilor") — în măsura în care putem înțelege fie un grup de milesieni veritabili, fie descendenți ai milesienilor — și, oricum, mai puțin limpede decât formula folosită de obicei de-a lungul acestei opere (*Milēsioi ktizousi*, "milesienii întemeiază"). Pe de altă parte, caracterul milesian al instituțiilor de la Tomis și, mai ales, diviziunile corpului său civic ("triburile", care sunt aceleași cu cele atestate la Milet) ar fi în măsură să confirme informația din Ps.-Scymnos. Cu toate acestea, Tomis apare pentru prima oară într-un context istoric asigurat cu ocazia unui război purtat prin anii 257-253 a. C. între Callatis și Byzantion pentru controlul (*monopólion*) "asupra emporionului-ului Tomis" și prezentat pe scurt într-un fragment păstrat din cronică istoricului Memnon din Heraclea Pontica (fr. 13). Mai mult decât atât, emisiunile monetare tomitane încep abia în a doua jumătate a veacului al III-lea a. C. Din aceste motive, o "reîntemeiere" a Tomisului, de data aceasta de către Istros, pe la mijlocul veacului al III-lea a. C., cu alte cuvinte, puțin după data războiului menționat — care ar putea chiar constitui un *terminus post quem* — este de luat în calcul, chiar dacă, în lumina dovezilor arheologice, este în afară de orice îndoială că o așezare, după toate evidențele, milesiană exista deja pe locul actual al Constanței încă de pe la începutul secolului al VI-lea a. C. În ultimă instanță, istrienii erau și ei "milesieni", iar instituțiile atestate mai târziu la Tomis, cu precădere în epoca imperială, de inscripțiile locale nu ar fi fost mai puțin "milesiene" dacă cetatea Tomis ar fi fost reîntemeiată de Istros.

Pentru un asemenea mod de a privi lucrurile există și un argument oferit de o inscripție tomitană de la începutul secolului al III-lea p. C. în care Dioscurii sunt numiți "întemeietori ai cetății" (*ktistai tēs poleôs*: ISM II 122). Desigur, ar

putea fi vorba de vreo etiologie locală oarecare, așa cum întâlnim aproape pretutindeni, chiar dacă aici avem a face cu singurul caz atestat până acum în care epitetul *ktistai* este atribuit Dioscurilor. Cu toate acestea, un decret mult mai vechi, databil în jurul anului 100 a. C. (ISM II 2, r. 36-38) vorbește de sacrificii anuale făcute Maicii Zeilor și Dioscurilor "pentru mântuirea poporului". Să adăugăm apoi că aceiași Dioscuri sunt atestați ca "mântuitori" la Istros (ISM I 112) și că, în schimb, nu figurează în panteonul Miletului.

Este, așadar, permis să presupunem o oarecare istoricitate în spatele acestei tradiții locale care a păstrat mitul Dioscurilor fondatori: cultul introdus de Istros va fi exprimat amintirea întemeierii (sau a reîntemeierii) Tomisului de către Istros la o dată mult mai târzie decât sosirea primilor coloniști milesieni. Din păcate, contextul istoric continuă să rămână necunoscut, probabil însă că noi documente epigrafice despre evenimentele consumate cu ocazia conflictului amintit mai sus vor aduce lumini în această privință.

2. *Dionysopolis*

Orice discuție referitoare la fondarea cetății Dionysopolis are drept punct de plecare o tradiție transmisă de Ps.-Scymnos (v. 751-755), conform căreia numele original al acestei comunități ar fi fost Krounoi, iar în momentul în care o statuie a lui Dionysos a fost descoperită în apele mării, locuitorii ar fi dat cetății numele zeului.

Există oare vreun sâmbure de adevăr istoric în această poveste? Înainte de toate, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că întemeierea milesiană a acestei cetăți nu poate fi susținută decât pe baza datelor furnizate de câteva inscripții de epocă imperială care sugerează existența celor șase "triburi" milesiene originare, la fel ca în celelalte colonii ale metropolei Ioniei. În rest, nu există mai nimic, nici în inscripții, nici la autorii antici. Mai mult decât atât, eponimia deținută de preotul lui Dionysos — opusul absolut al preotului lui Apollon din celelalte colonii milesiene — este în măsură să accentueze îndoielile în această privință.

În asemenea condiții, dacă cele mai vechi documente arheologice găsite în zona Balicului pledează pentru o întemeiere în epoca arhaică — iar atunci coloniștii nu ar fi putut să fie decât cei din Milet —, este greu de conceput că milesienii ar fi putut da numele lui Dionysos unei colonii fondate de ei și cu atât mai puțin probabil că ar fi încredințat eponimia cetății preotului lui Dionysos. Dată fiind recrudescența cultului lui Dionysos și a colegiilor bachice (*thiasoi*) în zorii epocii elenistice, un fenomen aflat într-un strâns raport cu mitul lui Alexandru cel Mare, este probabil mai potrivit să presupunem o reîntemeiere a Dionysopolisului cam prin această perioadă. De adăugat că primele emisiuni monetare de la Dionysopolis sunt din secolul al III-lea a. C. Dacă nu cunoaștem, ce e drept, circumstanțele acestui episod, ceea ce rămâne sigur este locul preeminent deținut de elementul bachic, conservat probabil și de tradiția etiologică amintită mai sus.

Pe lângă siturile cu vocație comercială implantate începând cu epoca arhaică, alte așezări au fost întemeiate de cetățile de pe coasta occidentală a Pontului Euxin mai târziu, mai ales în epoca elenistică, din rațiuni mai degrabă militare. Contextul politic se schimbaseră: pe de o parte, triburile tracice și getice exercitau asupra orașelor grecești o presiune manifestând uneori chiar tendința de a instaura un protectorat, pe de altă parte, chiar dacă informațiile de care dispunem sunt — și de această dată — lacunare, există destule motive pentru a-i considera pe diadohii și regii din epoca elenistică timpurie mult mai activi în această regiune decât s-a admis până acum. Un asemenea climat poate explica apariția mai multor centre militare fondate fie de orașele din zonă, fie de regii inșiși. Voi prezenta în continuare două astfel de cazuri.

1. Bizone

Bizone este desemnată drept *polis* doar de Ps.-Scymnos (v. 759-760). Un decret de la Istros (ISM I 15) din jurul anului 200 a. C. menționează explicit teritoriul agrar al acestei cetăți și sugerează, în același timp, și existența unor ziduri de apărare ale orașului, din moment ce vorbește de un asediu la care fusese supusă Bizone din partea unor traci. În sfârșit, o inscripție de la Iasos (din Caria, în Asia Mică) pomeneste un *Bizônites*, cetățean din Bizone.

Explicația furnizată de Ps.-Scymnos (v. 758-759) pe urmele lui Demetrios din Callatis, conform căreia Bizone ar fi fost fondată fie de "barbari", fie de Mesambria, nu este deloc satisfăcătoare. Cele câteva inscripții locale nu au conservat nici un element dialectal doric, așa cum ne-am fi așteptat dacă ar fi fost într-adevăr vorba de o ctitorie a Mesambriei, în vreme ce originea barbară a Bizonei nu este decât un clișeu pe care îl regăsim, cu referire la cetățile din aceeași regiune, la autorii consultați de Strabon (de exemplu, speculațiile cu privire la semnificația elementului tracic *-bria*, "fortificație", din componența numelui Mesambriei). În schimb, este de reținut perioada de activitate a lui Demetrios din Callatis (sfârșitul secolului al III-lea a. C.) ca *terminus ante quem* pentru întemeierea Bizonei. Pe de altă parte, părerea că Bizone ar fi fost fondată de indigeni merge mână în mână cu ceea ce Ps.-Scymnos menționează cu doar două versuri mai sus, anume că împrejurimile cetăților Dionysopolis și Bizone erau locuite de crobizi, sciți și "greci amestecați" (*migades Hellènes*). Acești *migades Hellènes* ar fi putut fi, ca de altfel și acei *mixellènes* din teritoriul Olbiei, pomeniți în celebrul decret în cinstea lui Protogenes (*Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini* I² 32), locuitorii unor forturi (*phouria, pyrgoi* etc.) cunoscute în această regiune, fie pe baza cercetărilor arheologice (de exemplu Albești, lângă Mangalia), fie prin atestări epigrafice. Or, tocmai prezența elementului autohton în asemenea garnizoane va fi sugerat anumitor autori antici ideea unei origini barbare a Bizonei. Ridicată mai degrabă ca o fortificație de către unul din orașele învecinate (Odessos sau Dionysopolis), Bizone — care nu a bătut niciodată monedă — pare să fi rămas pentru totdeauna mai degrabă o comunitate *depinzând de o polis* decât o *polis* veritabilă.

Pornind de la un asemenea caz, ne simțim poate mai documentați dacă ar fi să abordăm problema statutului juridic al altor așezări de pe coasta occidentală a Mării Negre, de exemplu Naniochos (azi Obzor), un *polichnion* al mesambrienilor (Strabon, VII 6, 1; IX 5, 19; cf. Plinius, *Naturalis historia*, IV 11, 45) sau *phourion* Anchialos, despre care se știe, mulțumită unui decret din secolul al II-lea a. C. (IGB I² 388 bis = ISM I 64) că a aparținut Apolloniei, că a fost cucerit, cu ocazia unui război, de mesambrieni și că a sfârșit prin a fi distrus de apolloniați, probabil pentru că tocmai episodul respectivei confruntări militare va fi arătat că o asemenea fortificație devenise inutilă.

2. *Agathopolis*

La o primă vedere, a vorbi de cetăți regale pe coastele de vest și de nord ale Pontului Euxin înainte de epoca lui Mithridates al VI-lea Eupator nu ar avea sens decât cu referire la Regatul Bosporan, acel stat elenistic *avant la lettre* constituit încă din secolul al V-lea a. C. în Crimeea. Cazul cel mai cunoscut, în măsura în care este prezentat circumstanțiat de Diodor (XX 25, 1) îi privește pe cei 1000 de cailatieni refugiați (pe la 307 a. C.?) în urma cuceririi orașului lor de către Lysimachos și instalați în calitate de "cleruhi" la Psoa, în Crimeea, de către regele bosporan Eumelos.

Dincolo de faptele puse pe seama regilor bosporani, Pontul Stâng a fost, la rândul său, chiar dacă pentru o perioadă relativ scurtă (sfârșitul veacului al IV-lea și începutul veacului al III-lea a. C.), martorul acțiunilor mai mult sau mai puțin decise ale unor regi elenistici precum Lysimachos sau Antiochos al II-lea Theos, aliați uneori cu unii dinastați traci. Prin urmare, eventualitatea ca acești regi să fi întemeiat unele centre militare, oricât de efemere vor fi fost acestea, nu este deloc exclusă. În această privință merită să fie discutat cel puțin un caz, anume Agathopolis, localizat prin săpături arheologice la Ahtopol.

Două decrete fragmentare descoperite recent la Ahtopol au revigorat discuțiile cu privire la originea și caracterul acestei așezări enigmatice. După unele păreri, întemeierea Agathopolisului ar fi fost rezultatul expediției conduse de strategul atenian Pericles în Marea Neagră pe la 436 a. C. (Plutarchus, *Pericles* 20). Cu toate acestea, din inscripțiile în cauză nu rezultă nici un element care să poată fi pus în legătură cu vreo anumită origine ateniană. Un personaj menționat de unul din decrete poartă numele de Aiantides și este un sol originar din Odessos, oraș în care tocmai acest nume este frecvent atestat, spre deosebire de toate celelalte centre din regiune, unde același nume este total absent; așadar, acest nume de persoană nu are nimic a face cu "tribul" atic *Aiantis*, așa cum s-a susținut până de curând.

Reluând studiul celor două decrete, databile, după părerea mea, în prima jumătate, respectiv pe la mijlocul veacului al III-lea a. C., am remarcat câteva similitudini tulburătoare cu un decret atribuit Apolloniei și databil de asemenea pe la mijlocul secolului al III-lea a. C. (IGB I² 391); mai mult decât atât, descoperirea inscripțiilor de la Ahtopol permite într-o oarecare măsură îmbunătățirea restituirii acestui din urmă decret. Am avea deci a face cu o serie unitară de trei decrete cu un formular înrudit. Prin urmare, consider că cele două noi inscripții de la Ahtopol sunt în realitate decrete emise de Apollonia, în

măsură, pe de o parte, să îmbogățească recolta epigrafică destul de sărăcăcioasă a acestei importante cetăți, pe de altă parte, să anuleze Agathopolisului dreptul de a dispune de instituții proprii unei *polis*. Un asemenea mod de a vedea lucrurile este, de altfel, concordant cu tăcerea surselor: în realitate, așezarea de la Agathopolis nu este menționată în izvoarele literare decât începând din epoca bizantină mijlocie.

Sunt cunoscute, este drept, în mai multe colecții, câteva monede de bronz din secolul al III-lea a. C. având drept legende prescurtări ale toponimului Agathopolis. Chiar dacă încă destul de rare, aceste monede constituie o dovadă pentru existența unei așezări purtând numele de Agathopolis încă din epoca elenistică. La ora actuală este deja stabilit că acest sit antic nu mai trebuie căutat în regiunea Chersonesului tracic și, cu atât mai puțin, pe lângă Lampsacos din Asia Mică, așa cum se propusese de-a lungul timpului, ci chiar la Ahtopol, o localitate care a conservat și a adaptat toponimul antic: aceasta pentru că, în afară de remarcabilele vestigii arheologice și, mai ales, urmele unui port, la Ahtopol s-au găsit, în vremea din urmă, monede de tipul menționat. Pe baza acestor descoperiri s-a propus ca Agathopolis să fie considerat un *emporion* (un fel de stabiliment comercial) al Apolloniei.

Prezența bufniței pe reversul monedelor de bronz de la Agathopolis nu este neapărat de inspirație atică, așa cum au susținut partizanii originii ateniene a acestei așezări. Mai mult decât atât, există similitudini între aceste monede și emisiunile dinastului trac Adaios. Urmând o ipoteză atractivă formulată recent, este foarte posibil ca Adaios să fi fost unul din aliații lui Antiochos al II-lea Theos în timpul campaniei tracice purtate de acesta din urmă în anii cincizeci ai veacului al III-lea a. C. (Polyaenus, *Stratagemata* IV 16). În momentul de față cunoaștem mai multe detalii despre această campanie în urma unei noi soluții de întregire a decretului IGB I² 388, descoperit la Apollonia: pe la începutul textului, care vorbește de un rege purtând numele de Antiochos, se poate citi în rândul 2 [-e]p'Astas, de unde obținem o dovadă decisivă pentru faptul că acțiunea lui Antiochos al II-lea era dirijată împotriva neamului tracic al astilor locuind chiar pe lângă Apollonia și Agathopolis. În aceste condiții, nu este deloc exclus ca Agathopolis să fi fost o așezare întemeiată chiar de Antiochos. Rămâne totuși în discuție și posibilitatea alternativă, reținută în câteva rânduri de cercetători, ca fondatorul să fi fost Lysimachos, iar în acest caz denumirea să fi fost dată după numele fiului regelui, Agathokles. Înainte de acest moment, indiferent că este vorba de Lysimachos sau de Antiochos al II-lea, așezarea se va fi aflat sub controlul Apolloniei.

Aș adăuga o ultimă ipoteză. Se acceptă în general — ceea ce este, de altfel, foarte probabil, având în vedere coordonatele geografice — că toponimul *Aulaiou teichos* care figurează în periplusurile Mării Negre (Arrianus, *Periplus Ponti Euxini* 36; Anonymus, *Periplus Ponti Euxini* 87) este identic cu Agathopolis. Dată fiind înrudirea între monedele de bronz de la Agathopolis și emisiunile dinastului Adaios, îmi pun înrebarea dacă nu ar trebui corectat, cu o economie relativ satisfăcătoare, acel *Aulaiou teichos* transmis de manuscrise, în *Adaiou teichos*. Termenul *teichos* desemnează în acest caz un fort, ca de altfel aproape pretutindeni în periplusurile precitate. Cu condiția ca propunerea formulată

... să fie demnă de a fi luată în considerație, am obține, aşadar, o dovadă suplimentară că aşezarea de la Agathopolis răspundea, înainte de toate, unor necesități militare.

La capătul acestor considerații, concluzia care pare să se impună este aceea că varietatea posibilităților de avut în vedere pentru a explica apariția și evoluția mai multor aşezări de pe coasta vest-pontică nu se prezintă cu nimic mai prejos în raport cu situațiile relevate de surse în orice altă regiune intrată în sfera elenității; ceea ce este, în fond, absolut firesc pentru o lume fărâmițată, universul cetăților (*poleis*) mai degrabă dispuse să-și întoarcă spatele una celeilalte decât să încerce să se unifice.

SPRE CONSTITUIREA UNEI UNITĂȚI A PONTULUI STÂNG

După cum se știe, unitatea politică a cetăților vest-pontice nu a fost realizată decât spre sfârșitul epocii elenistice, mai întâi prin Mithridates al VI-lea Eupator. Dominația regelui Pontului se întemeia în realitate mai degrabă pe o rețea de alianțe încheiate minuțios cu fiecare cetate în parte decât pe violență. O inscripție de la Apollonia (IGB I² 392) vorbește în mod explicit de [*s*] *ymachi[a]*, "alianță militară", iar un decret de la Istros recent publicat îl cinstește pe un strateg (desigur mercenar) al lui Mithridates care a deținut chiar magistratura, rezervată în mod normal doar cetățenilor, de "strateg al cetății". Mai mult decât atât, numele strategului respectiv, Diogenes, fiul lui Diogenes, originar probabil din *Am[astris]* sau din *Am[isos]* (ambele întregiri fiind posibile și indicând deopotrivă orașe de pe coasta sudică a Mării Negre) ar putea explica abrevierea DI de pe aversul staterilor de tip Lysimachos (postumi) emiși la Istros în anii nouăzeci ai veacului I a. C. pentru a acoperi necesitatea de a recruta mercenari vest-pontici. De notat că, spre deosebire de staterii de tip Lysimachos emiși la Callatis, Tomis și Byzantion, cei cunoscuți până acum la Istros provin din aceeași stanță. Pe cât era de excepțională exercitarea magistraturii de "strateg al cetății" de către un străin, pe atât era de puțin uzuală funcția deținută, în locul unui magistrat monetar ordinar, de același *Di(ogenes)*, cel care va fi semnat pe monede cu DI.

Probabil că în același context al dominației lui Mithridates încep să fie atestate acțiuni comune ale cetăților din Pontul Stâng. Un monument onorific consacrat *post mortem* unui necunoscut spre începutul secolului I a. C. de cinci orașe, Tomis, Istros, Apollonia și încă două, ale căror nume au dispărut în lacune, foarte probabil Mesambria și Odessos (IGB I² 320), prevede onoruri cu totul excepționale: statui de bronz acordate de toate orașele, însoțite uneori de reprezentări plastice ale "Poporului" (*Demos*) personificat, apoi, probabil din partea Odessosului, privilegiul de a beneficia de o înmormântare "în cetate" (așadar, un mormânt monumental amplasat în spațiul urban, nu în necropola extra-urbană). Toate acestea lasă loc presupunerii că era vorba de un personaj ale

cărui merite erau resimțite ca mari binefaceri pentru ansamblul cetăților de pe coasta occidentală a Mării Negre.

Anticipate de legături relativ constante în domeniul cultural, pecetluite uneori chiar de alianțe politice, de exemplu pe vremea revoltei comune împotriva lui Lysimachos, invocate în anumite situații de cetățile de origine milesiană în termeni precum *syngeneia*, "apartenență la același neam", astfel de relații nu au ajuns însă niciodată atât de strânse, încât să permită constituirea unui *koinon*, adică a unei "comunități". În ciuda unor puncte de vedere contrare, mă raliez opiniei majorității cercetătorilor, conform căreia începuturile aceluia *koinon* al Pontului Stâng (*Hexapolis*, "comunitatea celor șase cetăți", mai târziu *Pentapolis*, "comunitatea celor cinci cetăți") nu pot fi urcate în timp decât până spre cea de a doua jumătate a secolului I p. C., iar aceasta numai admitând că respectiva comunitate fusese organizată inițial într-un mod mai rudimentar. De reținut este faptul că instituția *pontarhiei* nu este atestată decât începând cu epoca împăratului Hadrian, de aici înainte însă, este drept, printr-un număr impresionant de documente. Așadar, este posibil ca acest *koinon* să fi fost reorganizat sub Hadrian (dacă nu încă din vremea lui Traian) într-o formulă presupunând prezența unui pontarh în fruntea sa.

Cu alte cuvinte, contextul integrării sub autoritatea romană a fost acela care, după vremelnica reunire asigurată de dominația lui Mithridates, a permis cetăților din Pontul Stâng să se definească drept un ansamblu unitar.

BIBLIOGRAFIE

INSCRIPTII

G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* I². *Inscriptiones orae Pontici Euxini*, Sofia, 1970 (= IGB I²); V. *Inscriptiones novae, addenda et corrigenda*, Sofia, 1997 (= IGB V).

D. M. Pippidi, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine* I. *Histria și împrejurimile*, București, 1983 (= ISM I).

I. Stoian, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine* II. *Tomis și teritoriul învecinat*, București, 1987 (= ISM II).

A. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure* III. *Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris, 1999 (= ISM III).

LITERATURĂ SELECTIVĂ

P. Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin. Études d'archéologie pontique*, Bucarest-Paris, 1999.

P. Alexandrescu, W. Schuller (edd.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 25, Konstanz, 1990.

A. Avram, *Beziehungen zwischen Griechen und Geten im archaischen Histria*, *Studii clasice* 27, 1991, p. 19-30.

Idem, *Les cités grecques de la côte Ouest du Pont-Euxin*, în M.H. Hansen (ed.), *Introduction to an Inventory of Poleis. Acts of the Copenhagen Polis Centre* III, Copenhagen, 1996, p. 288-316.

A. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator și coasta de vest a Pontului Euxin. în jurul unui decret inedit de la Histria*, *Pontica* 30, 1997, p. 155-165.

A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *Coloniile grecești din Dobrogea*, în *Istoria românilor*, vol. I (coord. M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe), București, 2001, p. 533-634 (cu amplă bibliografie).

B. Azmanov, *Istoriko-arheologičeski danni za antičnija Ahtopol*, *Anali* 4, 1997, vol. 4, p. 24-43.

L. Ballesteros Pastor, *Mitridates Eupátor, rey del Ponto*, Granada, 1996.

J. Boardman, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, trad. de Petre Alexandrescu și Maria Alexandrescu Vianu, București, 1988.

F. de Callataÿ, *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies*, Louvain-la-Neuve, 1997.

M. Casevitz, *Le vocabulaire de la colonisation en grec ancien*, Paris, 1985.

Chr. Danov, *Pontos Euxeinos*, în *Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Suppl. IX, 1962, col. 866-1175.

N. Ehrhardt, *Die politischen Beziehungen zwischen den griechischen Schwarzmeergründungen und ihren Mutterstädten. Ein Beitrag zur Bedeutung von Kolonialverhältnissen in Griechenland*, în *Acta Centri Historiae Terra Antiqua Balcanica* 1987 (IX° Congrès international d'épigraphie grecque et latine), p. 78-117.

- Idem, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kulturellen und politischen Einrichtungen*², Frankfurt/Main–Bern–New York–Paris, 1988.
- C. Franco, *Il regno di Lisimaco. Strutture amministrative e rapporti con le città*, Pisa, 1993.
- A.J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*², Chicago, 1983.
- D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (edd.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea I–II*, Thessaloniki, 2003.
- K. Hanell, *Megarische Studien*, Lund, 1934.
- J.G.F. Hind, *Greek and Barbarian Peoples on the Shores of the Black Sea*, *Archaeological Reports* 30, 1983-1984, p. 71-97.
- Idem, *Archaeology of the Greeks and Barbarian Peoples around the Black Sea (1982-1992)*, *Archaeological Reports* 39, 1992-1993, p. 82-112.
- Idem, *Traders and Ports-of-Trade (Emporoi and Emporia) in the Black Sea in Antiquity*, *Il Mar Nero* 2, 1995-1996, p. 113-126.
- G.L. Huxley, *The Early Ionians*, London, 1966.
- B. Isaac, *The Greek Settlement in Thrace until the Macedonian Conquest*, Leiden, 1986.
- Jordanka Jouroukova, *Une nouvelle monnaie d'Agathopolis*, *Studii și cercetări de numismatică* 11, 1995, p. 23-27.
- J. Kabakčiev, *Lysimaque et la Thrace dans les rapports entre les diadoques*, *Bulgarian Historical Review* 18, 1990, 4, p. 77-85.
- Helen S. Lund, *Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kingship*, London–New York, 1992.
- Vasilica Lungu, *Une tombe d'un heros et l'organisation de la nécropole d'une cité milésienne du Pont Euxin: le tumulus TA95 d'Orgamé*, in Vasilica Lungu (ed.), *Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe–IVe s. av. J.-C.*, *Actes du IIIe Colloque international d'archéologie funéraire organisé à Tulcea, 15-20 septembre 1997*, Tulcea, 2000, p. 67-85.
- Mihaela Marcu, *Emporia în bazinul Pontului Euxin în epoca greacă*, *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 49, 1998, 1, p. 39-60.
- Mihaela Mănușu Adameșteanu, *Orgame polis*, *Pontica* 25, 1992, p. 55-67.
- Eadem, *Céramique archaïque d'Orgamé*, in A. Avram, M. Babeș (edd.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 2000, p. 195-204.
- B.C. McGing, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*, Leiden, 1986.
- K. Nawotka, *The Western Pontic Cities. History and Political Organization*, Amsterdam, 1997.
- M. Oppermann, *Süddobruddschanische Studien*, in A. Avram, M. Babeș (edd.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 2000, p. 138-149.
- M. Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweißbach, 2004.
- D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², București, 1967.
- Idem, *I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Milano, 1971 = *Străinii de peste mări*, in D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*

14. Preda, *Greii și grecii la Dunărea de jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, București, 1965, p. 137-324.
15. Idem, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral romain de la mer Noire*, Bucarest–Amsterdam, 1975.
16. Idem, *Parerga. Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne*, Bucarest–Paris, 1984.
17. Idem, *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988.
18. Gh. Poenaru Bordea, *Issues of Greek Mints on the Romanian Coast of the Black Sea (sixth century B.C. to third century A.D.). A Stage of the Question, in 130 Years since the Establishment of the Modern Romanian Monetary System*, Bucharest, 1997, p. 58-70.
19. Idem, *À propos du Pont occidental et du Bas-Danube à l'époque de Mithridate VI Eupator*, *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 145, 1999, p. 155-164.
20. C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998.
21. M.J. Price, *Sylloge Nummorum Graecorum IX. The British Museum. Part 1: The Black Sea*, London, 1993.
22. A. Rădulescu, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, *Données récentes sur le site d'Albești (dép. de Constanța)*, în A. Avram, M. Babeș (ed.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 2000, p. 172-179.
23. Th. Reinach, *Mithridate Eupator, roi du Pont*, Paris, 1890.
24. Eleonora Salomone Gaggero, *Relations politiques et militaires de Mithridate VI Eupator avec les populations et les cités de la Thrace et avec les colonies grecques de la mer Noire occidentale*, *Pulpuțeva* 2, 1978, p. 294-305.
25. N.M. Sekerskaja, *Antičnyj Nikonij i ego okruga v VI-IV vv. do n.e.*, Kiev, 1989.
26. Eadem, *Nikonion*, în G.R. Tsetskhladze (ed.), *North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies*, Leiden–Boston–Köln, 2001, p. 67-90.
27. W.M. Stancomb, *Agathopolis: a mint on the Black Sea coast*, în R. Ashton & S. Hurter, în association with G. Le Rider & R. Bland (edd.), *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin J. Price*, London, 1998, p. 335-338.
28. Idem, *Sylloge Nummorum Graecorum XI. The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, London, 2000.
29. G.R. Tsetskhladze, *Greek Penetration of the Black Sea*, în G.R. Tsetskhladze, F. De Angelis (edd.), *The Archaeology of Greek Colonisation. Essays dedicated to Sir John Boardman*, Oxford, 1994, p. 111-135.
30. Idem (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, *Historia. Einzelschriften* 121, Stuttgart, 1998.
31. V. Velkov, *Le port de la colonie grecque Agathopolis*, *Thracia Pontica* 5, 1994, p. 105-112.
32. Ju.G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mainz, 1997.
33. Idem, *Istria, Tira i Nikonij, pokinutyj i vozro dennyj*, *Numizmatika i epigrafika* 16, 1999, p. 50-71.

Πρῶτος καὶ μέγιστος (Βασιλεύς) τῶν ἐπὶ θράκης βασιλέων
(IGB, I2, 13 r. 22-23)*

ALEXANDRU SUCEVEANU

Formularea din titlu se referă la regele geților, Burebista, și apare în inscripția citată, care provine de la Dionysopolis (azi Balčic, Bulgaria), datând din anul 48 a. Chr. Aproape fără excepție, toți câți s-au ocupat de epigrafa dionysopolitană și deci de Burebista au interpretat această mențiune ca un fapt, a cărui realitate nu mai trebuie pusă la îndoială. Mai mult chiar, în vremea din urmă, în istoriografia românească, formularea din inscripția dionysopolitană a generat o întreagă literatură paraștiințifică patriotardă, care a culminat, în 1980, cu aniversarea a nici mai mult nici mai puțin de 2050 de ani de la înființarea pe teritoriul României a „primului stat unitar, centralizat și independent”.

Nu vom întârzia, în cele ce urmează, cu critica globală a acestei literaturi, care a adus atâtea prejudicii buneii tradiții a istoriografiei românești. Ajunge să spunem că în efortul de a corecta acele excese – și care nu trebuie, fără îndoială, generalizate la întreaga literatură istoriografică românească din ultimii 45 de ani – intervenția de față își propune să readucă respectiva mențiune în limitele unei corecte metodologii a cercetării istorice. Altfel spus, vom încerca – așa cum am mai făcut-o și altă dată¹ – să demonstrăm că în realitate este vorba de un titlu, asumat de Burebista cu acordul indiscutabil al grecilor din Dionysopolis și, eventual, cu cel al lui Pompeius cel Mare.

*
* *

Vom discuta, în a doua parte a acestei intervenții, în ce măsură acest titlu acoperea sau nu o realitate istorică. Până atunci să notăm că el apare exprimat într-o construcție specifică limbii grecești – așa numitul Genitiv absolut – avându-l ca subiect pe regele Burebista iar ca predicat participiul (γεγονώς) verbului γίνωμαι „a deveni” (τοῦ βασιλέως Βαρβίστα πρώτου καὶ μ[ε]γίστου γεγρονότος τῶν ἐπὶ θράκης βασιλέων „regele Burebista devenind primul și cel mai mare dintre regii din Thracia”). Trebuie însă luat aminte la faptul că atunci când amintitul verb se construiește cu un Genitiv partitiv (τῶν... βασιλέων „dintre regii”), traducerea lui poate fi nuanțată în sensul de „a accede la rangul”, așa cum ne-o demonstrează unele exemple din Herodot², Xenophon³ sau Cassius Dio⁴. Să mai adăugăm, înainte de a reveni la titlul la care „accedase” Burebista.

*Apărut în „Pontica”, XXXIII-XXXIV, 2000-2001, p.319-335.

¹ Într-o comunicare inedită, citită la Institutul de Arheologie din București în primăvara anului 1986. Varianta germană a prezentei articole a fost publicată în revista vieneză „TYCHE. Beiträge zur alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik”, 13, 1998, 229-247. Acceptarea acestuia în paginile prestigioasei reviste vieneze ca și coorile favorabile ulterioare m-au determinat să accept propunerea confrăților conștanțeni de a-i publica și varianta românească în meritatul volum dedicat a celui ce a fost ADRIAN RĂDULESCU.

² Herodot. *Hist.* (ed. Stein, 1867-1872), 5, 25.

³ Xenophon, *Cyrop.* (ed. Schenkl, 1869-1876), 1, 2, 15.

⁴ Cassius Dio, *Hist. Rom.* (ed. Boissacvain, 1885), 36, 11.

În pasajul citat se spune: καὶ πᾶσα[ν | τὴν πέραν του ποταμου καὶ ἐπὶ τὰδε
... (κόρος... și stăpânind toată zona de dincolo și de dincoace de fluviu
... (Zona)”)⁵. Este vorba în fapt de o apozitie, în aceeași construcție gramaticală,
destinată să precizeze cât de cât întinderea teritorială a stăpânirii sale și deci să
justifice titlul anterior menționat. Posibilitățile noastre de documentare nu ne
permit să inseriem și această apozitie în vreo titulatură regală. De altfel aceasta
este atât de vastă – din vremea Orientului pregrecesc și până în cea a Imperiului
Roman târziu – încât nu credem că ar fi cândva posibilă o anchetă exhaustivă.

Revenind așadar pe terenul mai ferm al titulaturii de πρῶτος καὶ μέγιστος
(βασιλεύς) τῶν ἐπὶ θράκης βασιλέων, să notăm mai întâi că aceasta nu este
atestată ca atare niciodată, constituind, după cunoștințele noastre, un ἀπαζ.
Defalcată însă în părțile ei componente, ea poate fi, așa cum sperăm s-o
demonstrăm, corelată cu elemente ferme de titulatură regală. Primul tronson al
acesteia îl constituie așadar expresia πρῶτος καὶ μέγιστος. Superlativul –
μέγιστος – al adjectivului μέγας („cel mare”) ne-ar putea duce cu gândul la acest
titlu apelativ. Studiat exhaustiv de P. P. Spranger⁶, amintitul titlu nu pare să ne
ofere cheia problemei cercetate. Ajunge să spunem, ca urmare a studiului citat, că
Alexandru cel Mare n-a purtat niciodată în timpul vieții acest apelativ. De-abia
comicul latin Plautus (sec. II a. Chr.) îl denumește ca atare într-una din comedii
sale⁷, iar în limba greacă el este atestat cinci secole mai târziu de către Athenaios
în al său „Banchet al sofistilor”⁸. Cel mai mare dintre regii pe care i-a cunoscut
antichitatea greco-romană n-a considerat niciodată că este cazul să poarte acest
titlu, poate – așa cum crede H. H. Schmitt – din pricina urii pe care o provoca în
lumea bună grecească amintirea numelui marelui rege al persilor⁹. Mai întâi
lagidul Ptolemaios III Euergetes (246 – 221 a. Chr.) și apoi seleucidul Antiochos
cel Mare (223 – 187 a. Chr.) vor fi primii regi elenistici care vor purta oficial
acest titlu, care se va generaliza apoi atât în regatele elenistice clasice cât și în
cele barbare din jurul acestora¹⁰.

În mod ciudat, cea mai bună analogie pentru sintagma πρῶτος καὶ
μέγιστος o găsim tot în epigrafa dionysopolitană, numai că ea nu se referă la rege
ci la unul din rangurile de la curtea acestuia. Este vorba de rândurile 25 – 26 ale
amintitei inscripții și în care, după ezitățile inițiale ale editorului V. Latyschew¹¹
sau al comentatorilor E. Kalinka¹², E. Bormann¹³, W. Dittenberger¹⁴ și Hiller von
Gaertringen¹⁵, trebuie citit – în lumina lecturii concordante (și contemporane!) a

⁵ IEB (ed. G. Mihailov, 1970), I², 13, r. 23-25.

⁶ P. P. Spranger, *Saeculum*, 9, 1958, 22-58.

⁷ Plautus, *Mastell.* (ed. Ritschl, 1871-1894), 775.

⁸ Athenaios, *Deipnosophist.* (ed. Kaibel, 1887-1890), 4, 27, p. 146 CD.

⁹ H. H. Schmitt, *Untersuchungen zur Geschichte Antiochos' des Grossen und seiner Zeit* (Historia, Einzelschriften), Wiesbaden, 1964, 92-95.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, *passim*.

¹¹ V. Latyschew, *Jurnal Ministerstva narodnovo prosveteniia*, 1896, 1, Ianuarie, 1-19.

¹² E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien* (Kais. Akad. d. Wissenschaft. in Wien. Schriften d. Balkankommission. Antiq. Abt., 4), Viena, 1906, 95.

¹³ E. Bormann, la Kalinka *op. cit.* (nota 12), 95.

¹⁴ W. Dittenberger, *Antiq.* (ed. W. Dittenberger, 1898 sg.), 342.

¹⁵ Hiller von Gaertringen, *Antiq.* (ed. Fr. Hiller von Gaertringen, 1915-1924), 762.

lui A. Wilhem¹⁶ și M. Holleaux¹⁷ - γ̅ενόμενος καὶ πρὸς τοῦτον ἐν τῇ πρώτῃ καὶ μεγίστῃ φιλία („devenindu-i și acestuia primul și cel mai mare prieten”). Și pentru că e vorba de dionysopolitanul Acornion al lui Dionysios care obține acest titlu din partea lui Burebista, ne grăbim să adăugăm lucidul avertisment al lui A. Wilhelm¹⁸, însușit de M. Holleaux într-o contribuție ulterioară¹⁹, potrivit căruia epigrafa dionysopolitană riscă – prin ceea ce convențional s-ar numi *interpretatio graeca* – să prezinte într-o variantă mult edulcorată, altfel spus excesiv de conformă cu realitățile de la marile curți elenistice, situația de la cea a lui Burebista.

Să reținem deci această rezervă, dar până a-i verifica temeiurile, să punctăm principalele repere ale ierarhiilor protocolare de la curțile regale elenistice. După chipul și asemănarea curții lui Alexandru cel Mare – la rându-i dependentă de modelul aceleia a tatălui său, Philip al II-lea – și în care apar, în ordine descrescătoare, mai întâi „garda personală” (οἱ σωματοφύλακες) apoi „însoțitorii” (οἱ ἑταῖροι) sau „prietenii” (οἱ φίλοι) și în fine „copiii regali” (οἱ παῖδες), pe lângă alte funcții minore²⁰, regatele elenistice, atât cele clasice cât și cele barbare, își vor structura o ierarhie protocolară din ce în ce mai complicată²¹. Astfel în regatul Ptolemeilor lagizi apar, în aceeași ordine descrescătoare, „neamurile” (οἱ συγγενεῖς), „cei asemenea neamurilor” (οἱ ὁμότιμοι τοῖς συγγένεσιν), „primii prieteni” (οἱ πρότοι φίλοι), „cei asemenea primilor prieteni” (οἱ ὁμότιμοι τοῖς πρώτοις φίλοις), „șeful gărzii personale” (ὁ ἀρχισωματοφύλαξ), „prietenii” (οἱ φίλοι), „urmasii” (οἱ διάδοχοι) și, în fine, „garda personală” (οἱ σωματοφύλακες)²². Ceva mai simplă, ierarhia seleucidă ne prezintă rangul „neamurilor” (οἱ συγγενεῖς), „al primilor prieteni” (οἱ πρότοι), al „onoraților prieteni” (οἱ τιμώμενοι φίλοι) și, în fine, al „prietenilor” (οἱ φίλοι)²³. În sfârșit, la Antigonizii macedoneni întâlnim cea mai simplă ierarhie și anume „primii prieteni” (οἱ πρότοι φίλοι), „onorații prieteni” (οἱ τιμώμενοι φίλοι) și „prietenii” (οἱ φίλοι)²⁴. Ierarhii asemănătoare întâlnim, cu respectivele nuanțe, și la alte dinastii mai mult sau mai puțin barbare, cum ar fi de pildă Iudeea²⁵ sau Pontul²⁶.

Există însă șase documente care ridică probleme speciale, ele conținând titulatura de πρῶτος καὶ πρωτιμώμενος φίλος („primul și prea onoratul prieten”). Pornind de la aceste documente (pe vremea când nu se cunoșteau decât unele

¹⁶ A. Wilhelm, *Neue Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde*, 6 (Sb. Kais. Akad. d. Wissenschaft. Wien. Phil. – hist. Kl., 183, 3), Viena, 1921, 36-39 (reeditarea: *Akademischeschriften zur griechischen Inschriftenkunde*, Leipzig, 1974, 327-329). Textul a fost citit de A. Wilhelm la data de 25 Octombrie 1916.

¹⁷ M. Holleaux, REA, 19, 1917, 252-254.

¹⁸ Vezi nota 16.

¹⁹ M. Holleaux, BCH, 57, 1933, 33-35.

²⁰ H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, I, München, 1926, 25-42.

²¹ H. Kornbeutl, RE, XX, 1, 1941, col. 95-103, s.v. philos; H.H. Schmitt, in *Kleines Wörterbuch des Hellenismus*, Wiesbaden, 1988, 251-257, s.v. Hof.

²² L. Mooren, *La hiérarchie de cour ptolémaïque. Contribution à l'étude des institutions et des classes dirigeantes à l'époque hellénistique* (Studia hellenistica, 23), Louvain, 1977, 17-73 dar mai ales 36.

²³ E.J. Bickermann, *Institutions des Séleucides*, Paris, 1938, 31-50.

²⁴ S. Le Bohec, REG, 98, 1985, 93-124.

²⁵ W. Otto, RE, Supplbd. II, 1913, col. 83-85, s.v. Herodes.

²⁶ Th. Reinach, *Mithridate Eupator, roi du Pont*, Paris, 1980, 253; Fr. Geyer, RE, XV, 2, 1932, col. 2203, s.v. Mithridates.

...entre eles), A. Wilhelm²⁷, M. Holleaux²⁸ și mai apoi A. Momigliano²⁹ au asimilat respectivul titlu cu cel de *πρῶτος καὶ μέγιστος φίλος* din inscripția ecypsiopolitană. Unul dintre aceste documente, cunoscut încă mai demult, provine din Cilicia de la Hierapolis (Castabala) și este închinat unuia dintre „primii și prea onorații prieteni” ai regelui Tarsandimotus în anul 20 a. Chr. Reluându-l în binecunoscuta-i culegere de inscripții alese din Orientul grec, W. Dittenberger îl însoțește de un comentariu a cărui limpezime nu lasă loc la nici o îndoielă: „Vides ut illos regulos ordinem aulae ad Seleucidarum et Ptolemaeorum exemplum constituisse atque adeo magnificentiam appellationis additamento καὶ προτιμωμένων auxisse”³⁰.

Aceleași sfere – altfel spus dinastiei ciliciene – trebuie să-i atribuim și cea de-a doua inscripție provenind probabil de la Fayum (Egipt) și publicată de către H. Henne³¹. Datând din secolele III – II a. Chr., inscripția menționată ne prezintă o colonie de mercenari cilicieni (*πολίτευμα τῶν Κιλικίων*) din rândul căreia un personaj va fi făcut parte dintre „primii și preaonorații prieteni” (*τῶν πρώτων καὶ α’ (=προτιμωμένων) φίλων*). Mențiunea coloniei de cilicieni pe de o parte, absența titulaturii respective din ierarhia ptolemaică – cum am văzut – pe de alta; ne determină să considerăm fie că personajul menționat va fi purtat acest titlu în calitate de „prim și prea onorat prieten” al unui dinast cilician, fie – ceea ce pare mai probabil – pe lângă unul dintre Lagizi, dar denumindu-și titulatura după chipul și asemănarea protocolului de la curtea ciliciană.

Al treilea document, publicat de P. G. de Jerphanion³², provine de la Aintab (azi Gaziantep, Turcia) și-l atestă pe unul din „primii și prea onorații prieteni” ai lui Antiochos I din Commagene. Asemenea „regișorilor” cilicieni, și cei din Commagene, pentru a-l parafaza pe Dittenberger, își vor fi structurat curtea după exemplul celor seleucide sau ptolemaice, adăugând însă titlului de „prim prieten” grandilocventul „prea onorat”.

Că astfel stau lucrurile, deci că în fapt e vorba de o inovație mai mult sau mai puțin barbară, ne-o demonstrează celelalte trei documente care aparțin – fără excepție – regilor părți arsacizi. Astfel titlul de „prim și preaonorat prieten” apare rând pe rând într-o scrisoare a lui Artabanos al III-lea (12 – 38 p. Chr) din 21 -22 p. Chr. de la Susa, publicată de Fr. Cumont³³, apoi într-un pergament de la Dura-Europos, pe un contract de împrumut din anul 121 p. Chr. (Osroes Arsaces: 109/110-129 p. Chr.), publicat de M. I. Rostovtzev și C. B. Welles³⁴ și, în fine, pe un document publicat de L. Jalabert și reluat apoi în mai multe rânduri³⁵, tot de la

²⁷ A. Wilhelm, *op. cit.* (nota 16), 327-329.

²⁸ M. Holleaux, *op. cit.* (nota 19), 35.

²⁹ A. Momigliano, *Athenaeum*, 11, 1933, 136-141.

³⁰ OGIS (ed. W. Dittenberger, 1903-1905), 754.

³¹ H. Henne, *Bull. del'Inst. Fr. d'Arch. Orient.*, 25, 1925, 179-183, cu propunerea de lectură, la sugestia lui P. Perdrizet, a lui Fr. Cumont, *Fouilles de Doura – Europos*, Paris, 1926, 452, propunere respinsă însă de ultimul editor al documentului (E. Bernard, *Recueil des inscriptions grecques du Fayoum*, I. La “*Méris*” d’Hérakleidès, Leiden, 1975, nr. 15), care revine la vechea lectură a lui H. Henne.

³² P.G. de Jerphanion, *Mélanges de l’Univ. Saint Joseph, Beyrouth*, 19, 1935, 91, nr. 23 = R. Flacelière, J. și L. Robert, *Bull. Epigr.*, REG, 51, 1938, 473, nr. 502.

³³ Fr. Cumont, CRAI, 1932, 238-268 și mai cu seamă 240, nr. 3.

³⁴ M.I. Rostovtzev, C.B. Welles, *Yale Class. Stud.*, 2, 1931, 3-78.

³⁵ L. Jalabert, CRAI, 1907, 599 = Fr. Cumont, *Fouilles...* (nota 31), 4, nr. 134 = SEG, II, 1925, 141, nr. 815.

Dura-Europos din 135-136 p. Chr. (Mithridates al IV-lea: 128/129-147 sau Vologaises al II-lea: 105/106-147 p. Chr.).

Rezumând și închizând paranteza destinată analizei titlului de „prim și preanonorat prieten”, să reținem că el este specific unor regate barbare și că deci ar fi fost foarte posibil ca după exemplul acestora – urmându-i în această privință pe A. Wilhelm, M. Holleaux și A. Momigliano – Burebista să-l fi introdus la curtea sa, în varianta „primul și cel mai mare prieten”, Acornion al lui Dionysios din Dionysopolis fiind primul beneficiar cunoscut până acum. Care va fi fost realitatea de la curtea lui Burebista – pentru a reveni la rezervele primilor doi autori citați – ne-ar fi mai greu s-o spunem, dar admitând că nu-i vorba de o *interpretatio dionysopolitana*, să nuanțăm această ipoteză în sensul că amintita *interpretatio* nu mai pare atât de departe de adevăr din moment ce titlul de „prim și preanonorat (sau cel mai mare) prieten” pare a fi specific regatelor elenistice barbare.

Πρῶτος καὶ μέγιστος (βασιλεύς) – primul tronson al titulaturii lui Burebista – ne-a îndreptat cercetarea spre lumea elenistică barbaro-orientală. Cu atât mai mult ne va îndrepta spre aceeași lume analiza celui de-al doilea tronson (βασιλεύς) τῶν ἐπὶ θράκης βασιλέων, care, cu toată limitarea (ἐπὶ θράκης) ne apropie de binecunoscutul titlu de βασιλεὺς βασιλέων. Bine studiat atât în ce privește antichitatea greco-romană de G. Schäfer³⁶ cât și, mai cu seamă, de J. G. Griffiths³⁷, W. Huss³⁸ sau E. Winter³⁹ în ce-o privește pe cea pre-grecească din Orientul apropiat, titlul va fi fost purtat de numeroși regi barbari din lumea greco-romană. O sumară trecere în revistă a acestora – chiar dacă nu exhaustivă – va ilustra mai bine această afirmație.

De acest titlu se vor fi învrednicit atât Darius I (521-485 a. Chr.)⁴⁰ cât și Artaxerxes II Mnemon (404-359 a. Chr.)⁴¹, ambii iluștri reprezentanți ai dinastiei persane ahemenide ce-și va vedea sfârșitul odată cu cucerirea macedoneană. În calitate de succesori ai ahemenizilor – peste aproximativ un secol – dinastia partilor arșacizi îl vor purta de asemenea, așa cum este cazul lui Arsaces al VIII-lea (Mithridates al II-lea: 123-87 a. Chr.), al cărui titlu este atestat atât epigrafic cât și numismatic⁴². Dacă n-ar fi fost episodul dintre Phaates al III-lea (cca. 68-57 a. Chr.) și Pompeius, din 66 a. Chr., narat de Plutarh și Cassius Dio⁴³ – potrivit cărora Pompeius îi retrace regelui part titlul de βασιλεὺς βασιλέων, dar, adaugă Cassius Dio, i-l redă mai târziu regelui armean Tigranes, asupra căruia vom reveni – n-am fi știut că regele part ar fi purtat vreodată acest titlu⁴⁴. Includerea în această listă a altui rege part, Gotarzes al II-lea (cca. 38-51 p. Chr.) ar putea preta la discuții în măsura în care el se intitulează „satrapul satrapilor” (σατραπῆς τῶν

³⁶ G. Schäfer, *König der Könige-Lied der Leeder* (Abh. Heidelberg. Phil.-hist Kl.), Heidelberg, 1974, 49-52.

³⁷ J.G. Griffiths, *Class. Phil.*, 48, 1953, 3, 145-154.

³⁸ W. Huss, *Zeitschr. d. Deutsch. Palästina Vereins*, 93, 1977, 131-140.

³⁹ E. Winter, in *Migratio und Commutatio. Studien zur alten Geschichte und deren Nachleben* (Festschrift Th. Pékary), St. Katharinen, 1989, 72-92.

⁴⁰ OGIS (nota 30), 388, 389; Syll¹. (nota 15), 22; H. Willrich, *RE*, IV, 2, 1901, col. 2184-2199, s.v. Darius.

⁴¹ OGIS (nota 30), 392; W. Judeich, *RE*, II, 1895, col. 1314-1318, s.v. Artaxerxes.

⁴² OGIS (nota 30), 430; Fr. Geyer, *op. cit.* (nota 26), col. 2210-2211, s.v. Mithridates II = Arsaces VIII; R.N. Frye, *The History of Ancient Iran* (Handbuch der Altertumswissenschaft, III, 7), München, 1984, 205-247 și 360.

⁴³ Plutarh, *Pomp.* (ed. Flacelière-Chambry, 1973), 38, 3, Cassius Dio (nota 4), 37, 6, 2.

⁴⁴ W. Schur, *RE*, XVIII, 1949, col. 1990-1991, s.v. Phraates; R.N. Frye, *op. cit.* (nota 42), *loc. cit.*

παρῶπων)⁴⁵. Iar dacă l-am inclus totuși în această listă, am făcut-o atât pentru mărimea titulaturii cât și, poate, pentru o mai adecvată reflectare de către ea a realităților din acest regat. În schimb, Osroes Arsaces (109/110-129 p. Chr.; documentul datează din 121 p. Chr.)⁴⁶ și apoi Vologaises al III-lea (cca. 148-192 p. Chr.)⁴⁷ revin la titulatura clasică de βασιλεὺς βασιλέων. Nu peste multă vreme, regatul parț avea să cadă sub loviturile noii forțe a perșilor sassanizi, asupra cărora vom reveni. Până atunci să notăm – într-o ordine cronologică ce nu poate fi urmărită cu toată rigoarea – că singurul rege al Armeniei despre care știm că ar fi purtat, în perioada care ne reține atenția, acest titlu este, cum am văzut, Tigranes I (95-55/54 a. Chr.)⁴⁸. Acesta îl va fi purtat înaintea anului 70 a. Chr. când – ne informează Memmon și Plutarh⁴⁹ – generalul roman L. Licinius Lucullus i-l retrage; iritat, regele armean nu-l mai numește pe Lucullus *imperator*. Mai târziu – când își va serba triumful la Roma (61 a. Chr.) – Pompeius i-l va reda, chiar dacă, notează cinic Cassius Dio⁵⁰, unui rege prizonier (τῷ Τιγρᾶνῃ τῷ αἰχμαλώτῳ). Vom reveni asupra temeiurilor juridice ale acordărilor sau retragerilor acestui titlu, dar până atunci să notăm că, după Cassius Dio, acordarea cel puțin era în afara practicilor permise generalilor romani (παρὰ τὸ νομιζόμενον αὐτοῖς).

Să ne continuăm însă ancheta, al cărei curs ne apropie de zona noastră. Ne referim, se înțelege, la regatul Pontului, ai cărui dinastii – dar în special Mithridates al VI-lea Eupator⁵¹ – vor fi dominat eșichierul politic circumpontic în a doua jumătate a secolului II și în prima jumătate a secolului I a. Chr. Întâmplarea – sau poate nu întâmplarea – face ca primul dinast pontic care se va fi intitulat βασιλεὺς βασιλέων să fie tocmai Mithridates al VI-lea Eupator. Titlul apare pe o inscripție relativ recent descoperită la Nymphaeum și publicată de V. P. Yaylenko⁵². Comentariile ulterioare ale acestei inscripții – din rândul cărora ne mulțumim a le cita pe cele ale lui P. O. Karyschkowski⁵³, E. A. Molev⁵⁴, Y. Vinogradov⁵⁵ fie singur⁵⁵ fie împreună cu E. A. Molev și V. P. Tolstikov⁵⁶ – propun anumite corecturi la lectura inițială, punând totodată în evidență faptul că asumarea acestui titlu se explică prin descendența postulată de regii Pontului din perșii ahemenizi. Mai trebuie însă adăugată opinia lui Vinogradov, care încearcă să-l insereze pe Mithridates al VI-lea Eupator într-o listă – eșalonată cronologic –

⁴⁵ OGIS (nota 30), 431; A. Stein, RE, VII, 2, 1912, col. 1674-1683, s.v. Gotarzes; R.N. Frye, *op. cit.* (nota 42), *loc. cit.*

⁴⁶ M.I. Rostovtzev, C.B. Welles, *op. cit.* (nota 34), *loc. cit.*; R.N. Frye, *op. cit.* (nota 42), *loc. cit.*

⁴⁷ W.A. Salihi, *Maesopotamia*, 22, 1987, 159-167 = SEG, XXXVII, 1987, 442, nr. 1403; R. Hanslik, RE, Supplbd. IX, 1962, col. 1848-1851, s.v. Vologaises.

⁴⁸ Fr. Geyer, RE, VI A, 1, 1936, col. 970-978, s.v. Tigranes; A.N. Sherwin-White, *The Roman Foreign Policy in the East*, Londra, 1984, index s.v. Tigranes.

⁴⁹ Memmon (C. Müller, FHG, III, 1849, frg. 46 = F. Jakoby, *Fr. D. Gr. Hist.*, III B, 1950², frg. 31); Plutarh, *Lucull.* (ed. Flacelière-Chambry, 1972) 21, 7.

⁵⁰ Cassius Dio (nota 4), 37, 6, 3.

⁵¹ Th. Reinach, *op. cit.* (nota 26); Fr. Geyer, *op. cit.* (nota 26), col. 2163-2205.

⁵² V.P. Yaylenko, in *Materials of the 3rd All-Union Symposium on the Ancient History of the Black Sea Littoral. Tsgaltubo*, 1982, Tbilisi, 1985, 617-619 = SEG, XXXVII, 1987, 211, nr. 668. Mithridates al VI-lea Eupator fusese onorat cu acest titlu într-o inscripție postumă: IPE (ed. V. Latyschew, 1885-1916), II, 356 = IGR (ed. R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaye, 1906-1927), I, 905 = *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani* (ed. V.V. Struve, 1965), 979.

⁵³ P.O. Karyschowski, in *Materials...* (nota 52), 572-581.

⁵⁴ E.A. Molev, in *Materials...* (nota 52), 581-589.

⁵⁵ Y.G. Vinogradov, *Bull. Épigr.*, REG, 103, 1990, 554, nr. 589.

⁵⁶ Y.G. Vinogradov, E.A. Molev, V.P. Tolstikov, in *Materials...* (nota 52), 589-600.

z purtătorilor acestui titlu, așa cum propuseseră mai demult numismatii K. V. Golenko și P. O. Karyschkowski⁵⁷. Lista amintită ar arăta astfel:

Mithridates al II-lea al parților arsacizi	: 92 – 87 a. Chr.
Tigranes I al Armeniei	: 87 – 70 a. Chr.
Phaates al III-lea al parților arsacizi	: 70 – 66 a. Chr.
din nou Tigranes I al Armeniei	: 61 – 55/50 a. Chr.
Pharnaces al III-lea al Pontului	: 55/54 – 51/50 a. Chr.

Rezultă deci că inserarea lui Mithridates al VI-lea Eupator în această listă n-ar putea fi făcută decât, cum s-a propus, după Mithridates al II-lea și înaintea lui Tigranes I (deci eventual între pacea de la Dardanos din 85 a. Chr. dintre Sulla și Mithridates al VI-lea și până la izbucnirea celui de-al doilea război mithridatic din 83-82 dacă nu cuiva a celui de-al treilea din 74-67 a. Chr.), aceasta dacă admitem principiul eșalonării cronologice a purtătorilor acestui titlu. Dacă nu – cum n-ar fi exclus, ceea ce ar însemna totodată că titlul nu era întotdeauna acordat de romani – Mithridates al VI-lea Eupator și-ar fi putut asuma oricând acest titlu (prin absurd chiar între 66 și 63 când moare; titlul va fi rămas vacant însă până în 61 a. Chr.). Al doilea și ultimul purtător pontic al acestui titlu a fost, cum am văzut, Pharnaces al II-lea (63 – 47 a. Chr.), fiul și succesorul lui Mithridates al VI-lea Eupator⁵⁸.

Retras în nordul Mării Negre în așa-numitul regat bosporan, Pharnaces al II-lea avea să lase amintirea acestui titlu (chiar dacă uneori în varianta „rege din strămoși regi” – βασιλεὺς ἐκ προγόνων βασιλέων) urmașilor săi bosporani și anume Asandros (47-17 a. Chr.)⁵⁹, Ti. Iulius Rhaiscuporis I (71/72 – 92/93 p. Chr.)⁶⁰, Ti. Iulius Sauromates I (93/94 – 123/124 p. Chr.)⁶¹, Ti. Iulius Cotys (123/124 – 131/132 p. Chr.)⁶², Ti. Iulius Sauromates II (174/175 – 210/211 p. Chr.)⁶³, Ti. Iulius Rhaiscuporis III (211/212 – 228/229 p. Chr.)⁶⁴, Ti. Iulius Rhaiscuporis V (239/240 – 261/262 p. Chr.)⁶⁵.

Urmărirea în continuare a regilor care au purtat acest titlu nu face decât să confirme opinia că el va fi fost caracteristic regatelor barbare orientale. Astfel dintre perșii sassanizi îi vedem purtându-l pe Artaxerxes I (Ardashir I: 224 – 242 p. Chr.), întemeietorul regatului⁶⁶, și apoi pe Sapor I (Shapur I: 242 – 272 p. Chr.)⁶⁷ iar dintre dinastia palmyrenieni pe Odainathos (251 – 267/268 p. Chr.),

⁵⁷ K.V. Golenko, P.O. Karyschowski, *Nura Chron.*, 12, 1972, 23-38.

⁵⁸ *Corpus... Regni Bosporani* (nota 52), 28 și 29.

⁵⁹ *Ibidem*, 30.

⁶⁰ *Ibidem*, 42, 1047 și 1118.

⁶¹ *Ibidem*, 32, 44, 45, 1048, 1122, 1254, Addenda nr. 1; T.V. Blavatskaja, *Krat.Soob.*, 145, 1976, 92-97 = SEG, XXVII, 1977, 115, nr. 445.

⁶² *Corpus... Regni Bosporani* (nota 52), 33.

⁶³ *Ibidem*, 1049 și 1135.

⁶⁴ *Ibidem*, 53, 55 și 953; A.I. Boltunova, *VDI*, 1986, 1, 43, nr. 1 = SEG, XXXVI, 1986, 206, nr. 701.

⁶⁵ *Corpus... Regni Bosporani* (nota 52), 59 și 60. Pentru cronologia încă nesigură a acestor regi, vezi și V.F. Gaidukievici, *Das bosporanische Reich*, Berlin – Amsterdam, 1971 și R.D. Sullivan, în *ANRW*, II, 7, 2 (Festschrift f. Vogt), Berlin – New York, 1980, 913-930.

⁶⁶ OGIS (nota 30), 432; Th. Nöldeke, *RE*, II, 1895, col. 1321-1325, s.v. Artaxerxes; R.N. Frye, *op. cit.* (nota 42), 287-339 și 361.

⁶⁷ OGIS (nota 30), 434; M. Fluss, *RE*, I A, 2 (1920), col. 2325-2333, s.v. Sapor; R.N. Frye, *op. cit.* (nota 42), 361.

unul dintre fiii acestuia (Herrenianus sau Herodianus) și apoi pe Wabalathos, fiul încă minor al lui Odainathos și al Zenobiei⁶⁸. Ca o simplă curiozitate, amintim perpetuarea titlului până târziu în secolele IV – V p. Chr. în regatul Axum (Nubia) de către Aeizana și apoi Sembrutha⁶⁹. Așa stând lucrurile, asumarea de către Cleopatra și de către fiul acesteia cu Caesar, Kaisarion, a titlurilor de „regină a reginelor” și respectiv de „rege al regilor” în 34 a. Chr.⁷⁰ nu face decât să confirme aspirațiile acestora spre o regalitate ptolemaică de tip oriental, tendință încurajată de tot mai orientalizatul Marcus Antonius⁷¹.

*
* * *

De o importanță egală cu precizarea sorgintei titlului de „primul și cel mai mare dintre regii din Thracia” se arată a fi aceea a momentului asumării lui, altfel spus a analizei contextului politic al perioadei, urmând a decide – cum ne propunem la început – măsura în care el, titlul, acoperea sau nu o realitate, istorică. Nu poate fi vorba însă să reluăm aici amplele considerații pe care ni le-au prilejuit altă dată aceste evenimente istorice⁷². Acum ajunge să reamintim că baza de lansare a operațiunilor romane care urmau să vizeze litoralul vestic al Mării Negre, creată prin constituirea provinciei Macedonia în 148 a. Chr.⁷³, avea să fie la scurtă vreme contracarată de înglobarea cetăților vest-pontice într-un sistem de alianțe cu regele Pontului, Mithridates al VI-lea Eupator (120-63 a. Chr.). Printre dovezile acestei situații fie aici citate monedele acestor orașe purtând, aproape fără excepție, contramarca cu inițiala regelui⁷⁴ precum și garnizoana acestuia de la Apollonia⁷⁵. Momentul exact al contractării acestor *συμμαχία* – altfel spus al constituirii acestui adevărat *dominium Ponti Euxini*, după expresia lui H. Bengtson⁷⁶ – ne scapă. Este posibil ca el să fi urmat imediat după ce marele rege pontic-moștenitor al unui regat aflat în sudul Mării Negre – își va fi extins dominația în Crimeea, primul pas în constituirea marelui său regat. Dar este tot atât de posibil ca acest moment să fie datat mai târziu. Avem în vedere fulgerătoare sa ascensiune, materializată prin extinderea în Colchida, Armenia Mică și, în înțelegere cu Nicomedes al III-lea Euergetes al Bithyniei, în

⁶⁸ D. Schlumberger, *Bull. Et. Orient. Damas.*, 1942/1943, 35-50 = J. și L. Robert, *Bull. Épig.*, RÉG, 57, 1944, 235, nr. 185; K. Michajowski, *Palmyre. Fouilles polonaises 1959*, Varşovia – Haga, 1960, 208, nr. 2 = J. și L. Robert, *Bull. Épig.*, RÉG, 77, 1964, 230, nr. 496; J. Starcky, M. Gawlikowski, *Palmyre*, Paris, 1985, 57-61.

⁶⁹ E. Bernard, *ZPE*, 45, 1982, 105-114 = SEG, XXXII, 1982, 445, nr. 1601; F. Altheim, R. Stiehl, *Klio*, 39, 1961, 241-242 = SEG, XXIV, 1969, 362, nr. 1247.

⁷⁰ Plutarh, *Anton.* (nota 49), 54; Cassius Dio (nota 4), 49, 41.

⁷¹ H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde* (Handbuch der Altertumswissenschaft, III, 5, 1), München, 1982³, 258.

⁷² Bibliografia tuturor contribuțiilor noastre în această perioadă se află la Al. Sucveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, 141.

⁷³ Să menționăm aici pe scurt, următoarele misiuni ale guvernatorilor Macedoniei „în Tracia și la Dunăre”: C. Caecilius (113), M. Livius Drusus (112), M. Didius (110), M. Minucius Rufus (106), A. Claudius Pulcher (76) și C. Scribonius Curio (74 a. Chr.). De remarcat lacuna dintre anii 106-76 a. Chr., lacună care nu s-ar putea explica, dacă vrem să rămânem în domeniul logicii, decât prin incontestabila dominație a regelui Pontului, Mithridates al VI-lea, în zona care ne reține atenția. Pentru toți acești guvernatori, vezi T.R.S. Broughton, *The Magistrates of The Roman Republic*, New York, 1952, index.

⁷⁴ B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I. Berlin, 1898, 92, 154; II, Berlin, 1910, 506-607; E. Schönert – Geiss, *Jahrb. Num.*, 15, 1965, 75-193.

⁷⁵ IGB (nota 5), I², 392.

⁷⁶ H. Bengtson, *op. cit.* (nota 71), 192.

Paphlagonia (100 a. Chr.). Acordările regelui pontic, în înțelegere de această dată cu ginerele său Tigranes I al Armeniei, asupra Cappadociei stârnesc protestele dinastului bithynian, urmate a cărora L. Cornelius Sulla, guvernatorul Ciliciei, restabilește situația anterioară (92 a. Chr.). Nu pentru multă vreme, întrucât moartea lui Nicomedes al IV-lea redeschide conflictul. Inabilă intervenție romană declanșează marș ofensivă a lui Mithridates al VI-lea și cu aceasta primul război mithridatic (89-88 a. Chr.). Cu spatele frontului asigurat, prin bunele înțelegeri cu Tigranes I al Armeniei și cu Mithridates al II-lea al partilor, Mithridates al VI-lea, conducător al unei armate ce număra – pe lângă numeroși orientali – sciți, sarmatei, basteii, thraei și celți, cucerește practic întreaga Asia Mică și Grecia, ordonând la Ephes în 88 a. Chr. masacrarea a 80000 de italici. Regulile dreptului internațional (*ius gentium*) nu fuseseră niciodată atât de grav încălcate. Sulla își face apariția în Grecia și începând din 86 a. Chr., când cucerește Athena, soarta războiului începe să se schimbe. Mithridates al VI-lea atacă Macedonia prin Thracia (este cel mai târziu *terminus post quem* pentru cucerirea litoralului vest-pontic și includerea lui în anumitul sistem de alianțe) dar este învins de Sulla în bătăliile de la Chaironeia și Orchomenos. O altă armată romană, condusă de L. Valerius Flaccus, eliberează Macedonia, ocupând totodată capetele de pod de la Bizanț și Chalcedon. Constrâns, Mithridates al VI-lea acceptă condițiile dure ale păcii de la Dardanos (85 a. Chr.), urmare a căreia este totuși recunoscut ca *amicus et socius populi Romani*. Preluând poate, cum spuneam, din același moment titlul de „rege al regilor” (rămas vacant prin decesul din 87 a. Chr. al lui Mithridates al II-lea al partilor), Mithridates al VI-lea va face față și celui de-al doilea război mithridatic (83-82 a. Chr.), condus de L. Licinius Murena, rămânând, cel puțin pentru moment, principalul inamic al Romei din Asia Mică. Dar poziția sa începuse să fie tot mai mult contracarată de ginerele său, Tigranes I al Armeniei. Decesul lui Nicomedes al IV-lea Philopator al Bithyniei declanșează al treilea război mithridatic (74-67 a. Chr.). Senatul roman îi trimite pe L. Licinius Lucullus și M. Amelius Cotta pentru a preîntâmpina aspirațiile regelui pontic asupra Bithyniei. Asediile nereușite ale Chalcedonului și Cyzicului (74-73 a. Chr.) și apoi bătălia pierdută de la Cabeira pe Lycos (73 a. Chr.) îl obligă pe Mithridates al VI-lea să se refugieze în Armenia și este poate momentul – dacă acceptăm totuși principiul eșalonării cronologice a purtătorilor titlului de „rege al regilor” – când regele armean îl preia de la socrul său. Nu-l va purta însă multă vreme întrucât, cum am văzut, în preziua atacului asupra Armeniei, Lucullus i-l retrage (70 a. Chr.). Învingându-l pe Tigranes I la Tigranocerta (69 a. Chr.), Lucullus reînnoiește relațiile cu partii stabilite încă de Sulla în 92 a. Chr., acordându-i lui Phraates al III-lea titlul de „rege al regilor” pe lângă cel de *amicus et socius populi Romani*. Reținând că încă din vremea lui Mithridates al VI-lea, dacă nu cumva din cea a lui Mithridates al II-lea al partilor, cele două titluri par să fie concomitente (cel de „prieten și aliat” condiționându-l eventual pe cel de „rege al regilor”), să mai adăugăm tristul sfârșit al campaniei lui Lucullus (67 a. Chr.), părăsit de propria-i armată, urmare a căreia Mithridates al VI-lea revine în forță în Pom⁷⁷.

⁷⁷ Th. Reinach, *op. cit.* (nota 25), A. Fugère, *Histoire de Rome*, Paris, 1962⁵, 150-152, 168-171; Fr. Geyer, *op. cit.* (nota 26), col. 2163-2203; H. Hengstenberg, *op. cit.* (nota 71), 151-198, 204 sq., 209-217; J. van Ooteghem,

Înainte de a urma în continuare evenimentele din Asia Mică și deci soarta marelui rege pontic, să notăm că în 72/71 a. Chr. fratele lui L. Licinius Lucullus, M. Terentius Varro Lucullus, guvernatorul Macedoniei, întreprinde o campanie pe coasta de vest a Mării Negre, cucerind toate orașele de la Apollonia la Histria⁷⁸ și instalând, poate în fiecare din ele, câte o garnizoană, ca cea de la Messambria⁷⁹. Multă vreme s-a considerat că *foedus*-ul callatian ar fi fost încheiat, ca urmare a acestei campanii⁸⁰. Nu vom întârzia aici asupra acestei discuții. Ajunge să spunem – așa cum am precizat-o altă dată⁸¹ – că cea mai puțin indicată perioadă pentru încheierea acestui tratat este cea imediat următoare acțiunii lui Varro Lucullus iar cercetările ulterioare intervenției noastre n-au făcut decât să confirme această certitudine⁸². Oricum ar fi, este sigur că acțiunea armată a acestuia îi va fi eliminat definitiv pe Mithridates al VI-lea de pe eșichierul politic vest-pontic.

În schimb l-am văzut pe regele pontic revenind în propria-i regat. Alianța acestuia cu piratii precum și pericolul reprezentat de aceștia vor determina Roma să-l trimită în Asia Mică pe Gn. Pompeius, însărcinat prin *lex Gabinia* (67 a. Chr.) cu lichidarea piratilor la care, prin *lex Manilia* (66 a. Chr.), i se adăuga conducerea războiului împotriva lui Mithridates al VI-lea. Semnificativ pentru decăderea instituțiilor republicane, care avea să ducă în curând la declanșarea războaielor ce au precedat înaltura Principatului, acest cumul de *imperia* (*infinutum* prin *lex Gabinia*, *proconsulare* prin *lex Manilia*) este de natură să explice totodată licențele juridice ale lui Pompeius, măcar la fel de grave ca cele ale lui Lucullus, pe care, dealtfel, nu conținea

să-i critice. După o serie de tratative cu parții, armenii și chiar cu Mithridates al VI-lea, Pompeius – care-i recunoaște inițial lui Phraates al III-lea al partilor titlul de „rege al regilor” dar – l-i retrage, cum am văzut, dându-i-l înapoi lui Tigranes I, deopotrivă cu cel de *amicus et socius populi Romani* – îl învinge pe Mithridates al VI-lea la Nicopolis (66 a. Chr.), obligându-l să se refugieze în regatul bosporan. Și în timp ce Pompeius organizează noile provincii romane Bithynia (unită cu Pontul) și Syria sau consolidează situația unor regate mai mult sau mai puțin clientelare (Parția, Armenia, Galatia și Cappadocia), Mithridates al VI-lea Eupator, una dintre cele mai impunătoare figuri ale antichității (considerându-se oricum urmaș al ahenenizilor ca și al lui Alexandru cel Mare, dacă nu cumva încarnarea lui Dionysos sau Mithras, și care nici după 66 a. Chr. nu se considera

Lucius Licinius Lucullus, Bruxelles, 1969; M.R. Chama, *Rexes socii et amici populi Romani*, Milano, 1976, 187-262; B.C. Mc Ging, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus* (Mnemosyne, 89), Leiden, 1986, 43-65.

⁷⁸ Sallustius, *Hist.* (ed. Maurandbrecher, 1891-1893), 4, 18-19; Strabo, *Geogr.* (ed. Weinecke, 1852-1853), 7, 6, 1 (C319); Titus Livius, *Fer.* (ed. Müller-Weissenborn, 1886-1919) 97; Plinius, *Nat. Hist.* (ed. Muryhoff, 1892-1909), 34, 7 (18), 39; Florus, *Epi.* (ed. Manitovati, 1938), 1, 39, 6; Appianus, *Illyr.* (ed. Vieroek-Roos, 1952), 30, 85; Eusebius-Hieronymus, *Chron.* (ed. Helm, 1956), 23; Eusebius, *Brev.* (ed. Droysen, 1879), 6, 10; Sextus Rufus, *Brev.* (ed. Foerster, 1874), 9; Ammianus Marcellinus, *Hist. Rom.* (ed. Clark, 1963), 27, 4, 11; Orosius, *Adv. Pagan.* (ed. Zangenmeister, 1883), 5, 3, 4.

⁷⁹ IGB (note5), I², 314.

⁸⁰ Vechea bibliografie se găsește în ultima apărare a datarii tradiționale: D.M. Pippidi, în *Polis und Imperium. Studies in Honour of E.T. Salmon* (ed. J.A.S. Evans), Hamilton-Ontario, 1974, 183-200.

⁸¹ Al. Suceveanu, *Pontice*, 2, 1969, 269-274; Idera, *Quaderni Catanesi*, 2, 1980, 4, 471-478.

⁸² H.B. Mattingly, în *Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham, 1981* (ed. A.G. Poulter), 1, Nottingham, 1983, 239-252 (desigur, fără a cita contribuțiile noastre); V. Lica, *Stud. Clas.*, 28-30, 1992-1994, 27-38; Al. Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum Römischen Völkerrecht*, Amsterdam, 1999.

... (în urma planului de atac prin nordul Mării Negre asupra Italiei) își punea capăt... (63 a. Chr.), trădat până și de propriul său fiu, Pharnaces al II-lea. Pompeius drept recompensă, încă din 63 a. Chr. titlul de *amicus et socius populi*. Pompeius acesta avea să-și permită mai târziu, după moartea lui Tigranes I (55/54 a. Chr.), asumarea titlului de „rege al regilor”. Moartea marelui său adversar îi dă posibilitatea lui Pompeius să se întoarcă la Roma la sfârșitul anului 62. În zilele de 28 (ziua când Pompeius împlinea 45 de ani) și 29 septembrie ale anului următor, capitala lumii avea să fie martora unuia din cele mai grandioase triumfuri serbate vreodată de un general roman. Urmându-l pe Plinius cel Bătrân, Pompeius va fi triumfat asupra piraților, redând Romei controlul mărilor și apoi „asupra Asiei, Pontului, Armeniei, Paphlagoniei, Cappadociei, Ciliciei, Siriei, sciților, iudeilor, albanilor, Hiberiei, insulei Creta, bastarnilor și pe deasupra a lui Mithridates și Tigranes”⁸³.

Coincidența face ca exact în anul triumfului lui Pompeius (61 a. Chr.), populația bastarnilor să fie evocată într-un context care ne apropie decisiv de zona care ne reține atenția, cea vest-pontică. Este vorba de informația lui Cassius Dio potrivit căreia, exasperați de abuzurile guvernatorului Macedoniei, C. Antonius Hybrida, „aliații din Moesia” recurg la ajutorul „bastarnilor din Scythia” împreună cu care îl înving lângă Histria, obligându-l să fugă⁸⁴. Lăsând pentru moment deoparte chestiunea „aliaților” (cetățile vest-pontice sau mai curând, populații ca de pildă dardanii, pomeniți mai înainte de Cassius Dio⁸⁵, sau dinastul din relativ recent identificata Argedavă dobrogeană⁸⁶) sau aceea a soartei ulterioare a lui Hybrida (obligat să se exileze, cu toată pledoaria lui Cicero, coleg de consulat cu Hybrida și, încă, partizan al partidei „popularilor”); oricum, eliminarea lui Hybrida, unchiul lui Marcus Antonius, și înlocuirea lui cu C. Octavius, tatăl primului împărat roman, Augustus, n-aveau cum să nu convină șefului partidei „optimaților”, Pompeius⁸⁷, să reamintim că V. Pârvan a considerat că Burebista va fi fost autorul moral (nu și de *facto*, câtă vreme stindardele lui Hybrida aveau să rămână în Dobrogea, la Genucla, până în 28 a. Chr.⁸⁸) al înfrângerii acestuia⁸⁹. Dar cum această ipoteză părea a contrazice teoria distrugerilor pe care Burebista le-ar fi provocat mai târziu în cetățile vest-pontice, s-a formulat și o a doua ipoteză, la care am subscris și noi un timp, potrivit căreia Burebista ar fi pătruns târziu în Dobrogea, eventual chiar și după distrugerea Olbiei din 55 a. Chr.⁹⁰. Nu vom întârzia acum în a demonstra fragilitatea acestei a doua ipoteze, bazată pe măcar trei false certitudini (asimilarea forțată a „aliaților” cu cetățile vest-pontice – sperăm, clarificată – apoi data târzie a urcării lui Burebista pe tron și, în sfârșit, generalizarea abuzivă a distrugerilor cetăților

⁸³ Plinius (nota 78), 7, 26, (27), 98; în afara literaturii citate mai sus în nota 77, vezi și Fr. Miltner, RE, XXI, 2, 1952, col. 2062-2211, s.v. Pompeius; J. van Ooteghem, *Pompée le Grand, bâtisseur d'Empire*, Bruxelles, 1954; Fr. De Martino, *Storia della costituzione romana*, III, Napoli, 1973², 155-160.

⁸⁴ Cassius Dio (nota 4), 38, 10, 3.

⁸⁵ Ibidem, 38, 10, 2.

⁸⁶ Al. Suceveanu, *Revue Roumaine d'Histoire*, 14, 1975, 111-118.

⁸⁷ R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939, 197.

⁸⁸ Cassius Dio, *Hist. Rom.* (ed. Freyburger-Roddaz, 1991), 51, 26, 5; vezi și M. Reinhold, *From Republic to Principate. An Historical Commentary on Cassius Dio's History. 6. Books 49-52* (ed. P.M. Swan, J.W. Humphrey), Atlanta, 1988, 160-164.

⁸⁹ V. Pârvan, *Getica. O protostorie a Daciei*, București, 1926, 78.

⁹⁰ Vezi nota 86.

vest-pontice) în măsura în care vor mai reveni asupra lor. În schimb, să semnalăm că aceeași mină de aur care este inscripția lui Acornion de la Dionysopolis, pare să ne ofere cheia problemei. Pornind de la falsele certitudini mai sus evocate, s-a considerat că Genitivul absolut τοῦ βασιλέως Βυρεβίστα πρώτου καὶ μέγιστου γεγονότος τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων ar fi fost introdus prin adverbul [veoσt]eí, întregire datorată încă editorului V. Latyschew⁹¹. Remarcând însă că forma corectă a acestui adverb este veoσtí⁹² și că în inscripție nu există diftongări târzii, pe lângă faptul că numărul de litere din rândul respectiv ar fi oarecum prea mare prin această întregire, am propus înlocuirea lui prin [ετ]eí⁹³. Înseamnă așadar că accesul lui Burebista la acest rang a avut loc îndată după iernatul (παραχειμασα) lui Hybrida la Dionysopolis, deci în același an 61 a. Chr.

Va fi fost care acest an, cel al accesului lui Burebista la tron? Câtă vreme s-a crezut că Acornion se deplasează, înaintea acestei date, la tatăl lui Burebista, întrebării respective nu i se putea răspunde decât afirmativ⁹⁴. Astăzi însă, când știm că „tatăl” din inscripția de la Dionysopolis nu putea fi în nici un caz tatăl lui Burebista – câtă vreme își avea reședința în Dobrogea, la Argedava⁹⁵ - avem obligația de a reveni la ceea ce s-ar numi „cronologia lungă”. Accedând la tronul geților (nu și al dacilor, care-și vor fi avut centrul în Transilvania) în jurul anului 80 a. Chr. (pe vremea dictaturii lui Sulla – 81-79 a. Chr. -, așa cum ne informează Iordanes⁹⁶) Burebista își va fi făurit – urmându-l pe Strabo⁹⁷ - în puțini ani (ὀλίγων ἐτών) un mare regat (μεγάλη ἀρχή). Este posibil ca în acești „puțini ani” să fi avut loc și mult dezbătuta campanie împotriva celților (operație care, în treacăt fie spus, trebuie să fi cuprins și Transilvania dacică, înscriindu-se în strategia clasică a asigurării spatelui frontului) dar, judecând după același Strabo, n-ar fi exclus nici o datare ulterioară (respectiv simultană) prezenței sale în nordul și sudul fluviului (Dunărea⁹⁸). Oricum ar sta lucrurile din acest punct de vedere, în 61 a. Chr. Burebista devine „primul și cel mai mare dintre regii din Thracia, stăpânind ținutul de dincolo (din punctul de vedere al redactorului epigrafei dionysopolitane) și de dincoace de Dunăre”, mențiune care nu lasă loc la nici o îndoială: regatul lui Burebista trebuie să se fi aflat, după această dată, între Carpați și Balcani.

Coincidența cronologică dintre triumful lui Pompeius (cu menționarea expresă a sciților mai greu de localizat, dar în special a bastarnilor, localizați cu precizie la gurile Dunării⁹⁹), atacul bastarnic din Dobrogea, soldat cu eliminarea unui potențial inamic al lui Pompeius, C. Antonius Hybrida, și apariția „dincoace” de Dunăre a lui Burebista ne duc la o singură concluzie: *vidul creat prin dispariția lui Miniridates al VI-lea trebsia umplu, lui Burebista revenindu-i*

⁹¹ Vezi nota 11.

⁹² Îi rămân dator pentru această precizare prietenei și kolegei Liana Lupaș.

⁹³ Al. Suceveanu, *Thraco-Dacia*, 4, 1983, 51.

⁹⁴ R. Vulpe, *Studia Thracologica*, București, 1976.

⁹⁵ Al. Suceveanu, *op. cit.* (nota 93), 47-50.

⁹⁶ Iordanes, *Get.* (ed. Mommsen, 1961⁴), 67.

⁹⁷ Strabo (nota 78), 7, 3, 11 (C 304).

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ M. Babeș, *Die Poienești-Lukașevka Kultur* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 30), Saarbrücken, 1993.

acest rol. Recunoscându-i deci regelui get calitatea de succesori al lui Mithridates al VI-lea, cum s-a spus¹⁰⁰, rămâne să ne întrebăm în continuare dacă această succesiune implică și o atitudine anti-romană, comparabilă cu a regelui pontic? Imitarea titulaturii acestuia (chiar dacă printr-un surogat), introducerea – la curtea sa – a unui protocol tipic dinastiilor elenistice orientale și, în fine, utilizarea bastarnilor în armata sa¹⁰¹ ar părea să dea un răspuns afirmativ acestei întrebări. Dacă însă, pe de altă parte, avem în vedere că vajnicul neam al bastarnilor putea să-și ofere serviciile noii cauze pro-pompeiene, din momente ce contribuie la eliminarea lui Hybrida, apoi că asumarea acestui titlu (chiar dacă într-o formulă restrictivă) de către Burebista nu pare a fi fost lăsată de romani – cum am văzut – la voia întâmplării și că, în sfârșit, toate acestea au loc până în momentul serbării triumfului lui Pompeius de la sfârșitul lui septembrie 61 a. Chr. – de când, în treacăt fie spus, nimic nu se va mai schimba în zonă până în 48 a. Chr. – socotim că ipoteza potrivit căreia Burebista îi succede lui Mithridates al VI-lea în aria vest-pontică ca aliat al lui Pompeius pare mai ușor de acceptat.

În favoarea ei pot fi aduse și alte argumente. Mai întâi trebuie amintite contingentele de thraco-geți din armata lui Pompeius, evocate, fără excepție, de Cicero¹⁰², Lucan¹⁰³, Appian¹⁰⁴ și chiar Caesar¹⁰⁵. Apoi ar mai fi de avut în vedere atitudinea lui Burebista față de cetățile vest-pontice. O analiză lucidă a acestora ne dovedește grave ostilități în cazul Messambriei¹⁰⁶ și desigur al Olbiei¹⁰⁷, dar excelente relații în cel al Dionysopolisului¹⁰⁸. În loc să le generalizăm pe primele – cum s-a procedat o vreme fără nici o dovadă și deci fără măsură – socotim că varianta „pașnică” poate la fel de bine luată în considerare. Ea ar confirma instaurarea de către Burebista a unui real regat¹⁰⁹ (și nu doar practicarea unor raiduri de jaf), cu o orientare care, în zona pontico-orientală cel puțin, unde prestigiul lui Pompeius era imens, nu-i putea fi decât favorabilă.

Dar argumentul decisiv îl constituie apariția titlului lui Burebista în inscripția de la Dionysopolis. Document oficial prin excelență, amintita inscripție face dovada clară că, cel puțin în ochii grecilor din Dionysopolis, Burebista se învrednicea oficial de acest titlu. Dar mai este un fapt care trebuie evidențiat. Acornion fusese trimis, ca sol (πρεσβευτής), de către Burebista la Pompeius. Or, în această situație, este greu de crezut că dionysopolitani îi vor fi creditat pe Burebista cu un titlu care să nu-i fi fost recunoscut de către Pompeius. Fie cu puțin înaintea redactării inscripției (48 a. Chr.), fie mult mai probabil încă din 61 a. Chr., Pompeius îi va fi recunoscut lui Burebista titlul de πρῶτος καὶ μέγιστος (βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων, în calitate ori de *amicus et socius populi*

¹⁰⁰ Em. Condurachi, *Act. Ant. Acad. Scient. Hung.*, 26, 1978, 7-14.

¹⁰¹ *Perini bastani in armata lui Mithridates*, vezi: M. Ihm, *RE*, I, 1897, col. 110-113, s.v. Bastarnae; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme*, I. Berlin, 1904, 459-466 E. Petersen, în *Vorgeschichte der deutschen Stämme* (ed. H. Reinerth), III. Leipzig-Berlin, 1940, 870; R. Merkebach și alții, *Die Inschriften von Kalchedon* (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 20), Bonn, 1980, 96.

¹⁰² Cicero, *Ad. Att.* (ed. Sjögren, 1932), 9, 10, 3.

¹⁰³ Lucanus, *Phars.* (ed. Bourguery-Ponchont, 1926-1929), 3, 199-203.

¹⁰⁴ Appianus, *Bell. civ.* (nota 78), 2, 51.

¹⁰⁵ Caesar, *Bell. civ.* (ed. Klotz, 1950-1952), 3, 4.

¹⁰⁶ IGB (nota 5), I², 323 și eventual 324-326.

¹⁰⁷ Dio Chrysostomos, *Orat.* (ed. Budé, 1916-1919), 36, 4.

¹⁰⁸ IGB (nota 5), I², 13.

¹⁰⁹ În acest sens, vezi încă Em. Condurachi, *SCIV*, 4, 1953, 3-4, 515-523.

Romani (ipostaza care, am văzut, condiționa de regulă acordarea titlului de βασιλεὺς βασιλέων), ori eventual, de amic personal¹¹⁰.

Eventual „amic personal” al lui Pompeius nu pare a-și fi onorat această calitate. Ambasada lui Acornion are loc după efemera victorie a lui Pompeius de la Dyrrachium (Ianuarie 48 = Noiembrie 49 a. Chr. după calendarul iulian), când acesta primește oficial (din nou) titlul de *imperator* (αὐτοκράτωρ), și evident până în 9 August (=7 Iunie după calendarul iulian) 48 a. Chr., data bătăliei de la Pharsalos. Inscripția nu ne spune decât că, întâlnindu-l pe Pompeius la Heracleea pe Lycos, Acornion a dus cele mai favorabile tratative nu numai pentru orașul său ci și, mai cu seamă, pentru Burebista, atrăgându-i „bunăvoința romanilor” (deci a lui Pompeius). Negocierea unui ajutor militar (în schimbul căruia să-și fi reasigurat „bunăvoința romanilor”, de care – am văzut – ar fi putut beneficia încă mai demult, altfel spus încă din 61 a. Chr.) pare indiscutabilă, dar cu toate acestea cea mai detaliată cronică a acestor războaie, redactată de însuși Caesar (*De bello civili*), nu pomenește o vorbă despre Burebista, nici în calitate de aliat și cu atât mai puțin de combatant de partea lui Pompeius. Iar dacă neparticiparea lui Burebista la bătălia de la Pharsalos este indiscutabilă, nementiionarea lui în calitate de aliat potențial a lui Pompeius ar putea – teoretic – genera ipoteza că „primul și cel mai mare dintre regii din Thracia” nu reprezenta o forță demnă de menționat de către Caesar.

Dacă însă, pe de altă parte, luăm aminte la minuția cu care Caesar îi prezintă pe aliații lui Pompeius – în rândul cărora ar fi avut tot interesul să-l menționeze și pe Burebista, chiar dacă forța acestuia va fi fost minimă -, socotim că o omisiune din acest motiv se exclude de la sine. Reamintindu-ne intenția lui Caesar de a porni cu război împotriva lui Burebista¹¹¹, credem că putem formula și o altă ipoteză, poate mai verosimilă: în așteptarea mării confruntări, abilit politician Caesar n-avea nici un interes să-și provoace „adversarul, amintindu-i de alianța – oricum neconcretizată – de odinioară cu Pompeius¹¹². Să recunoaștem că aceasta ar fi una din puținele explicații care să-i conserve lui Burebista dreptul de a-și fi asumat titlul discutat.

Cum se știe însă, proiectata campanie n-a mai avut loc niciodată. Ambii protagoniști vor cădea victime ale unor comploturi aproape simultan, în 44 a. Chr. Și cu aceasta istoriografia modernă a pierdut orice șansă de a cunoaște mai bine unul din cele mai dramatice momente din zbuciumata istorie a geto-dacilor.

*
* *

Am fi putut încheia considerațiile de mai sus conchizând că titlul de πρώτος και μέγιστος (βασιλεὺς) τῶν ἐπι Θράκης βασιλέων, purtat de Burebista, reprezintă o combinație, originală, între rangul aulic de πρώτος και

¹¹⁰ Așa cum, de pildă, Rholes va fi fost prietenul lui Augustus: V. Lica, Bonn. Jahrb., 192, 1992, 225-230.

¹¹¹ Strabo (nota 78), 7, 3, 5 (C298) și 3, 11 (C304); Titus Livius (nota 78), 117; Velleius Paterculus, *Hist. Rom.* (ed. Halm, 1909), 2, 59, 4; Plutarh, *Caes.* (nota 43), 58; Suetonius, *Caes.* (ed. Aiffoud, 1931-1932), 44, 6; Appianus (nota 78), *Illyr.*, 13, 36; *Bell. civ.* 2, 110 și 3, 25.

¹¹² Vezi, în general, pentru aceasta M. Rambaud, *L'art de la déformation historique dans les Commentaires de César*, Paris, 1965².

πρωτιμώμενος φίλος și cel de βασιλεὺς βασιλέων, ambele îndreptându-ne spre regatele barbare ale Orientului elenistic, titlu dacă nu acordat de Pompeius încă din 61 a.Chr., măcar recunoscut de acesta până cel târziu în 48 a. Chr., când menținea sa apare în inscripția lui Acornion de la Dionysopolis.

Cu toate acestea, ni se pare că două chestiuni de o importanță majoră merită a fi măcar schițate aici. Prima dintre ele se referă la legalitatea acordării titlului de βασιλεὺς βασιλέων de către Lucullus și Pompeius (sigur în cazurile lui Tigranes și Phraates, eventual și cu rezervele de rigoare, în cel al lui Burebista). Reținând opinia lui Cassius Dio mai sus citată, potrivit căreia aceste hotărâri erau în afara practicilor permise generalilor romani, să fim de acord că această chestiune revine la discuția respectării sau nu a dreptului internațional (*ius gentium*). Declinându-ne o competență specială în acest domeniu, socotim că o trecere în revistă a problemelor esențiale nu va fi cu totul inutilă. Considerând că după lucida intervenție a lui E. Schönbauer¹¹³, problema coexistenței dreptului roman cu cel al altor națiuni – în cadrul unor norme de drept internațional – nu mai poate fi pusă la îndoială (așa cum credea L. Mitteis¹¹⁴), să reamintim că starea normală dintre Roma și celelalte state trebuie să fi fost aceea de pace, cum credea A. Heuss¹¹⁵, și nu cea de război, cum opinia Th. Mommsen¹¹⁶. În virtutea acestei stări de pace, jurisdicția romană cristalizează conceptele de *amicitia* și *societas*, pe baza cărora senatul roman putea acorda regilor străini titlul de *amicus et socius populi Romani*. Strict respectată în secolele III și chiar II a. Chr., această procedură este frecvent încălcată în secolul I a. Chr. (pentru a nu mai vorbi de regatele clientelare din secolul I p. Chr.) când generalii romani – în virtutea așa-numitului *imperium proconsulare* – își permiteau, printre altele, să acorde ei acest titlu. Fie încă din secolul II a. Chr., cum crede W. Dahlheim¹¹⁷ – ale cărui considerații trebuie însă comparate, în cazul Rhodosului, cu cele ale lui H. H. Schmitt¹¹⁸ – fie doar din secolul I a. Chr., cum crede Maria Rosa Cimma¹¹⁹ – care-l urmează în această privință pe Fr. De Martino¹²⁰ – factorul juridic cedează locul celui politic. Hegemonia Romei devenise atât de indiscutabilă încât asemenea abateri de la regulile dreptului roman nici nu mai pot fi considerate abuzuri. Iar dacă este totuși să le căutăm o bază juridică, aceea am regăsi-o în teoria cercurilor concentrice care pot fi surprinse în interiorul normelor dreptului internațional, teorie susținută de binecunoscutul jurist D. Nörr. Urmându-l pe acesta „Geht man von Rom aus, könnte man provisorisch vier Kreise unterscheiden. Dem innersten Kreis gehört das reiche Arsenal spezifisch römischer Völkerrechtsinstitute an, die sich vor allem um das *ius fetiale*...konzentrieren. Der äusserste Kreis wäre als gleichsam universelles

¹¹³ E. Schönbauer, *Zeitschr. d. Sav. – Stift. F. Rechtsgesch.*, 51, 1931, 277-355.

¹¹⁴ L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Reiches*, Berlin – Leipzig, 1891.

¹¹⁵ A. Heuss, *Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Aussenpolitik in republikanischer Zeit* (Klio, Beiheft 31), Leipzig, 1933, 4-18; Fr. De Martino, *op. cit.* (nota 83), II, 13-17.

¹¹⁶ Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, III, I, Berlin, 1887, 340 și 590; E. Täubler, *Imperium Romanum. Studien zur Entwicklungsgeschichte des römischen Reiches*, Leipzig, 1913.

¹¹⁷ W. Dahlheim, *Struktur und Entwicklung des römischen Völkerrechts im dritten und zweiten Jahrhundert v. Chr.*, München, 1968, 4 și 269.

¹¹⁸ H.H. Schmitt, *Rom und Rhodos*, München, 1957, 51.

¹¹⁹ M.R. Cimma, *op. cit.* (nota 77), 168-185, 331-342.

¹²⁰ Fr. De Martino, *op. cit.* (nota 83), III, 359-397.

Völkerrecht zu qualifizieren... Dazwischen liegen die Kreise des (mittel-)italischen Völkerrechts (mit mannigfachen Verwandtschaften zum römischen) und des mediterranen Völkerrechts¹²¹. Și dacă, în așteptarea unui aviz din partea specialiștilor, ar fi să fixăm noi înșine dreptul pe care Lucullus sau Pompeius și-l luau atunci când acordau sau retrăgeau titlul de „rege al regilor”, asumat de un dinast al unui stat extern Romei (având deci propriul *imperium*), atunci l-am căutat în ultimul cerc, dacă nu cumva în afara lui. Aceasta bineînțeles dacă – pentru a încheia un subiect în care nu ne simțim îndreptățiți decât să formulăm întrebări mai mult sau mai puțin corecte din punct de vedere metodologic – însăși asumarea titlului de „rege al regilor” nu reprezenta, în măsura în care am văzut că o eșalonare cronologică a purtătorilor acestuia nu este absolut asigurată, o uzurpare.

O a doua chestiune care merită, de asemenea, toată atenția este aceea a specificului regatului lui Burebista. A rezultat din ancheta noastră – ca de altfel și din cercetările mai vechi ale lui C. Daicoviciu¹²², D. M. Pippidi¹²³ sau ale noastre înșine¹²⁴ – că regatul acestuia evolua spre o formațiune statală de tip elenistic, mai exact spus – după cele de mai sus – spre aceea a unor regate barbare (parții arscizi, perșii, sassanizi, Cilicia, Commagene, Armenia, Pontul, regatul bosporan, Palmyra, Nubia) învecinate marilor regate elenistice (Ptolemeii, Seleucizii sau Antigonizii). Ori această concluzie contravine tranșant aceleia exprimate de regretatul I. H. Crișan, care-i căuta analogii în formațiunea lui Vercingetorix¹²⁵. Recunoscând că multe din informațiile pe care le deținem despre geto-daci în general par a se potrivi cu cele zugrăvite în *De bello Gallico*, rămâne de văzut dacă obsesia continuității statale neîntrerupte de la Burebista la Decebal nu i-a făcut pe mulți istorici – dinaintea sau din timpul ultimilor 45 de ani – să ignore marile deosebiri dintre formațiunile celor doi regi autohtoni.

Nu este, firește, locul să intrăm în toate implicațiile unei asemenea cercetări. Ajunge deci să amintim că, fiindând într-o zonă care-i va fi văzut – desigur la nord de Dunăre – rând pe rând pe Dromichaites¹²⁶ și Rhemaxos¹²⁷ (dacă nu cumva între ei l-am putea insera și pe sud-dunăreanul Zalmodegikos¹²⁸), ceea ce nu înseamnă că am avea dreptul să vorbim – încă – de o succesiune dinastică, regatul lui Burebista trebuie circumscris lumii elenistice orientale. O dovedesc atât originea sa getă¹²⁹ (deci oricum sud-carpatină) cât și orientarea indiscutabilă a politicii sale spre lumea pontică¹³⁰, argumente la care va trebui de aici încolo să le adăugăm și pe cele rezultate din cercetarea titulaturii sale și a protocolului de la curtea sa. Este posibil ca același lucru să se fi petrecut și cu

¹²¹ D. Nörr, *Die Fides im römischen Völkerrecht* (Jurist. Studiengesch. 191), Karlsruhe, 1991, 30.

¹²² C. Daicoviciu, SCIV, 6, 1955, 1-2, 52-54.

¹²³ D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967², 288.

¹²⁴ Al. Suceveanu, AMN, 15, 1978, 111-113.

¹²⁵ I.H. Crișan, *Burebista and his Time*, București, 1979. Printre analogiile invocate de acest autor să le menționăm pe cele dintre *pilleati* (*tarabostes/capillati* (*comati*) și *principes/equites*, acelea referitoare la rolul preoților (de ex. Deceneu și respectiv druzii) și, în fine, pe cele dintre țărani daci semidependenți și *obaerati* celtici.

¹²⁶ D.M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, 215-218.

¹²⁷ ISM, I (ed. D.M. Pippidi, 1983), 15.

¹²⁸ *Ibidem*, 8.

¹²⁹ Strabo (nota 78), 7, 3, 11 (C303).

¹³⁰ Al. Suceveanu, *op. cit.* (nota 93), 52-57.

urmașii săi imediați Deceneus¹³¹ și Comosicus¹³², chiar dacă formațiunea condusă de aceștia își va fi văzut mult diminuate fruntariile prin apariția altor „regișori”¹³³ (Coson, Cotiso, Dicomes pentru a nu mai vorbi de sud-dunărenii Rholes, Dapyx, Zyrtaxex precum și dinastul de la Argedava dobrogeană¹³⁴).

De-abia Coryllus (=Scorylo?) – care ar mai prezenta în plus și avantajul de a fi fost, dacă datarea domniei sale este corectă, unicul rege al dacilor în acel moment, după cum reiese dintr-o mai veche emendație a elogiului tiburtin al lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, recent repusă în discuție¹³⁵, poate fi localizat în Transilvania, așa cum rezultă indiscutabil din textul lui Iordanes¹³⁶. Urmașii acestuia Duras - Diurpaneus¹³⁷ și mai cu seamă Decebal¹³⁸ - eventual fratele și respectiv fiul lui Coryllus – vor fi fost stăpânii de necontestat ai fortificațiilor dacice din munții Orăștiei. Problema care se pune este deci fie a unei retrageri în munți – firească în fața presiunii romane, materializată printre altele prin transferarea succesivă în provincie a zeci de mii de indigeni¹³⁹ - a unei aceleași formațiuni politice, fie mai curând a preluării de către o nouă formațiune transilvană – ale cărei origini urmează abia a fi elucidate – a rolului de unică forță conducătoare a dacilor. Optând, cum se înțelege, pentru a doua variantă, avem în vedere tocmai posibilele analogii pe care de abia de acum înainte le-am putea face cu lumea celtică a lui Vercingetorix. Căci – supunând atenția cititorului această variantă – nu facem decât să pledăm pentru o cât mai acurată introducere a tuturor informațiilor pe care le deținem despre geto-daci într-un sistem cronologic și instituțional coerent.

¹³¹ Strabo (nota 78), 7, 3, 11, (C 304); Iordanes (nota 96), 67 și 69-71.

¹³² Iordanes (nota 96), 73.

¹³³ Strabo (nota 78), 7, 3, 11 (C 304).

¹³⁴ Pentru toți acești regi, vezi H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista până la cucerirea romană*, Cluj, 1972, 101-115; pentru dinastul de la Argedava, vezi Al. Suceveanu, *op. cit.* (nota 93), 48-50.

¹³⁵ N. Gostar, *Pontica*, 12, 1979, 129-137, care reia fericita lectură a lui H. Dessau (ILS, 986) și G. Mancini (*Inscr. Italiae*, IV, 1², 125) a rândului 19 din elogiul lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus.

¹³⁶ Iordanes (nota 96), 73-74: *Te hoc (sc. Comosico) rebus excedente humanis, Coryllus rex Gothorum in regno conscendit et per quadraginta annos in Dacia suis gentibus imperavit. 74. Daciam dico antiquam, quam nunc Gepidarum populi possidere nascuntur. Quae patria in conspectu Moesiae sita trans Danubium corona montium cingitur, duos tantum habens accessus, unum per Boudas, alterum per Tapas. Haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur, tunc ab oriente a Roxolant, ab occasu lazyges, a septentrione Sarmatae et Basternae, a meridie amnis Danubii terminabant.* Pentru Scorylo, vezi Frontinus, *Strat.* (ed. Gundermann, 1888), 1, 10, 4.

¹³⁷ H. Daicoviciu, *op. cit.* (nota 134), 101-102.

¹³⁸ *Ibidem*, 277-335.

¹³⁹ Strabo (nota 78), 7, 3, 10 (C 303) și ILS (ed. H. Dessau, 1892-1916), 986 (S. Aelius Catus și, respectiv, Ti. Plautius Silvanus Aelianus).

HEGEMONIA BIZANTINĂ ȘI NĂVĂLIRILE TURCE*

GHEORGHE I. BRĂTIANU

Întoarcerea spre istoria Armeniei și a Georgiei. Epopeea bizantină în secolul al X-lea: recucerirea Bulgariei de către Vasile al II-lea și expansiunea în Armenia și Caucaz. Chazaria bizantină. Noile mișcări ale popoarelor din stepă: pecenegii, uzii și cumanii în Europa, selgiucizii în Asia. Năvălirile turcice în secolul al XI-lea și popularea cu turci a Asiei Mici și Dobrogei. Restaurarea puterii bizantine sub Comneni și criza comerțului din Marea Neagră ca urmare a invaziilor.

Istoricul, prea adesea preocupat doar de probleme europene, are tendința, ce reflectă, fără voie în expunerea sa, de a marca preferința pentru tot ceea ce privește regiunile septentrionale și bazinul occidental al Mării Negre. Este adevărat că acolo se va desfășura majoritatea evenimentelor chemate să figureze pe marea scenă a istoriei; dar nu este un motiv pentru a lăsa în umbră ținuturile pontice ale Asiei Mici și ale Caucazului și a nu ține seama de importanța prezentată de ele la porțile Asiei. Înainte de a schița tabloul hegemoniei bizantine, restabilită în secolul al XI-lea aproape peste întreg litoralul supus odinioară Romei, și de a reaminti trecerea noilor invazii ca aveau să o zdruncine, este necesar să întreprindem o întoarcere spre istoria Anatoliei Orientale și a țărilor caucaziene din apropiere și să reevocăm cel puțin sumar destinele anterioare ale Armeniei și ale Georgiei.

Când Hadrian a restabilit în Armenia, împreună cu un suveran local plasat sub protectorat roman, sistemul „granițelor invizibile” ale Imperiului, și când Aurelian a pus capăt ascensiunii rapide dar efemere a Palmirei în Orientul Apropiat, pozițiile au fost fixate pentru duelul multiseclar al noii Rome Orientale și al Persiei. Armenia avea să fie unul din principalele obiecte ale litigiului. Se părea că convertirea sa la creștinism, anterioară celei a lui Constantin, această țară ar fi ales între puterile rivale; dar alternările de succes și eșec ale războaielor din secolul al IV-lea au antrenat abandonarea, de către Theodosius, a protectoratului asupra Armeniei, cu excepția provinciilor aflate în jur de Erzerum și Maiafârighi, numite atunci Theodosiopolis și Martyropolis. Regatul creștin al ultimilor Arșacizi intra în sfera de influență sasanidă, înainte de a fi direct anexat la începutul secolului al V-lea. Pe de altă parte, persecuțiile contra creștinilor ridicară curând marile familii senioriale și poporul împotriva noilor stăpâni mazdeeni. În secolul următor și în epoca lui Iustinian, Armenia își recâștigă, pe de o parte, autonomia politică față de Persia și, pe de altă parte, își stabilește atitudinea religioasă față de Bizanț, adoptând definitiv monofizismul, opus crezului calcedonian, recunoscut la Constantinopol. Am văzut cum Imperiul

* Textul formează cap. VII. Al sintezei *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană*, ed. a doua revăzută. Trad. de Michaela Spinei. Ed. îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei, Polirom, 1999, p. 224-239.

Bizantin își restabilise pozițiile în bazinul oriental al Mării Negre și își asigurase, o dată cu posesiunea asupra coastei laze, punctele de sprijin indispensabile în țările caucaziene.

Apoi a urmat criza din primii ani ai secolului al VII-lea, când Imperiul a fost la un pas de prăbușire, și marea acțiune ce avea să fie considerată pe bună dreptate prima cruciadă. Așa cum altădată Traian se afla „pe urmele lui Alexandru”, Heraclius pornea din Lazia și din Caucaz pe urmele lui Traian. A fost văzut iernând în Albania caucaziană (Șirvan), parcurgând Armenia, alăturându-i pe chazari și răsturnând pe regele Iberiei, aliatul perșilor. Din Caucaz și din Armenia el a plecat, în 627, să cucerească tezaurele sasanide: această regiune constituia baza strategică principală a tuturor operațiilor sale. Victoria Crucii asigura supremația bizantină asupra Armeniei și a Iberiei (sau Georgiei, cum se va numi mai târziu).

Îndelungata bătălie dintre Roma și Persia se termina astfel în avantajul Bizanțului. Dar acesta nu s-a putut bucura multă vreme de triumful său. Stindardul Islamului se ridica asupra lumii orientale. După Siria și Egipt, arabii invadau Armenia, unde împăratul Constantin al II-lea i-a mai ținut încă în șah, dar încăpățânarea sa de a de a impune monofiziților hotărârile Calcedonului i-a împins pe armeni spre protectoratul musulman, care tolera și chiar încuraja orice dizidență creștină. În 654, califatul Mo'awya numea un guvernator în Armenia și în Iberia. În urma războaielor care s-au dezlănțuit atunci între Bizanț și Califat, armatele lui Iustinian al II-lea, cu sprijinul chazarilor, au intrat în Armenia, dar nu au putut să se mențină. Țara era pradă „fărămițării feudale”, când s-a instalat dinastia Bagratidă, la începutul secolului al IX-lea, recunoscând hegemonia arabă: „i se atribuie întemeierea capitalei armenie, Ani”. Încetul cu încetul puterea acestei case a fost recunoscută de ceilalți nobili din țară și regalitatea armeană a fost restatornicită în 885, cu consimțământul aproape simultan al califului și al împăratului bizantin. Dacă totuși Biserica constituia un obstacol pentru apropierea regatului armean de Bizanț, nu la fel se întâmpla în Caucaz, unde abhazii, care se făcuseră stăpâni pe Georgia apuseană, profesau ortodoxia și priveau către Constantinopol. Această influență asupra Georgiei și a popoarelor sale războinice a fost una din pârghiile politicii bizantine, în vremea în care dinastia Macedoneană (ce era în realitate de origine armeană) întreprinde restaurarea, în propriul folos, a Imperiului roman de Răsărit. „Între 850 și 950 se plasează apogeul dinastiei abhaze. Ea domnea atunci nu numai asupra Abhaziei proprii ci și asupra Mingreliei, a Imerethiei și a unei părți din Kartlia.” Dar ea avea să se stingă în curând și succesiunea trecea în mâinile unei ramuri a Bagratizilor, ramura georgiană, ce se instalase în această țară în secolul al VIII-lea, unde arabii ocupau Tiflisul, principalul oraș. În 1008, teritoriile abhaze și cele ale Bagratizilor din Georgia au fost reunite de către Bagrat al III-lea, care descindea din ambele neamuri, dar Tiflisul avea să mai rămână vreme de încă aproape un secol în mâinile musulmanilor. Doua ramuri ale aceleiași case, cea a Bagratizilor, prezidau astfel apogeul a două civilizații strălucite, ale căror monumente mai împodobesc și astăzi Armenia și Georgia. În acel moment, după anul o mie, expansiunea puterii bizantine în jurul Mării Negre a venit să sfârșească hotarele acestei țări și să o supună din nou hegemoniei sale.

Se cunoaște în general mersul epopeii bizantine în secolul al X-lea: niciodată lupta pe două fronturi nu a fost dusă cu mai multă vigoare. Puterea Islamului suferea o eclipsă: sub conducerea marilor generali, pe care o politică abilă îi asocia tronului împăraților legitimi, frontierele Imperiului grec înaintau, din interiorul Peninsulei Anatoiene, unde îi împinsese ofensiva arabă, spre Mesopotamia, Siria de Nord și hotarele Palestinei. Expediția lui Ioan Tzimiskes din 975, relatată în scrisoarea sa către regele Așot al III-lea al Armeniei, are cu atât mai mult înfățișarea unei cruciade, cu cât mersul ei triumfal se încheie la Locurile Sfinte. Puțin a lipsit ca Ierusalimul să nu fie cucerit, cu peste un secol înainte de venirea cruciaților din Occident.

Pe de altă parte, după ce a provocat în mod imprudent intervenția varegului Sviatoslav în Bulgaria, unde înțelegea să substituie dominația rusă celei a țarilor, Bizanțul reacționase la timp, cu aceeași energie. Înainte de a pleca să se războiască în Siria, Tzimiskes recucerise Bulgaria răsăriteană, îi obligase pe varegi să renunțe la cuceririle lor și să se întoarcă la alianța bizantină. O mare revoltă a dus apoi la separarea Bulgariei apusene și la refacerea temporară a Imperiului Bulgar sub conducerea lui Samuel Comitopulul. Imperiul bizantin traversa în acel moment o gravă criză internă, în primii ani de domnie ai lui Vasile al II-lea. Dar odată răscoalele din Asia Mică înfrânte, iar puterea basileului consolidată, acesta avea să se dezvăluie ca cel mai mare și mai necruțător dintre strategii istoriei Bizanțului. El și-a meritat pe deplin cumplita poreclă de Bulgaroctonul. În 1018, după șaptesprezece ani de campanii aproape neîntrerupte, dominația bizantină se instaurase în întreaga Peninsulă Balcanică. Pe coasta Mării Negre, noua themă sau stăpânirea provinciei Paristrion, având drept centru Silistra, stătea de pază la gurile Dunării: cu sprijinul flotei, situația de aici era aceeași ca cea din Imperiul roman înainte de războaiele din Dacia. Dacă ar fi să credem raportul „toparhului gotic”, ce ar data din a doua jumătate a secolului al X-lea, garnizoanele bizantine din Crimeea ar fi inclus în supravegherea lor chiar și postul de la Maurokastron, pe care îl vom reîntâlni mai târziu la vărsarea Nistrului. Indicațiile geografice din acest document sunt extrem de vagi, astfel încât este dificil să ne bazăm pe datele furnizate de el; dar dacă această identificare ar fi confirmată, s-ar putea deduce că, la fel ca și Roma în Euxin, Bizanțul nu se mulțumea doar cu acoperirea Dunării, ci ținea să controleze punctele principale ale litoralului pontic de la nordul Deltei. Mai știm, pe de altă parte, că își menținea pozițiile în Crimeea, după un interval destul de scurt în care „Gothia”, aflată în posesiunea sa, fusese nevoită să recunoască hegemonia varegă. Pacea victorioasă, încheiată de Tzimiskes cu Sviatoslav, avea să-i pună capăt.

Această politică, aplicată cu rigoarea logică și maniera inflexibilă care caracterizează toate acțiunile lui Vasile al II-lea, urma, de asemenea, în ultimii ani ai domniei sale, să-i extindă autoritatea până în bazinul oriental al Mării Negre. Încă în anul o mie, împăratul bizantin oprise înaintarea armatei sale în Siria contra arabilor, pentru a merge să primească succesiunea unui principe armean și pentru a încorpora Imperiului provincia Taiq. El primise aici jurământul de supunere al regelui Bagratid din Georgia și a mai multor regișori armeni, cu excepția regelui din Ani, Gagik I, din vița principală a Bagratizilor.

Acest suveran, sub domnia căruia literele și artele în Armenia au atins apogeul, ținea să-și păstreze independența față de puternicul basileu. Succesorul său, mai slab, a căzut în dependența regelui Georgiei. Giorgi I, care, încurajat de succesele sale, a pornit să atace cetățile bizantine din Taiq. De aceea, îndată după terminarea războiului din Bulgaria, Vasile se întoarse contra acestui nou adversar. În 1021 el urmărea armata georgiană până în împrejurimile Tiflisului, apoi și-a petrecut iarna la Trapezunt. În anul următor îl învinse pe regele georgian pe câmpul de luptă, îi acceptă supunerea și merse până în Azerbaidjan, unde emirul musulman fu nevoit să-i plătească tribut. În sfârșit, el obținu de la suveranul Bagratid al Armeniei promisiunea de a-și lăsa regatul drept moștenire Imperiului, o dată cu înmânarea simbolică a cheilor orașului Ani. Un alt regat armean, cel de la Vaspurakan, a fost direct anexat Imperiului. La cele două extremități ale bazinului pontic, Bizanțul își afirma supremația și își consolida pozițiile. Moștenirea promisă lui Vasile al II-lea a fost primită după douăzeci de ani de către Constantin Monomahul: în 1045 Ani și Regatul bagratid treceau sub stăpânire bizantină. Se revenise la formula lui Traian.

Dar la fel ca în urmă cu două secole, prin dispariția marelui împărat, cel ce dăduse impuls cuceririlor și realizase anexarea atâtor provincii, mijloacele aveau să se dovedească insuficiente pentru a-i menține opera. În plus, sistemul prezenta un grav inconvenient, același care determinase odinioară Roma să prefere regimul de protectorat și de autonomie în locul administrației directe a regiunilor de la frontieră. Inițiativa dinastilor armeni reușise până atunci să respingă „algaradele” sarazine sau incursiunile turcești; nu se va mai întâmpla la fel în ziua când guvernatorii bizantini vor aștepta ordinele de la Constantinopol și pornirea întârziată și lentă a armatelor imperiale. Viitorul se profila plin de consecințe funeste, care aveau să umbrească triumful, strălucit fără îndoială, dar trecător, al ambițiilor de cucerire ale Bulgarohtonului.

Într-o altă zonă a bazinului pontic, aceleași procedee aveau să determine o soluție analogă. Expansiunea varegă atinsese apogeul: tratatele încheiate cu Sviatoslav în 971 și cu Vladimir după creștinare și căsătoria bizantină consolidaseră posesiunile de la Cherson și de pe litoralul Crimeei. Mai rămânea totuși, în estul peninsulei și pe țărmurile opuse ale Mării Azov, o rămășiță a fostului Imperiu chazar, mult decăzut față de mărișia sa de odinioară, ale cărui cete înarmate neliniștiseră la un moment dat așezările grecești din Crimeea. Și acolo Vasile al II-lea a ținut să instaureze ordinea: în 1016, o flotă plecă cu destinația Chazaria, comandată de Mongos, având ajutorul unei armate varege a lui Sphengos, în care s-a văzut un frate al lui Vladimir; ea învinge pe chazari și îl face prizonier pe conducătorul lor, George Tzulos. Sigiliile, studiate recent de D-nul Bănescu, dovedesc că la începutul secolului al XI-lea ierarhia administrativă bizantină număra un arhonte de „Matracha, Zichia și întreaga Chazarie”, cât și un strateg al Bosforului cimerian. Dominația directă a Imperiului fusese deci restabilită în urma acestei expediții, pe ambele părți ale strâmtoarei Kerci, precum și în Zichia sau Circasia vecină, fâșia de litoral care ajungea până în Caucaz. Dar la ele se mai adăuga acum „întreaga Chazarie”, denumire sub care trebuie evident să înțelegem o porțiune destul de redusă din vechiul teritoriu chazar, fără îndoială regiunea de la vărsarea Donului, a cărei importanță comercială era recunoscută în

acea vreme. Printr-un ciudat concurs de împrejurări, cuceririle lui Vasile al II-lea Macedoneanul din acest punct aveau să dureze mai mult timp. Dimpotrivă, ele nu i-au supraviețuit prea mult în Armenia.

Evenimentele ce aveau să provoace aici zdruncinarea, apoi sfârșitul hegemoniei bizantine, și care au adus profunde modificări în echilibrul Orientului Apropiat și Mijlociu au cauze îndepărtate în timp. Una dintre ele este de ordin exterior: noile invazii turcești care se întind în secolul al XI-lea atât la nordul cât și la sudul Mării Negre. O alta este în legătură cu criza internă din Imperiul Bizantin din acea vreme, care reprezintă, de altminteri, unul din fenomenele cele mai rare și mai interesante din istoria medievală: reacția birocrăției civile împotriva puterii militare, ale cărei urmări, în această conjunctură, aveau să fie deosebit de dezastruoase.

Nu ne putem explica înaintarea invaziilor turcești și influența lor asupra situației din bazinul pontic dacă nu ne raportăm din nou la fundalul asiatic și dacă nu ne întoarcem cu câteva secole în istoria acestor regiuni îndepărtate. În iulie 751, în adevăr, așa cum a observat orientalistul rus Barthold, a fost ziua istorică ce a decis soarta Asiei Centrale. În vremea stăpânirii dinastiei T'ang, Imperiul chinez își afirmase superioritatea asupra nomazilor; generalul victorios, Koa-Sien-Ce, supunea protectoratului său bazinul Tarimului, Toharestanul, Afganistanul actual. El intra ca stăpân în Tașkent și își impunea autoritatea față de conducătorii turci. Dar atunci el întâlnește, venind din Iran și din Sogdiana, armata arabă a lui Ziyâd-ibn-Câlih care, împreună cu turcii karluci, zdrobește pe Talas forțele chineze. Consecințele acestei bătălii au fost considerabile: China, divizată de lupte interne, și-a abandonat veleitățile de expansiune în Asia superioară, iar popoarele turcice din stepă, în loc să fie convertite la budism sau la creștinismul nestorian, pe care le îmbrățișau chinezii și vecinii lor, nomazii din nord, s-au îndreptat spre Islamul propagat de cuceritorii arabi. Aceștia din urmă nu aveau să obțină din această victorie tot profitul pe care îl scontau: la adăpostul Islamului, o adevărată restaurație iraniană a avut loc sub Samanizi și Buizi, care au adus sub tutela lor califatul Bagdadului. Dar în mai puțin de un secol, aceste emirate s-au descompus într-o adevărată anarhie feudală, comparabilă cu cea din Europa carolingiană în faza sa de declin. Turcii, proaspăt islamizați, încep să slujească în armatele califilor: din 852 până în 855, un general turc, Bugha, devastase Armenia și Georgia în numele califului Motawakkil. Mai târziu ambițiile lor s-au trezit, la fel ca cele ale germanilor și ale sarmaților de sub Imperiul de Răsărit; ei aveau să înceapă să acționeze pe cont propriu. La sfârșitul secolului al X-lea Asia Centrală era disputată de două emirate turcești: qarahanizii în Transoxiana și Ghaznevizii în Afganistan și în nordul Indiei. Între timp, în urma acestor primi cuceritori, repede asimilați de strălucita civilizație iraniană și de obiceiurile populațiilor sedentare pe care le supuneau autorității lor, alți nomazi, „adevărații turci” sau turcmeni, traversau stepa: izvoarele contemporane îi numesc *oghuzi*, *ghuzzi* sau *uzi*, dacă adoptăm transcrierea bizantină a numelui lor; *torki*, dacă avem în vedere cronicile rusești. Împinși la rândul lor de alte popoare, care își schimbau sălașurile, și atrași de bogăția provinciilor sudului și de exemplul turcilor ce puseseră stăpânire pe ele, ei se năpustesc în secolul al XI-lea spre Persia și Rusia Meridională: tocmai această

ofensivă neașteptată va atinge bazinul pontic, simultan prin stepa din nordul Mării Negre și prin Asia Mică și ținuturile sale limitrofe.

Noile deplasări ale nomazilor se fac simțite încă în timpul vieții lui Vasile al II-lea: primele hoarde turcești își fac apariția în Armenia în 1021, pustiesc ținutul Van și contribuie astfel, indirect, la încetarea oricărei rezistențe în fața supremației bizantine, care putea reprezenta o protecție împotriva acestui nou pericol. În același timp, pecenegii, respinși din marea stepă a Ucrainei, așa cum fuseseră maghiarii înaintea lor, se îmbulzeau la Dunăre, la granițele europene ale Imperiului: incursiunile lor devin tot mai frecvente pe măsură ce presiunea uzilor se exercita asupra lor, dar curând un nou val, cel al cumanilor sau al kîpciacilor (aceștia sunt polovțienii din cronicile rusești), se va desfășura asupra întregului spațiu ocupat de pecenegi și succesorii lor. În 1026, o primă trecere a Dunării este respinsă de Constantin al VIII-lea, dar disensiunile interne, care ridicau împotriva stăpânirii civile a lui Constantin Monomahul șefi militari precum Maniakes sau Tornikios, aveau să slăbească în mod firesc apărarea acestui sector: în 1048, o nouă invazie masivă pătrundea profund în teritoriul bizantin. Forțele imperiale reușiseră, câțiva ani mai înainte, să determine eșuarea ultimei tentative a varegilor ruși asupra Constantinopolului, pentru că puterea navală a Bizanțului se menținuse, iar năvălitorii veniseră pe mare. A fost imposibil să fie adunată o armată terestră capabilă să reziste asaltului nomazilor; împăratul s-a văzut prin urmare obligat să le cumpere pacea, să-i colonizeze la hotare pentru a le păzi contra altor invadatori, metodă ce va fi apoi practică de toate statele creștine din Europa Răsăriteană, în Ungaria, ca și în cnezatele rusești.

După grandioasa redresare a Imperiului bizantin în epoca dinastiei Macedonene, în cadrul căreia domnia lui Vasile al II-lea marcase apogeul, potențialul său militar slăbise în așa măsură încât avea să cauzeze pierderea aproape a tuturor avantajelor realizate până atunci. Înalții funcționari ai birocrăției civile, ce constituiau o aristocrație citadină și literată, acaparaseră puterea profitând de slăbiciunea celor două împărătese, Zoe și Teodora, și a împăraților asociați tronului, modelați de ele. Ei se străduiseră din răspuțeri să diminueze cheltuielile armatei, în scopul de a mări exagerat numărul funcțiilor și a micșora influența comandanților militari și a marilor seniori feudali, în care vedeau rivali și un obstacol în calea propriilor ambiții. Elementul feudal, în cadrul căruia aristocrația latifundiară din Asia Mică constituia grupul cel mai de temut și cel mai activ, a reacționat contra acestei tendințe, ridicând în fruntea Imperiului pe Isaac Comnenul, provenit din rândurile sale și din cele ale armatei. Dar o dată cu dinastia Dukas, elementul civil a ieșit învingător și și-a continuat politica funestă, în momentul în care amenințarea stăvilită de mult timp la frontiere se contura și declanșa asupra Imperiului cea mai periculoasă dintre invazii.

Criza a izbucnit în 1064. În acel an, atacul s-a produs pe două fronturi deodată. În Europa, pecenegii uniți cu uzii, presați de cumani, au traversat Dunărea, pustiind totul în cale până în Tracia și Grecia. Doar o epidemie care i-a decimat a putut să le stăvilească înaintarea.

Dar pericolul principal se iveaua la răsărit. Avansând din aproape în aproape, un clan ghuzz, cel al selgiucizilor, respinsese pe Ghaznevizi și ocupase

mai întâi Chorasani, apoi Iranul în întregime. Chemat în ajutor de către căpetenia Togrul Beg înlătură pe ultimul dintre Buizi și se proclamă „rege al Răsăritului și al Apusului”; astfel, el devenea apărătorul oficial al credinței musulmane. De acum înainte, hoardele turcești se năpustesc asupra Asiei Anterioare: ele vor cucerii Siria și Asia Mică. Un prim atac, orientat în 1048 împotriva themei bizantine din Armenia, a fost respins de Katakalon Kekaumenos, guvernatorul din Ani; dar în anul următor, alte hoarde pustiau țara până în împrejurimile Erzerumului. Incursiunile se succed în Armenia și în Caucaz: în 1054 Togrul Beg însuși, în fruntea călăreților săi, a invadat ținutul Van și Georgia. Câțiva ani mai târziu, în timpul domniei prea scurte a lui Isaac Comnenul, care nu a avut vreme să-și reorganizeze trupele, raidurile s-au întins până în centrul Anatoliei, la Melitene și Sebastum (actualul Siwas).

Cu toate acestea, nu era vorba decât de incursiuni și jafuri; sub succesorul lui Togrul, Alp Arslan, cucerirea turcească avea să se consolideze. Un prim atac asupra Georgiei Meridionale deschise calea: în 1064, chiar în anul când uzii împreună cu pecenegii jefuiau provinciile balcanice, sultanul selgiucid impresura și ocupa Ani, fosta capitală a Armeniei, părăsită de garnizoana sa bizantină. Populația armeană a suferit atunci unul dintre cele mai îngrozitoare dintre numeroasele masacre din istoria sa. În același an, Kars era cucerit de turci. Bizantinii, care anexaseră Armenia, n-au știut să o apere; nici măcar atunci ei nu încetau să-i hărțuiască pe refugiați din cauza credințelor religioase. După alți câțiva ani, și ultimul zăgaz a fost rupt: efortul de redresare, încercat de Roman Diogenes, eșua prin dezastrul de la Mantzikert. Birocrația din Constantinopol a lichidat ceea ce începuseră turcii: disensiunile care îl opuneau pe Mihail Dukas basileului învins au lăsat cale liberă hoardelor selgiucide, care au năvălit până la Marea de Marmara și au pus stăpânire pe Niceea, aproape în fața Constantinopolului. Noua domnie a lui Alexios Comnenul, care reprezenta revanșa nobilimii militare, începea în circumstanțe tot atât de tragice cu cea a lui Heraclius, din timpul războiului contra perșilor și savorilor, și pe fondul unei anarhii nu mai puțin generale.

În timp ce lupta continua în Asia Mică în niște condiții tot atât de dezastruoase și când Anatolia devenea în mod definitiv o provincie turcească, frontul european nu înceta să fie amenințat. Pecenegii fuseseră învinși în 1036 de Iaroslav, marele cneaz al Kievului; ei se îndreptaseră spre Dunăre și le-am reamintit incursiunile în Imperiul bizantin. O parte dintre ei se stabiliseră în teritoriul ce le fusese concedat și serveau în armatele grecești, care se recrutau atunci din mercenari de toate naționalitățile; înfrângerea de la Mantzikert se atribuie fugii acestora din fața armatelor selgiucide. Ei nu și-au încetat cătuși de puțin incursiunile în provinciile dunărene și balcanice. *Alexiada* Annei Comnene a consacrat mai multe capitole povestirii campaniilor tatălui ei împotriva pecenegilor și uzilor. El le-a provocat în 1087 o răsunătoare înfrângere în Tracia, dar a fost mai puțin norocos când a întreprins, pe urmele lui Tzimiskes, urmărirea lor până la Dunăre, sub zidurile Sifistrei. Sosirea cumanilor, ce își făceau apariția în spatele consăngenilor lor, pe care îi urmăreau, a oferit atunci Bizanțului un moment de răgaz. Dar în anul următor pecenegii reapăreau și nu se opreau decât la marginea Adrianopolului. În sfârșit, în 1090, criza atinsese punctul culminant:

înțeleși cu selgiucizii și emirul Tzakhas, care dispunea de o flotă pe Marea Egee, pecenegii au atacat Constantinopolul prin Tracia, pe când aliații lor acționau pe mare și dinspre Asia. De la faimosul asediu din 626, niciodată pericolul nu fusese atât de mare.

Imperiul a fost salvat și de data aceasta atât prin dibăcia diplomatică a lui Alexios Comnenul, cât și prin rezistența opusă de armată și de flotă. El a știut să-i opună pe selgiucizi lui Tzakhas și să-i atragă, după formula consacrată, pe cumani de partea sa pentru a le juca festa pecenegilor. La 29 aprilie 1091 aceștia din urmă au fost zdrobiți la Lebunion: „Șciții, scrie Anna Comnena, nu au mai văzut luna mai”.

Norocul își schimbase în sfârșit direcția. Câțiva ani mai târziu, trecerea primei cruciade permite recucerirea Niceei, împingerea turcilor către interiorul Asiei Mici, unde aveau totuși să se mențină. În Europa frontiera bizantină era din nou la Dunăre, iar Imperiul mai avea încă, în secolul Comnenilor, să cunoască zile de prosperitate și de glorie. Acesta reușea chiar, printr-un efort cu zdevărat miraculos, să-și restabilească aproape în întregime dominația asupra periplului Mării Negre.

Dar situația din interiorul țării nu mai era aceeași, iar condițiile economice mai ales erau acum profund modificate. Astfel, în spatele porturilor și al coastei ce rămăneau bizantinilor, interiorul Anatoliei nu a putut fi recucerit. „În Asia Mică, scria R. Grousset, nu asistăm doar la cucerirea politică a ținutului, ci la efectivă luare în stăpânire a pământului de către neamul turc. Păstorul turcoman ia locul țaranului bizantin. Aceasta pentru că podișul Anatoliei, prin altitudinea, climatul și vegetația sa, continuă zona de stepe din Asia Superioară. Încă Strabon vorbește de Licaonia, actuala regiune Konia, ca despre o stepă. Între acest ținut și nomazii veniți din stepa kirgiză exista o armonie prestabilită. Ei s-au așezat acolo pentru că s-au simții ca la ei acasă.” Această concluzie pare mai verosimilă și mai bine întemeiată decât teza „stepizării” Anatoliei de către cuceritorii turci, care ar fi transformat ținutul pentru a le servi de pășune. Dacă Tracia a căpătat ulterior aspectul unei câmpii devastate, aceasta nu este atât rodul cuceririi turcești, cât urmarea trecerii repetate a armatelor ce s-au angajat acolo în lupte până în zilele noastre.

La o scară mult mai redusă, o altă provincie a Imperiului bizantin a suferit atunci o transformare de aceeași natură. În urma numeroaselor invazii și a stabilirii unor triburi ale pecenegilor și uzilor pentru a păzi frontierele împotriva altor nomazi, Dobrogea a devenit și ea o provincie turcească. S-a discutat mult despre numele câtorva conducători locali, menționați în *Alexiada*, cu ocazia campaniilor lui Alexios Comnenul în regiunea dunăreană: Tatos, numit și Chalis, Sesthlay și Satzas, dintre care unul stăpânea Silistra, ceilalți orașul ce nu a fost încă identificat, Vicina, și alte orașele. Iorga descoperise anumite analogii cu nume românești, care îl determinau să presupună o origine românească pentru cel puțin două din personajele în discuție, idee ce a fost adoptată și dezvoltată ulterior de D-nul Bănescu. Dar se mai pot face apropieri și cu nume iraniene sau tătarești: armeanul Thatul a fost instalat ca guvernator în 1097 de către Alexios Comnenul la Marach, cucerit de cruciați de la turci. Este deci posibil să nu fie vorba decât de căpetenii pecenege, așa cum scrie, de altfel, Zonaras. Români sau

slavii sunt, de asemenea, menționați în *Alexiada*, cu ocazia unei traversări a Dunării de către gumanii, la puțină vreme după aceasta (în 1114). Mai potrivit este să ne raportăm la textul lui Antaliates, care menționează încă la acea vreme, în regiunea învecinată cu gurile Dunării, o populație amestecată, pe jumătate barbară, vorbind tot soiul de limbi. Este drept că în perimetrul ducatului bizantin al Paristrionului, ce proteja granița în acea parte, turcii se stabiliseră în urma invaziilor sau a înțelegerilor cu Imperiul, care era interesat să-i colonizeze. Începând cu sfârșitul secolului al XI-lea pecenegii, uzii, cumanii trebuie să fi constituit mici formațiuni autonome pe teritoriul vechii Scythia Minor și în regiunea adiacentă până la Delta, recunoscând o oarecare legătură de dependență militară față de Imperiu, ce păstra astfel un drept teoretic asupra unei provincii pe care în fapt le-o abandonase. Interiorul Dobrogei convenea, de altminteri, stabilirii nomazilor nu mai puțin decât Anatolia. Încă și astăzi, când progresele agriculturii au modificat peste tot aspectul pământului, călătorul care străbate această regiune este surprins de podișurile cu iarbă rară, unde pasc oile, ce oferă privirii notele distinctive ale stepii. Este posibil ca, la fel ca și în Asia Mică, terenul să-i fi atras pe călăreții care găseau un orizont familiar și condiții de existență analoage celor din câmpiile Eurasiei.

În tot cazul, începând cu a doua jumătate a secolului al XI-lea, se poate considera întreg interiorul Dobrogei drept o regiune cu populație turcească, aproape în aceeași măsură ca și anumite provincii din Anatolia. Dialectele arhaice ale limbii turce duărene, cu mult anterioare cuceririi otomane, studiate de lingvistul polonez Kowalski, fac dovada întinderii și duratei acestei ocupații, care nu s-a încheiat în fond decât o dată cu repatrierea turcilor din Dobrogea în anii ce au precedat ultimul război. Este vorba de o continuitate în locuire, reînnoită neîncetat prin elemente de aceeași origine – selgiucizii și apoi otomanii adăugându-se vechiului fond etnic al pecenegilor sau al cumanilor – , care poate fi comparată cu cea din Asia, începând cu cucerirea selgiucidă și până în zilele noastre.

Aceste condiții de populare explică în parte și numele însuși al Dobrogei, derivat multă vreme din cel al prințului Dobrotici, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, dar care pare să-i fie anterior. Pe harta călătorului arab Idrisi din 1154, regiunea cuprinsă între colul Dunării și Marea Neagră este desemnată prin numele *Burgeon* sau *Brugean*. Or, *borgeanii* sunt, pentru scriitorii arabi mai vechi, turcii care au invadat în secolul al VII-lea Bulgaria și au întemeiat statul bulgar – de fapt protobulgarii. Avem de a face cu un nume turcesc, probabil rămas legat de acest ținut, care a fost primul ce a suferit invazia, acest nume supraviețuind fără îndoială slavizării bulgarilor, pentru că alte popoare turcești s-au stabilit aici după ei și le-au preluat, ca să zicem așa, moștenirea. Faptul că forma actuală a numelui Dobrogei amintește, de asemenea, de termenii slavi, derivați din *dobr*, care au în general în limbile slave moderne sensul de „binefacere” sau „bun”, nu contrazice această teză: poate fi vorba de unul din acele numeroase jocuri de cuvinte toponimice, care încearcă să reproducă particularitatea fonetică a unui nume, substituindu-i un termen familiar, dintr-o altă limbă, ce prezintă similitudinea din punct de vedere al sonorității, chiar dacă sensul este diferit. „Turcizarea” celei mai mari părți a Asiei Mici și cel puțin a

unei părți din Dobrogea este deci o consecință mai mult sau mai puțin directă a invaziilor din secolul al XII-lea.

Imperiul bizantin sub Comneni, care au fost toți mari suverani și au dat strălucire unei ultime perioade de restaurație a vechii sale măreții, a reușit să recucerească aproape întreg litoralul pontic, chiar dacă, așa cum am arătat, nu intrase în stăpânirea interiorului anumitor regiuni. Titlurile enumerate de o novelă din 1166 a împăratului Manuel Comnenul, examinate recent de D-nii Vasilev și Bănescu, sunt deosebit de semnificative în această privință. Ele corespund toate unor victorii reale sau unor posesiuni efective și nu pot fi suspectate de a reprezenta doar pretenții vane, așa cum a fost uneori cazul în evul mediu. În această listă, Lazia, Iberia, Zichia sau Circasia și Gothia (din Crimeea) acoperă întreg perimetrul bazinului oriental al Mării Negre. Trapezantul, o vreme desprins de Imperiu de către căpeteniile locale dornice să-și mențină independența, fusese alipit din nou după 1160. D-nul Bănescu a explicat convingător titlul Ἀζαρκός, a cărui grafie corectă a găsit-o într-un manuscris: trebuie să se citească Χαζαρκός, care reprezintă aici tocmai acea „Chazarie” cucerită sub domnia lui Vasile al II-lea. Un alt sigiliu, studiat de același bizantinolog, dovedește printre altele că, în afară de această porțiune din Chazaria, Imperiul stăpânea, de asemenea, „Rosia” sau „Russia”, unde numea și arhonții. Tratatul încheiat cu genovezii în 1155 lăsa de-o parte în mod expres „Rossia și Matracha”, ca fiind o zonă interzisă comerțului occidental. Matracha este evident fostul oraș chazar de pe locul Fanagoriei, în peninsula Taman. Bizanțul înlocuise acolo la sfârșitul secolului al XI-lea principatul rusesc de la Tmutorokan; „Rossia” nu poate fi aici, așa cum a întrevăzut D-nul Bănescu, decât vărsarea Donului: „toată regiunea, conchide el, care se întinde de-a lungul Pontului și a Mării de Azov până la gurile Donului (Zichia, Matracha, Chazaria și Rosia) a fost supusă Imperiului bizantin în epoca Comnenilor. Cel puțin în această parte, cuceririle lui Vasile al II-lea rămăneau intacte, poate chiar fuseseră extinse. Influența politică a Imperiului se menținea: armata lui Manuel Comnenul întreprindea în anul 1166 o campanie împotriva Ungariei, către care îl atrăgeau interese dinastice, plecând de la litoralul Mării negre și de la gurile Dunării, unde dispunea de bazele necesare. El mai interveni și în luptele interne care divizau pe atunci marele cnezat al Kievului, susținând pe Iurii al Suzdalului împotriva lui Iziaslav al II-lea, sprijinit de ungari. Din punct de vedere politic, Bizanțul își menținea pozițiile și își afirma încă hegemonia. Din punct de vedere economic, însă, criza invaziilor din secolul al XI-lea a avut cele mai profunde urmări. În această privință, rolul principal revine cumanilor, aceiași care îi ajutaseră pe bizantini să scape de pecenegi. Invaziile lor repetate în Rusia Meridională (aproape cincizeci între 1055 și 1210) au sfârșit prin a da o serioasă lovitură comerțului. În 1167 cronica rusă semnalează că „polovțienii” (numele dat de ea cumanilor) „au început să-i atace pe greci în preajma cataractelor”. Ei încercau prin urmare să intercepteze drumul comercial al Niprului și aveau să reușească. La sfârșitul secolului, căile odinioară deschise negustorilor spre Marea Neagră și Bizanț erau acum aproape complet tăiate de incursiunile permanente care le făceau nesigure. Posesiunile bizantine pe litoralul septentrional al Mării Negre nu mai reprezintă deci în acea vreme decât puncte strategice și un avantaj pentru

piața locală, în special pentru cea de pește, foarte solicitat la Constantinopol în timpul rigurosului post ortodox. Marile drumuri comerciale care înaintau înspre interiorul continentului asiatic sau înspre Extremul Nord erau acum închise, iar epoca prosperității comerciale a chazarilor și varegilor era încheiată. „Comerțul rus cu Orientul, prin Marea Caspică, era în primejdie încă de când își fac apariția pecenegii în secolul al IX-lea, scrie D-nul Eck, și a încetat aproape complet după invazia suferită în secolul al IX-lea de Persia și Chorasen [...]. În același timp, Europa Occidentală, întrucât recucerise în timpul cruciadelor libertatea comunicațiilor pe Mediterană, își reînvia vechile relații directe cu Asia; comerțul apusean nu mai avea nevoie de ccoiul prin Novgorod-Kiev pentru a ajunge la piețele orientale. Rusia, al cărei comerț era în mare parte de tranzit, a resimțit repede noua lovitură.”

Trebuie să adăugăm la aceste circumstanțe de ordin extern anarhia care se instalase încă de la sfârșitul secolului al XI-lea în marele cnezat al Kievului, unde cnejii își disputau cu armele teritoriile, favorizând astfel intervenția puterilor străine – Bizanțul, Ungaria sau cumanii – și dezmembrarea statului, întemeiat de Vladimir după modelul bizantin, în mai multe seniorii feudale. Se afirmă în general că „lovitura de grație” a fost dată civilizației vechii Rusii de invazia tătarilor din secolul al XIII-lea. Dar mult înainte de sosirea acestor ultimi cuceritori ai spațiului pontic din Evul Mediu, împrejurările pe care le-am amintit determinaseră o orientare cu totul nouă a Rusiei. „Toate aceste cauze, adaugă același istoric, litigii și lupte între cneji, slăbirea autorității și a unității naționale – securitate și ordine dispărute, barbari din stepă triumfători, comerț ruinat, – făceau ca populația din regiunile sudice să caute în altă parte și pe alte baze posibilitățile unei vieți mai liniștite.” Astfel începe refluxul coloniștilor către ținuturile Volîniei, Podoliei sau Suzdalului, părăsirea regiunilor meridionale străbătute de cumani, pentru a căuta adăpost în pădurile din centru și din vest. Erei de prosperitate comercială din evul mediu timpuriu îi succeda o perioadă de criză și de regresie economică. De fapt, așa cum pe bună dreptate s-a remarcat, adevăratul ev mediu începea pentru Rusia atunci când relațiile sale directe cu Marea Neagră și cu Orientul au fost întrerupte. Porturile de la Marea Neagră nu mai au legături cu lungile trasee ale traficului continental; ele se limitează la exploatarea resurselor locale: grâu, pește, sclavi, doar în folosul pieței Bizanțului. Pentru a reda acestei regiuni geografice avantajele ce decurg din condițiile sale naturale, va fi necesară din nou intervenția a doi factori care îi asiguraseră odinioară prosperitatea: formarea unui mare imperiu al stepei și apariția unui nou curent comercial venit din Mediterana.

Bibliografie sumară:

R. Grousset, *L'Empire du Levant. Histoire de la question d'Orient*, Paris, 1946; Idem, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris, 1947; W.E.D. Allen, *History of the Georgian people*, Londra, 1932; A.A. Vasiliev, *The Gots in the Crimea*, Cambridge, Mass. 1936; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1940; N. Bănescu, *La domination byzantine à Matracha (Tmutorokan) en Zichie, en Khazarie et en Russie à l'époque des Comnènes*, in *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, XXII, 1941, 2; A. Eck, *Le Moyen Âge russe*, Paris, 1933; G.I. Brătianu, *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja* (Comunicare pentru cel de-al VII-lea Congres Internațional de Studii Bizantine, Bruxelles, august, 1948).

MAREA NEAGRĂ, PLACĂ TURNANTĂ A COMERȚULUI INTERNAȚIONAL*

GHEORGHE I. BRĂTIANU

Economia colonială pontică în dezvoltarea capitalistă de la sfârșitul evului mediu. Protecționism bizantin și libertate comercială în Imperiul mongol. Prosperitatea din secolul al XIII-lea, prima fază a evoluției. Recesiunea din secolul al XIV-lea. Bilanț și concluzii.

Dintre toate domeniile istoriei economice, cel al relațiilor comerciale de la sfârșitul evului mediu a fost în ultimii ani obiectul a numeroase și minuțioase studii, care în mare parte au adus elemente noi. S-a scurs mult timp de când teza lui Sombart, care refuza epocii premergătoare marilor descoperiri și secolului Reformei epitetul de „capitalistă”, rezervat unor procese de alte dimensiuni și întinzându-se pe un spațiu mai amplu, a fost respinsă prin publicații de documente tot mai vaste și de studii, de ansamblu sau de amănunt, a căror bibliografie s-a mărit în fiecare an.

Pirenne întrevăzuse în dezvoltarea orașelor, ce caracterizează istoria Europei încă de la sfârșitul secolului al XI-lea, efectul unei renașteri comerciale a cărei însemnătate aveau să o sporească și cruciadele, prin restabilirea marilor linii de navigație în Mediterana. În Franța, D-nul Sayous, care a studiat cu competență și minuțiozitate metodele noi ale comerțului internațional din secolul al XIII-lea, instrumentele creditului și operațiunile bancherilor, și-a rezumat propriile investigații în prefața sa la ediția franceză a „Capitalismului” lui Sombart, ale cărui opinii nu s-a temut să le contrazică în mod ferm. În Germania, D-nul Röhrig, luând drept punct de plecare activitatea Hansei, a trasat un tablou pătrunzător al „economiei mondiale din evul mediu”, titlu care este prin el însuși un întreg program. În Italia, D-nul Saponi a demonstrat, de asemenea, până la evidență, intensitatea și dezvoltarea comerțului, căruia îi datorează deosebita prosperitate negustorii genovezi și venețieni sau bancherii din Siena și Florența. În Statele Unite, D-nul E. Byrne și elevii săi au continuat să cerceteze tezaurul de informații de tot felul aflate în actele notariale din arhivele din Genova, acte pe care au avut precauția să le fotografieze. Principalele publicații periodice, ce au încetat să mai apară sau nu ne mai sunt accesibile de la începutul războiului – *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, *Journal of Economic History*, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* –, inseraseră în paginile lor numeroase lucrări ce reușeau să facă mai bine cunoscută economia unei epoci, despre care se poate afirma cu certitudine că era preludiul la marea mișcare a întreprinderilor și capitalurilor din era modernă.

* Textul formează cap. XI al sintezei *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană*, ed. a doua. Trad. de Michaela Spinei. Ed. îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei, Polirom, 1999, p. 317-341.

Unul dintre principalele centre ale acestui trafic atât de intens era reprezentat fără îndoială de comerțul și navigația pe Marea Neagră. Încă cu cincisprezece ani în urmă, în concluziile unei lucrări de sinteză asupra comerțului genovez în Marea Neagră în secolul al XIII-lea, accentuasem acest punct de vedere, care nu mi se părea că fusese suficient subliniat de istoricii recentii ai comerțului medieval, în ciuda datelor atât de bogate ale cărții clasice a lui Heyd: „La fel de mult ca marile târguri din Troyes și din Provins și ca traficul cu Flandra și cu Anglia, viața colonială a marilor centre comerciale ale Mării Negre și ale Mării Egee a contribuit la această precocitate a dezvoltării capitaliste a Italiei, care este o adevărată renaștere a mentalității economice”.

Am adăugat, printre altele, că în aceste comptoare, stabilite la periferia statului bizantin sau a Imperiului mongol, în aceste cartiere care se strâng în jurul loggiei și a fonduk-ului, viața economică se dezvoltă în regimul exclusiv al contractului de salariu; ea apare aproape în întregime desprinsă de legăturile multiple care îl leagă pe vasal de suzeranul său și pe rob de domeniu. Coloniile genoveze și venețiene stabilite pe țărmurile Mării Negre și pe malurile Bosforului devansau astfel epoca în care fuseseră întemeiate și prefigurau o lume nouă, a cărei concepție individualistă avea să triumfe în fața ordinii colective a societății evului mediu, cu categoriile ei bine delimitate și reglementările ei severe din arte și meserii sau din corporațiile cu statut rigid și cu nenumărate prohibiții.

La fel ca în alte împrejurări, cu care ar fi interesant a se stabili o paralelă a evoluției istorice – coloniile din antichitatea elenă sau libertatea incipientă din Lumea Nouă, la sfârșitul secolului al XVIII-lea –, așezările întemeiate la extremitatea ținuturilor necunoscute și a popoarelor străine cercului civilizațiilor mediteraneene încearcă formule noi și le oferă drept exemplu metropolei. Mai ales din acest punct de vedere este util ca de la țărmurile Mării Negre, unde se întâlnesc Europa și Asia, să se aibă în considerație fazele diverse ale acestui mare proces de transformare, care până acum nu a fost văzut decât din incinta cetăților negustorești sau industriale ale Occidentului. Ne propunem, prin urmare, nu numai să scoatem în evidență succesiunea aceluiași faze ale dezvoltării economice până în momentul când, pe de o parte, descoperirea de noi căi maritime și, pe de altă parte, cucerirea otomană (care face din Marea Neagră un spațiu închis influențelor străine) separau pentru secole destinele Europei Răsăritene de cele ale Occidentului; dorim, de asemenea, să încercăm, pornind de la efecte la cauze, să demonstrăm că circumstanțele traficului internațional cu Orientul Mijlociu și cu Extremul Orient, pentru care Marea Neagră este cu adevărat în această epocă „placa tământă” și un fel de gară ordonatoare, influențează în mod direct toată economia europeană, determinând atât fluxul prosperității sale, cât și refluxul recesiunilor și crizelor. Astfel, bazinul pontic, care marchează începând din antichitatea timpurie intersectarea căilor cuceririlor europene și ale invaziilor asiatice și punctul de întâlnire a civilizațiilor și popoarelor celor mai îndepărtate, de la Mediterana la Pacific și din regiunile boreale, se afirmă, de asemenea, pe plan economic, drept o regiune din cele mai interesante și cu poziții de o importanță capitală în dezvoltarea generală a faptelor și condițiilor istorice. Chiar în lipsa unei documentații mai exacte, care nu este în

totalitate accesibilă, stadiul actual al cunoștințelor noastre indică încă de pe acum că demersul merită să fie încercat.

Se cuvine mai întâi să aducem o primă rectificare, de ordin cronologic, la informațiile strânse până acum despre direcțiile și etapele traficului internațional al Mării Negre. Se presupunea că negoțul italian pătrunsese în această mare, unde puterea bizantină îi interzisese mult timp accesul, mai ales după tratatul de la Nymphaea din 1261, care a asigurat genovezilor, aliați cu Mihail Paleologul, o situație privilegiată la Constantinopol și în tot hinterlandul economic al capitalei.

Intrucât Imperiul Mongol al Kîpciakului se consolidase aproape în același moment și inaugura sub domnia lui Berke o politică ce comporta legături diplomatice și comerciale foarte întinse, există motive să credem că malurile Mării Negre nu fuseseră frecventate de negustorii din marile centre ale traficului mediteranean decât începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Cu toate acestea, însă, s-a putut constata prezența negustorilor venețieni, încă din 1250, în statul Hoardei de Aur, iar interesele lor erau considerabile la Tana, la vărsarea Donului în Marea de Azov, încă din 1269. Primele mențiuni cunoscute despre vasele venețiene și provensale ce navigau pe Marea Neagră erau chiar vasele anterioare, din 1212 și din 1232, și păreau să indice că aceste legături începuseră imediat după *partitio Romaniae* din 1204 și proclamarea Imperiului latin la Bizanț. Dar ele puteau să fie tentative izolate, datorate câtorva navigatori aventuroși. Se cuvine totuși să ținem seama de un document publicat recent, care deschide, în privința aceasta, perspective noi. Am avut ocazia să semnalez interesul acestui act venețian cu privire la un vas ce trebuia să parcurgă Marea Maggiore „*usque in Soldadea*” în mai 1206. În momentul în care dogele se intitula cu mândrie stăpân peste „un sfert și jumătate” din Imperiul Romaniei, venețienii trebuiau cu siguranță să depună toate eforturile pentru a-și asigura beneficiul unui negoț rezervat până atunci cu strășnicie serviciilor de aprovizionare ale marelui oraș al Bosforului.

Cu toate acestea nu trebuie nici să exagerăm importanța acestor prime contacte. Coasta meridională a Crimeei și fără îndoială și litoralul vecin cu Caucazul Septentrional, se aflau în acea vreme, după cum au stabilit cercetările recente, în dependența noului Imperiu grecesc al Trapezuntului. Emirii turci, care puseseră stăpânire pe porturile de pe coasta pontică a Asiei Mici, își disputau dominația și asupra ei; istoricul arab Ibn al Athir menționează una din expedițiile lor din 1223, care a avut ca efect întreruperea legăturilor comerciale întreținute de Trapezunt cu celălalt mal al Pontului. Dar întrucât cumanii erau stăpânii stepei, iar bogata vale a Kubanului se afla în mâinile unei puzderii de mici nobili alani, turbulenți și bătăioși, comerțul din aceste regiuni nu putea să depășească o însemnătate locală, cu excepția comerțului cu sclavi, care fusese mereu înfloritor încă din antichitate.

Pe de altă parte, negustorii veniți din Mediterana, pe galerele venețiene sau pe teridele genoveze, întâlneau în posesiunile diverselor state grecești serioase obstacole pentru utilizarea capitalurilor lor și pentru câștigurile pe care contau să le obțină. La Niceea, și încă și mai mult în Bizanț, după restaurarea Paleologilor, statul rămânea fidel unei politici hotărât protecționiste, care prelungea astfel până la sfârșitul evului mediu tradiția din Imperiul roman.

Taxele percepute de la comercianți constituiau o parte importantă din venitul statului, pe teritoriul mai restrâns pe care îl menținuse după cuceririle turcești din Asia și stabilirea senioriilor latine în Grecia și în Arhipelag. Mai era și preocuparea constantă a guvernului bizantin pentru a asigura nu numai aprovizionarea Capitalei, dar și de a controla prețurile alimentelor de primă necesitate pe piață și de a împiedica orice speculă ilicită. La toate acestea se adaugă tendința abuzivă a funcționarilor, de la cel mai mărunț agent de vamă imperială, până la cei mai înalți demnitari, de a stoarce de la negustori străini mai mult decât datorau fiscoșului și de a-i expune la tot felul de nedreptăți și ofense; acest regim va fi continuat, fără nici o modificare, în vremea dominației otomane. În declin față de fosta măreție a Noii Rome, bizantinii încercau un sentiment de amărăciune și de profundă dușmănie față de acești „franci”, pe care altădată îi priveau ca pe niște umili auxiliari, iar acum, puternici și îndrăzneți, își dădeau aere de stăpâni și își băteau joc adesea, din comptoarele unde își etalau opulența de proaspăt îmbogățiti, de mizeria cartierelor locuite de greci. Abuzurilor administrației bizantine i se opunea, de altfel, lista, nu mai puțin încărcată, a jafurilor efectuate pe mare și în toate punctele de pe coastă de numeroși pirați italieni sau catalani, care infestau apele Levantului și sporeau considerabil riscurile navigației. Despre această stare de spirit net xenofobă a primilor Paleologi s-au păstrat documente foarte caracteristice în corespondența patriarhului Athanasie, care făcea cunoscut împăratului ecoul simțămintelor mulțimii:

„Pe când treceam nu de mult pe străzi, îi scria el lui Andronic al II-lea, un sărac îmi cerea ceva, un altul – altceva. Astăzi, toți, fără excepție, gem din cauza lipsei grâului; toți, sau aproape toți, mă roagă cu lacrimi în ochi, să-l împiedic să iasă din capitală [...]; străzile și ulițele erau pline de oameni istoviți și doborâți de foame”. El cerea împăratului să instituie un fel de comisariat al aprovizionării și îi propunea pentru acest post de încredere pe sebastocratul Dermokaites. Și-i mulțumea pentru că luase măsuri severe în vederea supravegherii activității brutarilor – era de ajuns, de altfel, să repună în vigoare dispozițiile respective din Cartea Prefectului – și îl îndemna să lovească fără pic de milă pe cei „ce vând grâul cu prețul aurului, amestecându-l cu paie sau cu grâu complet putrezit”, făcând ca fiscoșul să suporte grele pierderi. El denunța mai ales abuzurile străinilor care se arătau îndărătnici față de regulamentele și ordonanțele imperiale. Soarta romanilor, conchidea el cu amărăciune, a trecut aproape complet în mâinile latinilor, „care își râd de noi în aroganța lor și ne disprețuiesc așa de mult în obrăznicia lor, încât iau și femeile concetățenilor noștri drept chezășie a grâului pe care ni-l dau”.

Iată aici o manifestare foarte clară a aceluși curent de ostilitate față de occidentali, căruia trecerea dezordonată a cruciaților îi dăduse ocazia să se producă și care nu făcuse decât să crească după excesele cuceririi latine și dezmembrarea Imperiului. La toate acestea trebuie să adăugăm faptul, deloc neglijabil, că devalorizările succesive, și din ce în ce mai accentuate, ale monedei de aur bizantine îi răpiseră acesteia poziția privilegiată de etalon al schimburilor comerciale, rezervând acest rol noilor piese de aur din republicile italiene. florinul din Florența și ducatul din Veneția. Negustorii italieni nu șovăiau să

profite la maximum de această superioritate. Cu siguranță, aceasta nu perturba nici relațiile comerciale, nici tratatele de alianță cu una sau alta din puternicele republici maritime din Italia, dar este la fel de sigur că ambianța, pe teritoriul bizantin, nu mai era favorabilă deplinei dezvoltări a activității marilor negustori capitaliști. Coloniile stabilite în porturile principale ale celor două state grecești, cel al Paleologilor și cel al Comnenilor, sau chiar în împrejurimile capitalei, erau mai ales puncte de trecere și antrepozite pentru transportul mărfurilor în alte direcții, care ofereau comerțului condiții mai bune și înlesniri mai mari.

Tocmai de aceea trebuie să considerăm stabilirea dominației mongole pe coasta nordică a Mării Negre, în Caucaz și în Persia, drept fapt decisiv pentru expansiunea capitalistă a traficului internațional în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. În adevăr, tradiției protecționiste a administrației bizantine și spiritului hărțuitor al funcționarilor unui stat sărăcit i se opune, într-un contrast puternic, interesul evident al stăpânilor noului imperiu asiatic de a facilita tranzitul mărfurilor pe drumurile cărora le asigurau securitatea și de a atrage pe negustorii din țări îndepărtate spre marile centre comerciale ale Asiei centrale și ale Extremului Orient, ce constituiau pentru ei o sursă principală de venit.

„Pacea mongolă”, întinsă pe spații imense, nu se preocupa de asigurarea alimentației zilnice, a cărei povară apăsa așa de greu asupra ocârmuirii bizantine; și nici nu ținea seama de rutina unei vechi administrații, crescută din tradiția statală a ultimelor secole ale Romei. În cazul noului imperiu al stepelor era esențial să se profite pe deplin de bogățiile dobândite și să fie puse în valoare, stimulându-se spiritul întreprinzător și speranța câștigului la negustorii de toate naționalitățile. Beneficiile obținute erau considerabile, căci, de fiecare dată când hanul avea nevoie de bani, negustorii i-i avansau fără șovăire.

Am scos deja în evidență contrastul între relatările călătorilor din nordul Mării Negre, din prima și din a doua jumătate a secolului al XIII-lea – înainte și după cucerirea mongolă.

Era deci firesc ca traficul internațional, deși folosea comptoarele de la Constantinopol și din celelalte orașe bizantine, să ia avânt în provinciile supuse autorității hanului Hoardei de Aur sau ilhanului Persiei; cu cât protecționismul grecilor era menit să-l descurajeze, cu atât mai mult mentalitatea total diferită a prinților mongoli crea un mediu favorabil deplinei sale dezvoltări. Aceste circumstanțe se lasă ușor verificabile de fapte și cifre.

Distanțele considerabile pe care le parcurg negustorii și mărfurile delimitează un spațiu geografic ce răspunde în întregime noțiunii „*mittelalterliche Weltwirtschaft*”, potrivit definiției D-lui Röhrig. Îl vedem astfel pe genovezul Piccamiglione Piccamiglio aducând din Siwas, în Asia Mică, o încărcătură de ghimber, care de îndată, datorită grijii lui Tommaso Maccaluffo d’Asti, ia drumul iarmarocului de la Lagny-sur-Marne din Champagne. Pe de altă parte, Frederic Silvagno, delegatul lui Benedetto Zaccaria, primește de la Fuccino di Vivaldo 22 de baloturi de pânză de Vitry și de Champagne pentru a le vinde la Caffa, în Crimeea. Baloturile conțin respectiv 35 de bucăți de pânză, cu excepția unuia care nu are decât 31 și a trei care au 34, ceea ce face un total de 763 bucăți de pânză. Dacă ne-am raporta la bucata de pânză de Ypres, a cărei măsură a stabilit-o Henri Laurent în coți de Champagne (23,20 m), s-ar putea evalua –

foarte aproximativ, e drept – încărcătura la mai mult de 17500 m de pânză, ceea ce, pentru afacerile unui negustor, ar fi o cifră din cele mai respectabile, mai ales dacă se ține seama de distanța ce separă Vitry de Crimeea. Dar dimensiunile acestor colete nu sunt deloc compatibile cu mijloacele de încărcare și de transport ale vremii, ceea ce trebuie să ne facă să conchidem în mod obligatoriu că lungimea bucății de pânză de Champagne era mai mică și deci că volumul baloturilor expediate în Orient era mai redus.¹ Cu toate acestea, rămâne o cantitate suficientă pentru a da întreprinderii un caracter net superior față de ceea ce se credea altădată în legătură cu afacerile comerciale de la sfârșitul evului mediu.

Este suficient, de altfel, să examinăm portulanele sau hărțile nautice, dintre care cele mai vechi sunt tocmai din ultimii ani ai secolului al XIII-lea și din primii ani ai secolului al XIV-lea, pentru a ne da seama de distanțele parcurse și de depărtarea punctelor atinse de trafic. Harta majorcanului Dulcert (1339), care dă numeroase detalii despre litoralul Mării Negre, marchează în interiorul continentului *civita de leo*, ce nu este altceva decât Lwówul din Galiția Răsăriteană, și adaugă următoarea observație: *ad civitatem istam vadunt mercatores, et postea vadunt per mare gothalandie ad partes flandres specialiter in Bruges*. Este punctul unde comercianții care vin de pe malurile Mării Negre se întâlnesc cu negustorii Hansei, navigând până în Flandra și Bruges, prin Baltica și Marea Nordului. Este drumul a cărui securitate va fi în curând asigurată de voievodatul Moldovei, ale cărui limite se vor întinde rapid din Carpații Bucovinei la gurile Nistrului, unde se ridică fortăreața și portul Cetatea Albă (Akkerman), frecventat din 1290 de vasele genoveze.

Sub impulsul noilor stăpâni ai Asiei, toate drumurile care ajung în bazinul Mării Negre capătă deodată o viață nouă și intensă. Din Tana, la gurile Donului, drumul caravelor negustorești ajunge în Sarai pe Volga, pentru a pătrunde mai adânc prin stepe spre Turkestan și spre căile misterioase care duc la porțile Chinei. Din porturile Caucazului, se urmează drumul ce urcă antica vale a Phasisului și coboară pe celălalt versant al munților până la malurile Caspicii, unde Marco Polo menționează prezența vaselor genoveze, provenind fără îndoială din porturile coastei persane. Din Trapezunt, drumul parcurs de alte caravane leagă capitala Marelui Comnen de Tebriz, reședința Ilhanului și centru comercial de prim ordin, unde se scurg din belșug produse din Iran și Irak. Negustorul italian, dacă dorește, poate să-și continue drumul spre Golful Persic, a cărui explorare o încearcă la sfârșitul secolului al XII-lea o altă flotă genoveză, și să urce pe vasele arabe ce plutesc spre India sau să traverseze Asia Mică și să-și regăsească compatrioții din porturile Levantului – la Lajazzo, în Armenia Mică sau în Siria. În momentul în care asaltul mamelucilor din Egipt contra ultimelor bastioane ale cruciadei face ca negoțul cu necredincioșii să devină tot mai dificil și mai primejdios, este profitabil ca obstacolul să fie ocolit și să se ajungă la bogățiile Asiei pe o altă cale decât cea a Alexandriei, al cărei monopol este serios zdruncinat. La începutul secolului al XIV-lea, venețianul Marino Sanudo constată cu satisfacție că se poate lipsi de drumul Egiptului și că, la urma

¹ Transportul cuprindea în general zece bucati de postav. Cf. H. Laurent, *La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens*, Paris, 1935, p. 228.

urmelor, mărfurile ce pornesc din interiorul Asiei spre Bagdad și Tebriz sunt de calitate cu mult mai bună decât cele cumpărate din statele Sudanului.

Pentru a face mai intens traficul pe Marea Neagră și pentru a-i incita pe negustori să-și utilizeze capitalurile, nu exista numai perspectiva schimburilor cu ținuturile îndepărtate ale Extremului Orient sau ale regiunilor arctice. Produsele din regiunile pontice însele se răspândesc pe piața europeană și ocupă un loc important. În 1268, foametea care se declanșase în Italia a necesitat transporturi de grâu, pe care vasele Venetiei s-au dus să-l caute, după spusele cronicarului, în țara tătarilor, alanilor, circasienilor, grecilor și rușilor, adică mai precis pe coastele Crimeei, Kubanului și Caucazului, fără îndoială că și la Tana, la vărsarea Donului în Marea de Azov. Aceste regiuni constituiau în egală măsură marele rezervor al pieței de sclavi, unde se alimentau necesitățile tuturor riveranilor Mediteranei, atât musulmani, cât și creștini. Anumite produse naturale, cum sunt lemnul sau ceara, foarte căutate în țările din Sud, erau cu ușurință schimbate pentru postavurile sau pânzele industriei europene; blănurile, în sfârșit, atât de căutate de moda medievală, veneau în mare parte din Extremul Nord și se desfăceau pe piața Saraiului sau în porturile din Crimeea. Toate aceste multiple relații și tranzacții întindeau o rețea din ce în ce mai deasă, în care comerțul și navigația de pe Marea Neagră constituiau, la sfârșitul secolului al XIII-lea, un centru de primă importanță, de o amploare cu adevărat mondială.

Dacă trecem de la examinarea hărții și a catalogului mărfurilor la volumul cifrei de afaceri, concluzia este întru totul asemănătoare. Nu este ușor să se evalueze exact, ținând seama de puterea de cumpărare a monedei, valoarea reală a tranzacțiilor comerciale. Cu toate acestea, se poate obține o oarecare aproximație. Registrul notarului genovez Gabriele di Predono înregistrează la Pera, în fața Constantinopolului, de la 27 iunie până la 7 octombrie 1281, contracte de comandită a căror valoare se repartizează în modul următor:

Romania (Imperiul bizantin)	4851 hyperperi, 6 karați ½
Genova	204 hyperperi, 20 karați
Caffa, în Crimeea	1476 hyperperi, 20 karați ½
Alte porturi din Crimeea	3453 hyperperi,
Vicina (gurile Dunării)	3421 hyperperi,
Adrianopol	689 hyperperi,

ceea ce dă un total de 16194 hyperperi sau, în cifre rotunde, 17000. Dacă se folosește metoda indicată de Andréadès² și dacă se înmulțește cu 60 valoarea monedei de aur bizantine, pentru a obține echivalentul în francii francezi din 1924, se obține aproape un milion.

Or, Gabriele di Predono menționează, în același registru, încă 19 notari, fără a mai pune la socoteală pe cel al comunei genoveze de la Pera, personajul oficial. Dacă un singur registru consemnează timp de patru luni o cifră de afaceri de un milion de franci francezi (cu o valoare mult superioară celei de astăzi), ce trebuie să reprezinte totalul dintr-un an? Este adevărat că sunt luni de vară și că,

² *De la monnaie dans l'empire byzantine*, în *Byzantion*, I, 1924, p. 78 și urm.; aproape 12 franci, valoarea din 1913, ceea ce reprezenta 60 în 1924.

potrivit regulamentelor în vigoare, navigația era interzisă în Marea Neagră în timpul anotimpului neprielnic, cu toate că Pachymeres afirmă că nici chiar iarna căpitanii genovezi nu se temeau să înfrunte furtunile. Să presupunem pe de altă parte, cu toate că este un calcul cu totul arbitrar, că doar jumătate din notarii care își exercitau profesia la Pera rezidau aici efectiv și că ceilalți nu se găseau decât în trecere sau activau în altă parte; se poate totuși înmulți cu zece cifra relevată de socotelile lui Predono, fără a avea impresia că forțăm măsura. 10 milioane de franci timp de patru luni – adică 100 milioane de lei, valoarea din 1924 – reprezintă un volum de afaceri ce poate fi foarte bine calificat drept capitalist, fără nici o rezervă sau reticență.

Este mai greu să se facă un calcul analog pentru operațiile înregistrate la Caffa, în Crimeea, de către notarul Lamberto di Sambuceto în 1289 sau de confratele său Castellino di Portovenere în 1290, pentru că moneda menționată cel mai frecvent de contractele lor este asprul lui Berke sau de Crimeea, care avea curs în Imperiul tătar și a cărui valoare era variabilă. Raportul cu hyperperul este uneori de 10 la 12, alte ori chiar de 1 la 20. aceste procente arbitrare ascund adesea dobânzi mai mult sau mai puțin cămătărești, ce scăpau astfel interdicției menținute sever față de Biserică; negustorii pricepuți învățaseră însă să-i răstălmăcească prevederile prea rigide. Se poate totuși considera, pe baza unui anumit număr de contracte, că 1 la 14 este o medie destul de corectă pentru schimbul unei piese de aur bizantine în monede tătărești (cu toate că raportul comercial între aur și argint fusese fixat, la sfârșitul secolului al XIII-lea, la aproximativ 1:9,06-9,45). Dacă rămânem la aceste date și dacă totalizăm sumele contractelor de comandită înregistrate la Caffa, de la 24 aprilie la 20 august 1289 de Lamberto di Sambuceto,³ se ajunge la rezultatele următoare:

323675 aspri de Crimeea
2276 hyperperi bizantini
14000 aspri de Alexandria
2085 aspri comnenati (de Trapezunt).

Dacă se transformă aceste cifre diverse în hyperperi bizantini, se ajunge la un total de aproape 25700 hyperperi (fără a mai socoti asprii de Alexandria). Aplicând formula lui Andréadès și înmulțind cu 60, se obține o cifră de peste un milion și jumătate de franci francezi, cu valoarea din 1924. Volumul afacerilor înregistrate de notarul din Crimeea este deci cu o dată și jumătate mai însemnat decât cel transcris cu opt ani înainte de notarul din Pera, în timpul unei perioade similare de patru luni. Să adăugăm că registrul din Caffa menționează douăzeci și șapte alți notari, fără a mai pune la socoteală pe scribii de pe navele aflate în trecere. Dacă avem în vedere jumătate din acești notari ce își exercitau profesia la Caffa în această perioadă a anului și dacă înmulțim cu 13 cifra de afaceri relevate de registrul lui Sambuceto – ceea ce nu pare excesiv –, obținem, în francii francezi din 1924, o sumă de peste 20 de milioane, care exprimă clar o activitate capitalistă de o incontestabilă anvergură.

³ Nu am ținut seama decât de contractele de comandită și de societate, menționând sume precise.

Se va putea totuși obiecta că aceste calcule sunt cu mult prea aproximative și că nu constituie o bază suficientă pentru concluzii atât de generale. Dar există o altă cifră, și elocventă și ușor de stabilit, ce confirmă deplin rezultatele la care am ajuns. Nicephoros Gregoras, pentru a face să se înțeleagă mai bine starea de sărăcie la care era redus Imperiul Paleologilor pe la 1340, reproduce cifre precise, ce i-au fost furnizate fără îndoială de administratorii finanțelor bizantine: veniturile vămii genoveze de la Pera atingeau suma de 200.000 hyperperi, pe când la Constantinopol, cele ale vămii imperiale nu depășeau 30.000. Acest raport de 1 la 7 se explică cu ușurință, dacă avem în vedere că majoritatea vaselor care frecventau Marea Neagră făceau escală la Pera, marele antrepozit pentru acest comerț la trecerea Strâmților; traficul Imperiului grec reprezenta prin forța lucrurilor o sursă de venit cu mult mai redusă. Dacă înmulțim din nou cu 50 sau mai curând cu 40, ținând seama de devalorizarea hyperperului în prima jumătate a secolului al XIV-lea, se ajunge la o sumă de 8 milioane de franci francezi, ceea ce, cu taxe variind de la 2 până la 5%, reprezintă, de asemenea, o cifră de afaceri considerabilă. Trebuie însă să subliniem că aceste date sunt din secolul al XIV-lea și nu mai aparțin, așa cum vom mai vedea mai departe, epocii marelui „boom” al traficului internațional, care caracterizează a doua jumătate și sfârșitul secolului al XIII-lea.

Deplinul avânt al sistemului capitalist este caracterizat și de mobilitatea capitalurilor și al plasamentelor. Și aici viața colonială este în avans față de secolul în care se integrează. Pirene observase importanța plasamentelor funciare, beneficii sigure și stabile pentru câștigurile comerciale: „departe de a fi avut pământul la origine, dimpotrivă chiar, capitalul mobilier este cel care a fost instrumentul primelor avuții funciare ale burgheziei”. Dar, în coloniile de la Bosfor și din Marea Neagră, plasamentul este el însuși o speulă: case și terenuri se cumpără și se vând din nou ca niște valori de bursă. Astfel, la 9 octombrie 1281, Rolando d'Acherio revinde pentru 46 de hyperperi și 6 karați casa pe care o cumpărase *alaltăieri* (7 octombrie!) de la croitorul Giovanni di Domoculta. La Caffa, la 1 iulie 1289, Gioacomo da Monte vinde lui Gualterino Gualterio jumătate din casa pe care o are în comun cu Nicoló Spezzapetra, așa cum alții vând și cumpără cărți dintr-o navă. La 28 mai 1290, Giovanni Boscheto vinde lui Nicoló d'Oria patru case cumpărate de la niște tătari și sirieni, la 12 aprilie și la 12 mai din același an. Intervine și pasiunea jocului și vedem la 4 mai 1290 pe venețianul Pasquale Venier angajându-se prin contract să plătească 500 aspri lui Martino di Milano, de la Caffa, dacă va fi prins jucând zaruri pe drumul care merge de la Caffa (Feodosia) la Solhat (Starîi-Krîm). Acest joc era fără îndoială mai puțin nevinovat decât părea și era dublat de pariuri destul de oneroase.

Această adevărată expansiune capitalistă coincide, de astfel, cu dezvoltarea paralelă a mării industrii exportatoare, în centrele de prelucrare a postavului, care lucrează nu numai pentru piețele europene, ci și pentru cele din Orientul Apropiat. De aceea, ca o sinteză a activității capitaliste, sfârșitul secolului al XIII-lea ne oferă spectacolul multiplelor interese ale fraților Benedetto și Manuele Zaccaria, armatori din Genova, industriași la Phoccea în Asia Mică, unde exploatează zăcăminte de alun, proprietari de antrepozite în Crimeea și de sclavi pe malurile Mării de Azov, extinzându-și negoțul și făcând

să fluture pavilionul lor din Anglia și Spania până la marginile Caucazului și ale Persiei, și până în porturile Levantului. În plus, ca pentru a anunța amestecul capitalului în afacerile politice și militare, Benedetto, cel mai vârstnic, comandă cu succes flota genoveză, conduce escadrela regelui Castiliei și organizează la Rouen, în calitate de amiral al regelui Franței, „parcul de galere”, care trebuie să pregătească atacul coastelor engleze. Avem aici, în deplina accepție a termenului, omul „mondial”, așa cum l-a definit atât de bine Charles de la Roncière, imagine vie a unui destin politic și naval clădit pe expansiunea universală a capitalurilor și pe intensificarea traficului internațional. Este cu atât mai semnificativ faptul că găsim și aici, în comerțul din Marea Neagră, unul din principalii factori care asigură bogăția și succesul familiei Zaccaria.

O mentalitate foarte „modernă” inspiră, de altfel, strategia și politica vremii și-și pune noua sa amprentă până și pe proiectele de cruciadă, concepută acum ca o vastă operațiune de blocadă economică a coastelor musulmane, executată de armatele și flotele din serviciul unei organizații internaționale. În mod indirect, memoriile datorate lui Carol al II-lea de Anjou, lui Marino Sanudo, lui Pierre Dubois în stârșit, par produsul aceleiași evoluții a spiritelor, la care activitatea debordantă a lumii de afaceri și dezvoltarea rapidă a traficului internațional, de unde derivă, în ultimă instanță, atâtea alte fenomene internaționale, au o contribuție greu de subestimat sau de neglijat. Ar fi la fel de contrar realității faptelor dacă am omite sau am diminua importanța comerțului pe Marea Neagră în această fază a istoriei economice.

Aceeași impresie se degajă, cu toate că planul este diferit și chiar opus, din examinarea perioadei următoare. Dacă sfârșitul secolului al XIII-lea este plasat sub semnul prosperității și al unei dezvoltări aproape nelimitate a afacerilor și a capitalurilor, cele mai reputele autorități sunt de acord că nu se întâmplă la fel și în secolul al XIV-lea. Tot Pirenne este cel care a dat definiția cea mai completă și cea mai frapantă a acestui contrast: după ce a reamintit expansiunea comerțului și a industriei, înflorirea orașelor și dezvoltarea creditului, el constată „din toate acestea că în primii ani ai veacului al XIV-lea are loc nu decăderea, ci stagnarea. Dacă nu se dă înapoi, se încetează să se înainteze. Europa trăiește oarecum pe pozițiile cucerite: frontul economic se stabilizează. Este adevărat că tocmai atunci țările rămase la o parte de mișcarea generală, ca Polonia și mai ales Boemia, încep să participe mai activ. Dar deșteptarea lor tardivă n-a avut consecințe destul de importante, pentru ca lumea occidentală să fie în întregime sensibil afectată [...] dovada acestei întreruperi a avântului economic o găsim în faptul că albia expansiunii comerțului exterior încetează a se lărgi. El nu va depăși, înainte de epoca marilor descoperiri geografice de la mijlocul veacului al XV-lea, punctele extreme unde a ajuns în sud navigația italiană, în nord cea a Hansei, adică porturile Mării Egee și ale Mării Negre de o parte, iar pe de altă parte iarmarocul rusesc al Novgorodului. În acest domeniu, fără îndoială, activitatea rămâne intensă. S-ar putea chiar spune că, în unele privințe, ea a crescut. Într-adevăr, din 1314 datează relațiile maritime ale Genovei și Veneției cu Bruges și Londra, prin strămtora Gibraltar, iar în 1387 victoria Hansei asupra lui Waldemar de Danemarca pare să fi asigurat definitiv stăpânirea acesteia în Baltica. Nu este mai puțin adevărat, însă, că se

trăiește din trecut, fără a se căuta să se împingă mai departe. Iar pe continent este același spectacol. Colonizarea germană spre est se oprește ca istovită la granițele Lituaniei și Letoniei. Ea nu progresează nici în Boemia, nici în Polonia și nici în Ungaria. În Flandra și în Brabant industria postavului păstrează încă, fără s-o sporească, prosperitatea ei tradițională, până la mijlocului secolului, pe urmă scade repede. În Italia, cele mai multe din marile bănci, care au dominat atâta timp comerțului banului, s-au prăbușit în falimente răsunătoare: în 1327 firma Scali, în 1341 Buonaccorsi, Usani, Corsini și multe altele, în 1343 Bardi, Peruzzi, Acciajuoli. Decăderea iarmaroacelor din Champagne datează din primii ani ai secolului. Este, de asemenea, momentul în care populația încetează să crească și această stagnare constituie simptomul cel mai semnificativ al stării unei societăți stabilizate și al unei evoluții care a ajuns la punctul său maxim”.

Trebuie, de asemenea, să ținem seama și de flagelurile care au copleșit populația Europei în secolul al XIV-lea. Din 1315 până în 1317, a făcut ravagii o foamete îngrozitoare, despre care arhivele din Ypres au păstrat o dovadă palpabilă: 2794 morți din mai până în octombrie 1316, dintr-o populație ce nu putea să depășească douăzeci de mii de suflete. Treizeci de ani mai târziu, ciuma neagră, pornită, de astfel, de pe malurile Mării Negre, se dezlănțuie asupra Europei. „Dintre toate epidemiile menționate în istorie, aceasta a fost fără îndoială cea mai atroce. Se estimează că din 1347 până în 1350 ea a făcut să dispară aproape o treime din populația europeană și a fost urmată de o perioadă de scumpete [...]”.

Dar încă înainte ca influența acestor catastrofe să se facă simțită, viața economică suferise schimbări notabile, iar căile comerțului erau afectate. De la un alt specialist, Henri Laurent, împrumutăm descrierea acestor condiții noi ale schimburilor și ale traficului: „Să ni-l închipuim pe unul din negustorii italieni sau flamanzi, personaje net superioare mediei contemporanilor lor, pe care îi vedem în secolul al XIII-lea străbătând iarmarocacele din Anglia, Flandra, Champagne, Provence și Lombardia, câteodată între anii pe care îi consacrau, în calitate de consilieri municipali sau consuli, gestiunii afacerilor publice din comuna lor. Să presupunem că acest negustor, care și-a făcut educația comercială în sistemul echilibrat și, ca să zicem așa clasic, după cum apărea el clar la mijlocul veacului al XIII-lea, să presupunem că întocmai ca un Rip van Winkle din evul mediu ar fi adormit în anul 1285 și s-ar fi trezit treizeci de ani mai târziu. Nu este nicio îndoială că ar fi recunoscut cu multă osteneală lumea nouă, care i s-ar fi oferit atunci activității sale.

O dezordine monetară accentuată, devenită cronică, răstoarnă adesea orice previziune a prețului de cost. Organisme de bancă și de credit, puternice ca Ordinul Templierilor, sau cu un rol secundar, cum erau casele evreilor, au dispărut; și altele, ca tejghelele cămătarilor lombarzi, le-au luat locul, stimulând prin noi mijloace mișcarea capitalistă. Fluxul mereu crescând al claselor muncitoare a produs peste tot mișcări revoluționare; el este victorios în principala regiune industrială din Europa și a răsturnat organizarea producției și a repartiției. Războiul cu Anglia lipsește în mod periodic industria textilă de materia ei primă, lâna spaniolă ce și-a făcut apariția pe piețele franceze și cele flamande. Flandra este tăiată în două: o frontieră o străbate, câteodată închisă de arme și de zidurile

noilor taxe vamale. În loc să fie drumul care conduce la iarmaroacele din Champagne, Flandra gallicană este dimpotrivă bariera care împiedică accesul la acestea. Chiar în Champagne, devenit pământ al Coroanei, în orașele de târg, piețele negusturilor strălucesc în ruină, iarba crește pe străzi, jurisdicția păzitorilor iarmarocului, a căror competență în materie comercială internațională nu mai este ascutită, este călețată în durădere în străinătate. Alte târguri, cu un rol neînsemnat până atunci, acela din Compiègne, din Lendit, din Chalon-sur-Saône, au cules o parte din moștenirea vechilor întemeieri comerciale din Champagne. Cele două mari porturi continentale din secolul al XIII-lea, Bruges și Aigues-Mortes, sunt în plină decădere în profitul Anversului și Montpellierului. De la cucerirea Acconului de către necredincioși, comerțul dintre cele două bazine ale Mediteranei a scăzut simțitor. Navigația regulată între Marea Nordului și Mediterana a confiscat cea mai mare parte a curentului de schimburi terestre între Flandra și Lombardia. Comerțul activ al flamanzilor este înlocuit din ce în ce mai mult prin acela al italienilor, care merg până la centrele de producție din Flandra, și de acela al brabantinilor și al hanseaticilor. O Hansă nouă, aceea pe care istoria o va numi Hansa, a apărut și ea a făcut ca economia lumii Mării Baltice să participe în mod larg la economia Europei Occidentale.

Astfel, generația care a lucrat timp de treizeci de ani, între 1285 și 1315, a văzut îndeplinindu-se în Europa Occidentală, partea cea mai animată a lumii creștine, o succesiune de transformări economice decisive, de o amploare și de o profunzime pe care într-adevăr le putem numi revoluționare și e de mirare că nu au atras încă atenția istoricilor.

Ceea ce lipsește din acest tablou general, calificat de autor, în mod modest, drept „schită fără pretenții”, este tocmai traficul de pe Marea Neagră, ce nu fusese în că atins în acea vreme de criza de depresiune al cărei efect deplin nu avea să fie resimțit decât la mijlocul secolului al XIV-lea. Activitatea traficului internațional, întreruptă un moment de marele război naval între Genova și Veneția, grefată ea însăși pe rivalitatea crescândă dintre cele două imperii mongole ale Persiei și ale Hoardei de Aur, își reluase cursul după pacea de la Milano (1299). Porturile Mării Negre vor fi chiar principalele beneficiare ale căderii cetății Saint-Jean d'Acre și ale dispariției ultimelor porturi din Levant. Înaintarea turcilor în Asia Mică face curând navigația pe coastele Mării Egee, de asemenea, nesigură, iar Sfântul Scaun renușește, în sfârșit, să impună puterilor catolice din Mediterana interdicția negoțului cu musulmanii. Atunci este rândul venețienilor să reia tratativele, pe care le făcuseră încă în cursul secolului al XIII-lea, și să-și dispute cu genezezii hegemonia comercială și politică în bazinul Mării Negre. Veneția pare să fi optat deliberat atunci pentru calea maritimă a Orientului, lăsând negustorilor din Ragusa libertatea de a exploata drumurile mai puțin sigure ale Balcanilor. Senatul este atât de ferm convins de importanța liniilor comerciale din Strâmtoari și din Marea Neagră, încât nu fixa la mai puțin de 500 de livre mari de 10 ducați prețul minim al clădirilor, prin decizia sa din 13 martie 1332. Este vremea când venețienii își extind așezările lor de la Tana și de la Trapezunt și se interesează activ de comerțul Persiei și al Kîpciakului.

Prima fază a prosperității din secolul al XIII-lea în bazinul Mării Negre se plasa sub semnul hegemoniei genezeze; a doua fază, care se întinde până spre

jumătatea secolului al XIV-lea, este dominată de rivalitatea cu Veneția, ce marchează puncte importante în avântul său și exploatează amplu în propriul profit traficul de pe drumurile Asiei. Spre deosebire de Genova, care se menține în acea vreme mai ales datorită vigori și inițiativelor coloniilor sale, Veneția urmărește în Marea Neagră o politică bine concepută și își susține așezările datorită influenței sale diplomatice și navale.

Cu toate acestea, deși cu o oarecare întârziere față de Europa Occidentală, unde stagnarea mării mișcări de expansiune capitalistă poate fi sesizată mai devreme, în ansamblu, evoluția rămâne în mod sensibil aceeași. Am semnalat acest lucru cu ocazia ultimului Congres Internațional de Studii Istorice, în timpul discuțiilor care au urmat comunicărilor atât de importante ale D-lor A. Saponi și F. Rörig, despre „comerțul internațional în evul mediu” și „întreprinderile din spațiul flamand și hanseatic”. Subliniem în legătură cu aceasta interesul prezemat de aceste două studii, care se completează până într-un anumit punct, și remarcăm cât de mult, spre deosebire de cifrele indicate odinioară de Sombart, scoteau ele în evidență volumul și extensiunea geografică a comerțului internațional din evul mediu. Considerăm că pot să trag de aici concluzia că „se disting în mod clar trei perioade în formarea capitalismului în acea vreme: o primă expansiune s-a desfășurat simultan în Italia și în domeniul Hansei în secolul al XIII-lea și la începutul celui de-al XIV-lea; o perioadă de regresivitate, urmată de o nouă expansiune capitalistă la începutul erei moderne.” Pentru prima și a doua din aceste perioade, prosperitatea și depresiunea, semnalăm o coincidență; „existența acestui mare orientator al comerțului din Orient și din Extremul Orient: Imperiul mongol. Unitatea mongolă, care asigurase dezvoltarea relațiilor comerciale, se sfârșește în secolul al XIV-lea; aceasta corespunde destul de bine perioadei de regresivitate în instalarea capitalismului”. Era deci încă un factor, desigur, foarte îndepărtat de centrele capitaliste ale Europei Occidentale, dar pe care se cuvenea să nu-l neglijăm.

Pentru cine nu cunoaște amplitudinea traficului din Marea Neagră, importanța lui pentru economia Europei și mai ales pentru aceea a bogatelor orașe negustorești din Italia, această apropiere poate să pară cel puțin surprinzătoare, dacă nu îndrăzneată. Să încercăm, deci, să dezvoltăm această observație prea succintă și să analizăm într-un mod mai amănunțit raporturile dintre criza de depresiune economică, al cărei teatru a fost incontestabil Occidentul european, și evenimentele ce aveau să determine în orient o evoluție analogă.

Apare, însă, o dificultate, de care trebuie neapărat să se țină seama în stadiul actual al cunoștințelor noastre: informațiile statistice asupra cifrei de afaceri a comerțului din coloniile pontice, strânse cu multă aproximație pentru sfârșitul secolului al XIII-lea, lipsesc, până în prezent, pentru anii 1340-1360, interval când criza economică afectează traficul din Marea Neagră. Suntem deci obligați să recurgem la alte izvoare, ce pot să umple această regretabilă lacună. Se cuvine să utilizăm mai întâi metoda folosită cu succes de D-nul Fr. Dölger, pentru a reconstitui anumite aspecte din economia bizantină din secolul al IX-

lea.² Deoarece textele accesibile sunt sărace în informații asupra vieții economice, eminentul bizantinolog, ca să preluăm o expresie pitorească a lui Jireček, a trecut de la teighea la sacristie, ducându-se să caute indiciile necesare în povestirile hagiografice care ne-au păstrat viețile tuturor sfinților bizantini din secolul al IX-lea. Găsim aici, în adevăr, multe aluzii la traficul maritim al vremii, la vasele ce-i luau la bord pe asceții a căror memorie a fost cinstită apoi de Biserică, la negustorii sau la armatorii cu care întrețineau relații călugării ortodocși în cursul călătoriilor prin Imperiu sau al misiunilor lor în țările străine. Cu toate că activează în domenii cu totul diferite, reprezentanții sferei spirituale și cei ai intereselor materiale străbat adesea drumul împreună.

Această regulă se aplică, de asemenea, în epoca penetrației occidentale în bazinul Mării Negre și în țările din Orientul Mijlociu și din Extremul Orient. Este semnificativ că un document lingvistic din cele mai importante din primii ani ai secolului al XIV-lea, *Codex Cumanicus*, scris în 1303, un fel de lexic cuman și persan, cu traducerea latină a termenilor orientali, a fost atribuit fie unui negustor genovez, fie unui misionar franciscan. În legătură cu aceasta am emis ipoteza că se adresa în același timp negustorilor și clericilor; aceștia din urmă vizitau în aceeași măsură ca și primii țările orientale, în momentul în care expansiunea colonială italiană ajungea la deplina ei dezvoltare, la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul celui de-al XIV-lea. Este fără îndoială semnificativ că registrul notarului Lamberto di Sambuceto, transcris la Caffa în 1289, se termină printr-o socoteală a sumelor datorate, printr-o copie a unei rețete de pomadă contra râiei, conținând miere, sare, sulfat, grăsime și mercur, a cărei eficacitate rămâne de demonstrat, dar care spune multe despre murdăria locuințelor și a fonduk-urilor de mărfuri și, în sfârșit, printr-un imn închinat Sfintei Fecioare: *Virgo mater ecclesiae, eterna porta gloriae...*, curios amestec de preocupări practice și de elan religios.

Epoca de mare prosperitate economică în aceste regiuni este într-adevăr și cea a celei mai mari extensiuni a misiunilor catolice. Încă în 1287, misiunea franciscană în Crimeea era înfloritoare și se bucura de protecția autorităților mongole. Ea posedă o biserică și un ospiciu la Caffa și o capelă la Solhat (Starî-Krîm), reședința hanilor, unde împărăteasa Jaylak, soția atotputernicului Nogai, venise în persoană să primească botezul. O „relatare a martirilor și a mănăstirilor fraților minoriți din Orient”, păstrată la British Museum și publicată de G. Golubovich, care datează din 1320 sau 1330, enumeră optsprezece mănăstiri în „Tartaria de Nord”, adică pe teritoriul Imperiului Kîpciakului. De la 1 aprilie 1318 s-a păstrat o împărțire ecleziastică a întregii Asii, în dependența unui nou arhiepiscopat stabilit la Pekin, reședința marelui han, care cuprinde Imperiul Hoardei de Aur, China și teritoriile dependente, precum și Asia Mică. Persia era rezervată unui alt arhiepiscopat, cel al Sultanyehului. Hanii tătari, păgâni și chiar musulmani, manifestau însă cea mai deplină toleranță pentru celelalte religii și chiar se arătau deosebit de binevoitori față de misionarii catolici, pe care îi autorizau să construiască biserici în principalele orașe din statele lor și să-și celebreze în mod deschis slujbele.

² Fr. Dölger, *Europas Gestaltung im Spiegel der fränkisch-byzantinischen Auseinandersetzung des 9. Jahrhunderts*, extras, p. 169 și urm.

Spre mijlocul secolului al XIV-lea totul se schimbă brusc, aproape în același moment, pe toată întinderea imenselor posesiuni mongole. Ciurma neagră, ale cărei ravagii s-au întins asupra întregului Orient, avea să lovească brutal misiunea din Persia: în 1349, papa Clemeț VI scria mai marelui dominicanilor că nu rămăseseră decât trei frați din acest ordin și că nu mai găseau preoți creștini. Dar încă mult înainte de această dată, în 1335, moartea ultimului han al *ulus*-ului din Hulagu, Abu Said, marcase dezmembrarea Imperiului mongol în Iran. Unitatea mongolă se menținuse pentru început ca o realitate extraordinară până în mijlocul secolului al XIII-lea, apoi, o dată cu urcarea pe tron a lui Kubilai și cu cucerirea Chinei, ca o federație – teoretică cel puțin – a imperiilor rezultate din casa lui Gingis-han. Această organizare fusese suficientă pentru a menține fluxul traficului și intensitatea schimburilor, datorată înțelegerii care domnea între diversele curți mongole ale Kâpciakului, ale Persiei sau ale Chinei. Rivalitatea Hoardei de Aur, instalată în Rusia Meridională și în Crimeea, cu ilhanii din Persia, pentru regiunile limitrofe ale Caucazului și controlul căilor comerciale din bazinul oriental al Mării Negre și din sudul Caspicii, deschisese, încă de la sfârșitul secolului al XIII-lea, o breșă care tindea să se lărgască; totuși, interesul manifestat de cele două puteri rivale pentru comerț mai mult favoriza decât împiedica tranzitul negustorilor și al mărfurilor occidentale, însoțit peste tot de activitatea fraților predicatori sau minoriți. Începând cu al doilea sfert al secolului al XIV-lea, unitatea mongolă avea totuși să se macine și mai mult. Disputa marelui han al Chinei cu hoarda lui Djagatai făcea drumurile Asiei Centrale tot mai puțin sigure. Pe de altă parte, sub descendenții lui Kubilai, ce mai era încă pentru Marco Polo „Marele Sire”, autoritatea mongolă în China slăbea neîncetat, pradă rivalității diverșilor membri ai familiilor domnitoare și a facțiunilor care îi susțineau. Rezulta de aici o stare de nesiguranță generală, care lovea puternic interesele negoțului, simultan cu cele ale bisericilor atașate coloniilor străine. Ultimul raport supra bisericii din Pekin este cel al lui Giovanni da Marignoli, care a fost primit la curtea hanului în 1342 și nu s-a întors la Avignon decât în 1353. După aceea, relatările se întrerup, iar arhiepiscopii din Extremul Orient nu mai figurează pe listele Sfântului scaun decât *in partibus infidelium*. Reacția națională chineză contra cuceritorilor mongoli se conturează și sfârșește prin a-i alunga din China de Sud, apoi din Pekin; înscăunarea dinastiei Ming, în 1368, pune capăt perioadei ocupației străine. „Chinezii învingători – dinastia Ming – au înglobat creștinismul în categoria proscrisă, pe care au lovit-o împreună cu toate celelalte doctrine străine introduse sau favorizate de mongoli. Creștinismul avea neajunsul să fie considerat de către reacțiunea națională chineză drept o religie mongolă”. Dintr-o dată relațiile comerciale se resimt la rândul lor de pe urma acestor evenimente, iar coloniile negustorești, care susțineau opera misiunilor catolice, dispar la rândul lor din porturile din Extremul Orient.

Am menționat deja evenimentele din Persia. După dispariția lui Abu Said „nu se va găsi nimeni, nici în fruntea armatelor, nici în fruntea administrației, pentru a menține statul mongolo-persan, iar *ulus*-ul lui Hulagu se va destrăma”. Încă o piață, și încă una dintre cele mai bogate, se închidea traficului occidental, care se va putea menține tot așa de puțin ca și activitatea misionarilor.

În Kîpciak nu mai este nevoie să se recurgă la alte dovezi decât la cele ce rezultă din faptele economice însele, căci acestea sunt, de data aceasta, bine cunoscute. Schimbarea de domnie care a avut loc la moartea hanului Uzbek, în 1340, a fost în același timp o schimbare de orientare politică și religioasă, plină de consecințe. Căpeteniile Hoardei de Aur și Uzbek însuși trecuseră la islamism, strânseseră legăturile prin tratatul de alianță ce îi unea de principala putere musulmană. Egiptul mamelucilor, dar cu toate acestea rămăseseră favorabili pătrunderii comerțului Europei Occidentale și Mediteraneene în statele lor și nu încetaseră să-i primească cu bunăvoință pe trimișii papei și pe călugării franciscani. Dacă au existat anumite excepții de la această regulă, care figurează în lista martirilor Ordinului Sfântului Francisc, ele se datorează aproape întotdeauna vreunei autorități locale sau populației ostile propagandei religioase a străinilor. Din punctul de vedere al comerțului, hanul Uzbek este cel care a concedat venețienilor amplasamentul de la Tana pentru a construi acolo, în 1333, noua lor așezare, iar în ultimii săi ani de domnie (1335-1340) trebuie să se dateze relatarea negustorului florentin Balducci Pegolotti, una din cele mai complete care ne-au parvenit despre traficul internațional la nordul Mării Negre, spre Asia Centrală și îndepărtatul Cathay.

Toate acestea aveau să se schimbe o dată cu urcarea pe tron a noului stăpân al hoardei de Aur, hanul Djanibek. Este adevărat că în 1342 el mai confirmă încă venețienilor privilegiile concordate de predecesorul său pentru așezarea Tana. Dar din același an trebuie fără îndoială să datăm începutul unei noi serii de ostilități între tătarii din Kîpciak și lituanieni, pe de o parte, și regatele catolice ale Europei Răsăritene, Ungaria și Polonia, antrenate în cruciadă de noul suveran al regatului Sfântului Ștefan, Ludovic I de Anjou. Țara Românească se desprinde din alianța tătară, pentru a se apropia de Ungaria, și pentru a reînnoa cu această putere angajamente de dependență feudală. În 1343, după cât se pare, o expediție condusă de voievodul Transilvaniei trece Carpații Orientali și-i respinge pe tătarii din provincia unde se va constitui în curând principatul Moldovei. Și tot în 1343 izbucnește marele conflict între Imperiul Hoardei de Aur și republicile maritime italiene, care aveau să exercite o influență decisivă asupra traficului internațional al Mării Negre.

Urmarea acestor evenimente este destul de bine cunoscută, astfel că ar fi suficient să reamintim pe scurt faptele esențiale. Raporturile negustorilor venețieni cu autoritățile mongole din Tana erau tensionate în urma fraudelor și abuzurilor reciproce. Un diferend, ale cărui cauze rămân necunoscute, i-a adus în conflict pe venețieni și pe tătarii: Andreolo Civrano, negustor din Veneția, a avut ghinionul să ucidă în ceartă pe tătarul Hogeia Omar, un musulman. Acesta a fost începutul unei încăierări generale, în care toți occidentalii ce locuiau în Tana, venețieni, genovezi, florentini – poate și provensali și catalani –, au fost atacați de către indigeni, uciși sau capturați, casele și antrepozitele lor fiind incendiate și jefuite. Paguba a fost de 350.000 sauzi de aur pentru genovezi și de 300.000 pentru venețieni, ceea ce, aplicând formula folosită pentru a evalua socotelile vămii din Pera în acel timp, ar echivala cu peste două milioane de hyperperi sau aproximativ cu 80 până la 100 de milioane de franci francezi (din 1924). Cifra

este totuși respectabilă și nu face decât să scoată mai bine în evidență importanța comerțului din Tana în momentul conflictului cu tătarii.

Lucrurile nu aveau să rămână aici. Hanul, după ce a interzis negustorilor italieni să mai calce la gurile Donului, a ordonat aghiotanților și vasalilor săi să-i urmărească: un document genovez din 11 mai 1344 menționează jefuirea unei corăbii a lui Guiduccio de Voltri, în apropiere de Soldaia, de către oamenii guvernatorului de la Solhat. Era deci o ridicare generală împotriva negustorilor italieni, care sufereau la Tana și în Crimeea soarta lombarzilor din regatul lui Filip cel Frumos. Djanibek însuși a ridicat o armată și s-a dus să asedieze Caffa, care rămânea centrul principal al comerțului italian la nordul Mării Negre. Dar orașul, puternic fortificat și bine apărat de garnizoana genoveză, a rezistat la toate asalturile, iar el a fost obligat să se retragă, după ce a pierdut peste cincisute mii de oameni și tot arsenalul de asediu. Veneția a încercat atunci să reia firul negocierilor. Civrano, autorul greșelii inițiale, a fost proscris printr-o hotărâre a Senatului, iar curieri au fost trimiși în grabă la Tana pe calea uscatului (Cracovia și Lwów), pentru a deschide calea unei solii. Ei au raportat în aprilie 1344 că negustorii făcuți prizonieri la Tana erau teferi și nevătămați și că hanul, care revenise asupra unora din măsurile sale, părea dispus să cadă la învoială. Dar atunci Genova a intervenit pentru a propune o acțiune comună: cele două republici, solidare, trebuiau să decreteze boicotul comerțului Kîpciakului și să ceară despăgubiri. Până la soluționarea conflictului, negustorii venețieni trebuiau să-și mute la Caffa centrul de afaceri. Așa s-a și făcut, iar ambasadorii venețieni și genovezi s-au întrunit la Caffa pentru a aștepta acolo răspunsul lui Djanibek.

Acesta a venit sub forma unei expediții tătărești, care în 1345 a împresurat cetatea genoveză. De data această asaltul s-a prelungit până la începutul lui 1346. El a fost atroce, deoarece s-a declanșat ciuma în rândul armatei asediațoare, iar aceasta a încercat să răspândească epidemia la asediați, aruncând cadavre în interiorul incintei fortificate a Caffei, cu ajutorul unei puternice catapulte. Această metodă de război microbial, pe cât de oribilă, pe atât de neașteptată la sfârșitul evului mediu, nu a îngenucheat apărarea, care a știut să ia măsuri eficiente pentru a evita toate consecințele îngrozitoare ale bolii. Dar vasele care aduceau la Caffa întăriri și aprovizionări, expediate din Genova și din alte orașe ale Italiei, au luat la întoarcere germenii ciumei și au răspândit-o în Europa, unde în câțiva ani a secerat aproape o treime din populație. Astfel, una din cauzele principale ale marii depresiuni din secolul al XIV-lea și-a avut originea și punctul de plecare în bazinul Mării Negre.

Hanul a trebuit să abandoneze în cele din urmă al doilea asediu al Caffei, fără a fi reușit să înfrângă rezistența fortăreței. Dar a rămas tot pe pozițiile sale și nu a consimțit să înceapă tratative decât atunci când venețienii, aflând că genovezii reîncepuseră, fără să-i anunțe, traficul cu Kîpciakul, i-au trimis și ei la rândul lor o solie în anul 1347. Coloniei Tana i-au fost restabilite posesiunile, doar drepturile de vamă au fost mărite de la 3 la 5%. Dar genovezii, siguri de tratatul lor de alianță, au refuzat să recunoască aliaților lor dreptul pe care și-l arogaseră pentru ei înșiși. Aceasta a stat la originea unui nou conflict între Genova și Veneția, care avea să ducă la ocuparea de noi puncte fortificate la Bosfor și la cel de-al doilea „război al Strâmtoarelor” între cele două republici,

împăratul Bizanțului Ioan Cantacuzenos și regele Aragonului. Comerțul s-a restabilit cu Imperiul Hoardei de Aur, dar era din ce în ce mai redus la resursele locale de pe coasta Mării Negre, în special la cele din bazinul apusean; acolo doar perspectivele noi compensau, în destul de mică măsură însă, pierderea marilor căi asiatice care duceau la Tana sau la Trapezunt: navigația de pe Dunăre dobândise o importanță nouă datorită negustorilor din orașele Transilvaniei și ale Ungariei, care îi foloseau resursele. Pe de altă parte, „drumul moldovenesc” deschidea comerțului orașele din Galiția, Cracovia și Lwów, accesul la porturile de pe coasta Mării Negre. Aceste împrejurări noi de ordin economic explică bruscă dezvoltare a principatelor românești în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și, de asemenea, interesul pe care îl mai prezentau încă, la acea dată, porturile de pe litoralul pontic pentru comerțul european. Dar nu mai sunt perspectivele imense de la sfârșitul secolului al XIII-lea, nu mai este traficul pe drumurile îndepărtate ale Asiei Centrale și ale Extremului Orient, care l-ar fi putut îmbogăți, într-o singură călătorie, pe negustorul suficient de îndrăzneț spre a o întreprinde. Întreruperea comerțului cu Kîpciakul, din 1343 până în 1347, avusese repercusiuni foarte sensibile în țările mediteraneene. „În toate orașele din Imperiul bizantin a fost lipsă de grâu și de pește sărat, două articole alimentare aduse de obicei din Marea Neagră prin intermediul italienilor. În Italia, prețul mirodeniilor și al mătăsii s-a dublat subit. Aceste două exemple, adaugă Heyd, demonstrează în mod eficient că prăbușirea Tanei obturase una din marile artere prin care comerțul pătrundea în inima Asiei”. Noi vicisitudini aveau să afecteze, de altfel, coloniile italiene: colonia Tana, reconstruită pe noi temelii, era definitiv distrusă la sfârșitul secolului de hoardele lui Tamerlan. Mentalitatea localnicilor se schimbă și ea. După moartea lui Djanibek, în 1357, succesorii săi nu au mai putut menține unitatea Hoardei de Aur, care sfârșește prin a se împărți în mai multe hanate și formațiuni mai mici, la fel ca și Persia cu douăzeci de ani mai devreme. Misionarii și negustorii au trebuit să se retragă din „Tartaria de Nord”, pe care o străbăteau altădată în siguranță; ei nu mai dispuneau acolo de nicio garanție. „Ostilitatea împotriva occidentalilor mergea mână în mână cu un nou val de islamizare. Progresele Islamului, scrie R. Grousset, își culegeau roadele, la fel ca și influența Egiptului mameluc, în toate domeniile vieții politice și sociale. De la toleranța religioasă tradițională a Gingishanizilor, Hoarda de Aur era pe cale să treacă la fanatismul musulman, totalitar, al mamelucilor”. În aceste condiții atât de net defavorabile, traficul pe distanță lungă pe drumurile Asiei mongole dispăre, iar depresiunea economică, sensibilă în Occident, ajunge în bazinul Mării Negre, pentru a se întinde de acolo, cu și mai multă forță, din nou asupra Europei, care depindea în mare parte de activitatea piețelor sale. Placă turnantă a prosperității în secolul precedent, traficul Mării Negre este în aceeași măsură placă turnantă pentru criză, care oprește, în al doilea sfert al secolului al XIV-lea, avântul expansiunii capitaliste.

Trebuie deci să completăm acest tablou, trasat de Pirenne cu atâta măiestrie în privința stagnării dezvoltării economice, după prima perioadă de expansiune a capitalismului comercial și industrial de la sfârșitul evului mediu. Comerțul exterior nu numai că nu „a încercat să-și lărgască aria de expansiune”; el s-a retras puțin câte puțin din întreg *hinterland*-ul asiatic și din unul din

centrele sale principale, bazinul Mării Negre. Nu este doar o stagnare, ci o retragere, un fenomen de repliere. Cauza este evidentă: unitatea mongolă atrăsese în secolul al XIII-lea traficul internațional, deschizându-i drumurile parcurse de Marco Polo; dezmembrarea sa le închidea în secolul al XIV-lea, privându-le de condiția indispensabilă oricărei circulații regulate a schimburilor și a mărfurilor: securitatea traficului. Progresele islamismului în lumea turcă și mongolă făceau să se abată peste Asia suflul xenofobiei, care ridica noi obstacole în fața pătrunderii străinilor de un alt rit, negustori și, cu atât mai mult, misionari. Dacă în epoca precedentă, porturile Mării Negre își avuseseră partea lor în diminuarea comerțului creștin cu Egiptul, ca urmare a ultimelor cruciade și a căderii fortărețelor sale din Siria, acum balanța se răstoarnă, iar mirodeniile și mătasea, care porneau pe drumul de la Tebriz la Trapezunt sau de la Sarai la Tana, sunt preluate de navigatorii arabi din Golful Persic și din Marea Roșie până la piața Alexandriei.

Dacă efectele acestei veritabile revoluții economice nu au fost și mai marcante asupra dezvoltării economiei europene, aceasta se datorează desigur faptului că alte regiuni se deschideau activității sale. Hansa avea acum acces la toate produsele coastei Baltice, piața Novgorodului le aducea pe cele din Rusia Septentrională. Boemia și Ungaria puneau în valoare resursele minelor lor de aur și de argint, care satisfăceau parțial necesitățile de batere și de circulație a monedelor. Pe de altă parte, comerțul din Polonia și cel de pe valea Dunării stabilind o legătură naturală între Europa Centrală și Orient, reda o oarecare importanță traficului Mării Negre. Dar această activitate, oricât de fructuoasă ar fi fost rezultatele sale, nu se putea compara cu cea din secolul care o precedase. „Aspectul economic” al Europei se schimbaseră mult: *krach*-urile financiare ale marilor bănci italiene, dintre care cele mai importante sunt tocmai în 1343 – anul ce a văzut izbucnirea conflictului de la Tana între Kîpciak și negustorii italieni –, pot fi datorate, după toate datele disponibile și altor cauze decât reglementarea defavorabilă a datoriilor regelui Angliei sau complicațiile rezultate din ostilitățile angajate de acest suveran împotriva regelui Franței. Nu este imposibil ca întreruperea bruscă a traficului cu Imperiul Hoardei de Aur și repercusiunile inevitabile de pe piața italiană să fi avut o oarecare contribuție. Ciurma neagră, funestul dar al Asiei mongole pentru Europa, a desăvârșit ceea ce blocada de pe coastele Mării Negre începuse. O lume împuținată și sărăcită a trebuit să suporte criza scumpirii vieții de după 1350 și a văzut desfășurându-se, de la un capăt la altul al continentului, de la comunele flamande la *ciompi* din Florența și la zeloții din Thessalonik, grevele industriale, răzmerițele și revoluțiile. Va trebui să treacă un secol pentru ca deschiderea de noi căi de navigație pe mările necunoscute din Oceanul Indian și din Atlantic să ofere traficului internațional o ocazie unică de a se dezvolta și de a folosi capitalurile acumulate de băncile și casele negustorești. Atunci va avea loc, în întreaga accepțiune a cuvântului, expansiunea capitalismului din ajunul epocii moderne, care se dezvoltă pe măsură ce tezaurele din Indii și din Lumea Nouă se revarsă pe piețele Europei Occidentale.

Dar la această nouă perioadă de prosperitate, traficul Mării Negre nu mai participă în nici un fel. Cucerirea otomană i-a închis accesul la comerțul european în a doua jumătate a secolului al XV-lea: Constantinopolul, cucerit în 1453,

Trapezuntul, în 1461, Caffa, în 1475, Chilia și Cetatea Albă în 1484, sunt de acum înainte porturi controlate de Imperiul turcesc, care le exploatează resursele în folosul său exclusiv, așa cum Imperiul bizantin o făcea în perioada apogeului puterii sale. Aceste resurse sunt, de altfel, doar locale și furnizează Istanbulului, produsele naturale din regiunile dunărene și din Rusia Meridională, la care se cuvine să adăugăm sclavii din Crimeea și din Caucaz. Marea Neagră – Kara Deniz – este de acum înainte „fecioara castă și pură”, peste care s-au închis grătile seraiului; captivitatea va dura mai mult de trei secole. Comerțul european nu a renunțat să-și deschidă din nou drumurile Extremului Orient, dar el va trebui să caute alte căi decât cele de pe coasta pontică. Astfel, în secolul al XIV-lea, el se va orienta spre statele marelui cneaz al Moscovei, noua putere ce se va întinde dincolo de Ural spre Siberia și Asia Centrală⁵; dar traficul maritim din Atlantic și din Indii face de acum înainte drumului continental o concurență pe care nu va reuși s-o depășească până la deschiderea Transsiberianului.

Cu toate acestea, nu s-ar putea contesta că în era marilor descoperiri chiar, care îndepărtează pentru secole comerțul internațional de drumurile urmate în evul mediu, traficul din Marea Neagră nu a exercitat o oarecare influență, cel puțin indirectă. Regresul cunoștințelor geografice s-a produs simultan cu cel al traficului internațional, care le asigurase dezvoltarea în secolul al XIII-lea. Este suficient să comparăm relatarea lui Marco Polo, pentru care cercetările recente aduc mereu noi confirmări, cu poveștile fantastice ale lui Jean de Mandeville, a căror lectură era atât de răspândită în secolul al XIV-lea. Din povestirea călătorului venețian, ca și din raportul atât de exact al florentinului Pegolotti, rămăsese amintirea unei căi ce ducea la bogățiile din Extremul Orient și a cărei urmă trebuie regăsită. Capătul lumii, întrevăzut o clipă în epoca mării prosperități comerciale, se restrânsese din nou la orizontul închis al Europei și al Orientului Apropiat; dar se păstrase din această primă perioadă a expansiunii capitaliste noțiunea de „mai departe”, care se întindea spre adâncurile Asiei, „Asie la parfonde” sau „Asie la Maiour”. Această căutare nu mai putea să se orienteze spre bazinul Mării Negre, dar rămânea în mințile oamenilor ca o invitație la călătorie și la aventură. Este misterul „căutării Cathay-ului”, care obsedează imaginațiile la sfârșitul evului mediu și care îi îndeamnă pe navigatori să exploreze alte căi, pe unde să poate ajunge acolo. Este notoriu faptul că, atunci când Cristofor Columb își lansa caravelele în traversarea Oceanului necunoscut, el socotea că nu va putea ajunge decât la țărmlul răsăritean al Chinei și că, la început, împreună cu tovarășii săi, a luat Antilele drept Japonia. Din această confuzie, de altfel, s-a născut noțiunea de „Indii Occidentale” și cea de „indieni” din America, menținută până în epoca modernă.

Astfel, se poate regăsi până și în dinamica marilor descoperiri și a noilor căi comerciale, care se îndepărtează în mod absolut de Marea Neagră, o ultimă mărturie asupra importanței și a activității traficului ei internațional, al cărui rol nu mai poate fi ignorat în istoria economică. La fel de mult ca târgurile din Champagne, în epoca lor de mare celebritate, tot așa de mult și mai mult chiar

⁵ Așa după cum a demonstrat recent D-nul Alexandre Eck în conferința sa despre „consecințele economice ale căderii Constantinopolului”, susținută la Institutul de Istorie Universală „N. Iorga” din București, în februarie 1943.

decât traficul din Mediterana Orientală, după cucerirea porturilor Levantului de către musulmani, tot așa de mult ca cel al Hansei în Marea Nordului și în Baltica, acest rol constituie un factor de prim ordin în dezvoltarea relațiilor comerciale și progresul economiei capitaliste. Această observație este valabilă, de altfel, nu numai pentru volumul negoțului și al cifrei sale de afaceri, dar și pentru metodele care se perfecționează acolo, în atmosfera mai liberă a vieții coloniale, desprinsă de piedicile tradiției și de ordinea corporativă sau feudală a evului mediu european.

Este posibil ca aceste concluzii să fie considerate exagerate, sau cel puțin ca suferind influența excesivă a studiilor consacrate unui subiect special, fiind adevărat că în istorie, ca și în alte domenii, fiecare are tendința să „predice pentru propria parohie”. Dar aceasta este la fel de adevărat și pentru alte teze susținute de către istoricii capitalismului medieval și modern, și este de dorit, în tot cazul, ca o nouă examinare a acestei mari chestiuni să țină seama, de acum înainte, mai mult decât până acum, nu numai de marile linii pe care se curg curenții negoțului, dar și de „placa turnantă” ce a reglat atât de mult timp intensitatea și regularitatea traficului lor.

Bibliografie sumara:

G.I. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929; Idem, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*, (Académie Roumaine, Études et recherches, II), Bucuresti, 1927; Idem, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938; H. Pirenne, G. Cohen, H. Focillon, *La civilisation occidentale au Moyen Âge du Xe siècle au milieu du XVe siècle*, in *Histoire du Moyen Âge*, VIII, (coll. Glotz), Paris, 1933; H. Laurent, *La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens*, Paris, 1935; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I., trad. fr. Furcy Raynaud, Leipzig, 1885; R. Lopez, *Genova marinara nel Duecento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercanti*, Messina-Milano, 1933; G.I. Bratianu, *Le conseil du roi Charles*, in *Revue historique du Sud-Est Européen*, XIX, 1942, 2; G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, II, Quarracchi-Firenze, 1913; P. Lemmens, *Die Heidenmission im Spätmittelalter* (Franziskanische Studien, V), Münster in Westf., 1919.

La 1381 Chilia era administrată de un consul genovez, la 1410 Cetatea Albă făcea încă parte din coloniile Republicii. Câteva decenii steagul cu cruce roșie al Sf. Gheorghe a umbrat amândouă principalele porturi din regiunile dunărene. Ca influență comercială și de cultură, supremația genoveză la Marea Neagră și Dunăre se întindea cu mult peste hotarele dominației politice.¹

Cât a fost de adâncă și de puternică această influență genoveză ne dovedesc amintirile pe care le-a lăsat în urmă, în tradițiile popoarelor orientale și, în special, balcanice. La turci, orice ruină frumoasă de castel tare eo o „cetate genoveză”, o „Ginivis-Calesi”; uriașii sunt pentru dâșii și „Ginaviz”, genovezii; nu, cum s-a zis, din cauza bărbăției lor în presupusele lupte din secolul al X-lea până la al XIII-lea², cât fiindcă numai un uriaș putea face, credea turcul, castele ca acele genoveze. După căderea Caffei, familii genoveze au rămas și în această cetate și în alte colonii vecine, căzute și ele odată cu capitala. Remaseră în Solgat, Caffa, Șirin-țas (*Scuiritacci*), nu *popolani*, oameni de rând, care n-aveau cu ce să fugă, ci oameni cu stare, patricieni din familii care fură, un timp, sub tătari, o aristocrație de sfetnici, diplomați și negustori. Botero, care, în misiunile sale, a vizitat, desigur, și Crimeea, citează nume ca Spinola, Doria, Grimaldi.³ Încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea, mulți uitase limba; îmbrăcați tătărește, vorbind limba stăpânilor. Dar religia o păstrară: rămaseră creștini catolici, ai căror fii mergeau să studieze în seminariile romane; pe alocuri, își păstrau și vechea biserică italiană. Unele nume au străbătut până la noi: astfel, în 1513, trei genovezi din Caffa, Augustin de Garibaldi, un Ghizulfo, descendent al foștilor domni de Matrega, și un altul, necunoscut, fac pacea între han și Polonia; Augustin e creat cavaler de regele Sigismund la 16 iulie 1514.⁴ Avem din 1523 piatra sepulcrală a lui Lanfranco Zaccaria, fiul lui Angelo, mort la Caffa la 1 noiembrie.⁵ Călătorul Bruce consultă pentru „Tartaria” sa pe Anton Spinola, sol al hanului la Poloni.⁶ La 1604, e trimis în Moldova același „Gianantonio Spinola, creștin catolic, născut în Tartaria, dar din familia genoveză cu acest nume”. Grigorie al XIII-lea trimisese doi frați pentru îngrijirea religioasă a genovezilor din Tartaria, care erau încă la 1604,⁷ când cereau preoți iarăși foarte mulți (*assaissimi*). Însă se exagera însemnătatea și numărul lor; Bruce vorbește de 20.000 care ar fi mers cu Sinan-pașa într-o expediție ungurească și s-ar fi arătat

* Textul formează capitolul al III-lea din sinteza *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, pp. 39-59, lucrare distinsă cu premiul „Alexandru Odobescu” al Academiei Române.

¹ V. în general, lucrările lui Heyd (*Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I-II., Leipzig, 1885-1886) și ale lui Brunn (*Marea Neagră*, în rusește; etc.). Cf. și Sainte-Marie Névil, *Caffa et les colonies génoises de la Crimée*, 1856; Murzakiewicz, *Istoria coloniilor genoveze*, Odessa, 1847 (rusește).

² Șăineanu, *Studii folklorice*, București, 1896, p. 212-213. Cf. „Columna lui Traian”, I., p. 57.

³ *Le Relazioni universali, divise in quattro parti*, III., Brescia, 1598, p. 1390.

⁴ *Acta Tomiciana*, III., p. 140, 159-160.

⁵ *Memoriile Societății din Odessa*, V., p. 166, nr. 14.

⁶ Brusius, *De Tartaris diarium*, Frankfurt, 1598, p. 3-5. Bruce era intimul vestitului hatman și mare cancelar polon Ioan Zamoycki.

⁷ „Columna lui Traian”, VII, p. 317.

simpaticii creștinilor.⁸ Castelnau afirmă, încă în secolul al XIX-lea, că un popor întreg coborât din genezezi ar locui în munții care despart Georgia de Circasia meridională.⁹

Cât privește prezența lor de odinioară și gloria lor în țările dunărene, ele nu au fost niciodată uitate, ci exagerate continuu, de la o generație la alta și de la un scriitor la altul. Ca și în legenda turcă, genezezii din secolele lui Mircea și lui Ștefan cel Mare intrau de-adreptul pe poarta largă a epopeii.

Pentru a vorbi întâi de ceea ce au crezut străinii, Dupont, care, trăind pe lângă Ioan III Sobieski, i-a scris viața, scrie că genezezii au avut „stabilimente mari” la Marea Neagră, că ale lor au fost Caffa și „Bialigrad, așezat la gura Nistrului, în Basarabia veche, care atunci era a Moldovei” și de unde au fost scoși de tătari la 1620 (sic). Nu numai atât, nu numai dominația genezeză i se părea recentă, dar crede că limba latină a locuitorilor Principatelor ar fi fost adusă de genezezi.¹⁰ Generalul francez Langeron, emigrat în serviciul rușilor în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea, vorbește de forturile genezeze din Crimeea, de micul fort (*fortin*) al Giurgiului, din insula ce se află în fața orașului, fort „à l'antique”, care ar semăna cu acelea. La Ismail, oraș turco-tătar, care s-a format după 1538, el descoperă „un zid făcut altă dată de genezezi”.¹¹ Boscovich, înaintea lui, inventase inscripții genezeze la Suceava.¹²

Printre cronicari, numele genezezilor e popular și li se atribuie fel de fel de clădiri vechi.

Eustratie Logofătul afirmă că Drăgoșeștii, întinzându-se „până la Cetatea Albă și Chilia”, au găsit cetăți „făcute mai de demult de İanoveji, cetatea la târgul Sucevei și cetatea la Hotin și cetatea Albă și cetatea Chilieii și cetatea Neamțului și Cetatea Nouă, Romanul, ce i s-au surpat pământul și au căzut”.¹³ Miron Costin, în „Cartea pentru descălecatul de întâi a Țării Moldovei și neamului moldovenesc”, împrumută de la poloni părerea că Cetatea Albă ar fi anterioară lui Traian și că „August Cesarul” își surgunia acolo „boerii cei greșiți”, ca pe „dascălul” Ovidiu, care făcuse „nisce stihuri de dragoste ... de îndemnase Rîmul la curvie”; care Ovidiu a și murit în acele locuri unde „Vidovul” îi perpetuează numele. Dar el împrumută, în același timp, de la „gheografiile ceste de acum de curând” explicația că, pentru servicii făcute „împotriva turcilor”, împărații bizantini au zălogit Crimeea, Bugeacul, cu „schelele de la mare”, „și atunci genezezii au făcut Chilia pe Dunăre și Chefea, care este pe malul mării în Crîm”.¹⁴ Această părere o repetă el și în descrierea sa polonă în proză a Moldovei, adăogind că domii au făcut zidurile de încunjur la Hotin, Suceava, Tighina și Cetatea Albă, dar nu la Chilia genezeză; originea celorlalte cetăți e dacă sau romană.¹⁵ „S-a întunecat”, scrie el în poema polonă, în fine, „și cetatea

⁸ Bruce, *op. cit.*, p. 6.

⁹ *Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle-Russie*, Paris, 1827, ed. a II-a, vol. II, p. 164.

¹⁰ Philippe Dupont, *Mémoire pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski, III du nom*, Varșovia, 1885, p. 201.

¹¹ *Memorii*, în Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, Supliment, I, 3, p. 96, 159.

¹² În cunoscutul său *Viaggio [Giornale di un viaggio da Costantinopoli in Polonia]*, Bassano, Remondini, 1784, p. 127. Învățați genezezi au admis ca bună fantezia arheologică a abatelui.

¹³ Ed. *Letopisețelor*, p. 379.

¹⁴ ed. Kogălniceanu [*Chronicele României*, București, 1872], p. 23, 24, 25.

¹⁵ Ioan Bogdan, *Cronice inedite*, București, 1895, p. 183-184.

Tighinii; numai puternica Chilie pe Dunăre ne mai luminează; fundată de către genovezi, ca și portul Caffei pe țărmul Crâncei, pe când ei țineau în zălog de la împărații bizantini toată Taurida și litoralul Mării Negre până la gurile Danubiului”.¹⁶ Nicolae Costin discută părerile tatălui său, pe care le adoptă în parte: observând că pe Cogâlnic nu poate fi turnul lui Neoptolem de la Nistru, el crede că, dacă în adevăr este o cetate la tatar-Bunar, „poate tot de genovezi să fie făcută”. După spusele lui „Nicusia Panaioțchi, ce era posesnic mare aici în țară la noi, om ales la trebile țării pe atunci”, el deosebește „cetatea cea mare” (genoveză) a Chiliei de „cea mai mică”, zidită poate de Ștefan, „ca o strajă a cetății cei mari”.¹⁷

Cantemir, pe care suntem fericiți că-l prindem cu o părere critică, în *Descriptio Moldaviae*, respinge însă idea că genovezii au făcut cetățile Moldovei, observând că ei n-au străbătut în interiorul țării, bun pentru agricultori, nu pentru comerț. Cetățile, scrie el, chinuit la rândul său de mania arhaismului, nu pot fi decât romane sau dace, păstrate de către romani.¹⁸

Dintre cei noi de tot, boerul Balș, de la care Kogălniceanu a luat multe lucruri hazlii, pune în circulație „confederația moldovenilor cu genovezii”, titlul de „Domnul Mării Negre” luat de voievozii Moldovei și stăpânirea lor efectivă asupra apelor ei, „pînă la luarea Constantinopolei”, precis.¹⁹ La rândul său, Kogălniceanu, în vestitul său articol asupra „Bătăliei de la Războieni și pricinilor ei”, întărește aceste afirmații: „Caffa era, cum am zice, o parte a Moldaviei”, ceea ce e adevărat cât și pentru Constantinopole, de exemplu. Genovezii, știindu-se slabi în Crimeea, ar fi căutat alianța moldovenilor și „Alexandru cel Bun fu cel întâi domn, care se uni cu genovezii într-un țel comercial”; domnii purtau, supă „Ștefan cel Mare mai ales”, titlul de „stăpâni ai Mării Negre”; Caffa era un antrepozit al comerțului moldovean, care se făcea de „genovezi și de moldoveni”; luând Caffa, Mohamed al II-lea lovi Moldova „în inima sa”.²⁰ După Bălcescu, în fine, Galații, Chilia, Cetatea Albă, Hotinul, Tighina ar fi fost „republice”, întemeiate în secolul al XII-lea de „genovezi și raguzani”. „Căci nu trebuie a uita”, scrie el aiurea, „că această mare era odinioară un lac moldovenesc și că domnii moldoveni purtau titlul de stăpâni ai Mării Negre”.²¹ Filoromânul Colson afirmă că a văzut o carte din secolul al XVIII-lea, în care Marea Neagră de la Akkerman la gura Sf. Gheorghe s-ar fi numit „Marea Neagră a Moldovei”,²² iar Reclus crede, după autori ruși probabil, că Soroca a fost o colonie dintre cele „stabilite în valea Nistrului pentru a face negoț cu popoarele din Galiția și Ungaria”.²³

Deși prezentată mai științific și mai moderat, greșită mi se pare și părerea domnului Hașdeu, că genovezii ar fi întemeiat localitățile Giurgiu și Calafat la

¹⁶ B. P. Hașdeu, *Arhiva Istorică a României*, București, 1865, I, p. 162.

¹⁷ *Letopisește*, I, p. 69-70.

¹⁸ A. Papiu Ilarian, *Operele principelui D. Cantemir*, I, București, 1872, p. 23-24.

¹⁹ Fragmente publicate în *Arch. Rom.* [M. Kogălniceanu, *Arhiva Românească*, Iași, 1860, ed. a II-a], I, p. 77, nota 2.

²⁰ *Arch. Rom.*, I, p. 70 și urm.

²¹ *Puterea armată și arta militară la Români*, în „Magazin istoric pentru Dacia”, II, p. 43, 60.

²² D. A. Sturdza și C. Colescu-Vartic, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, București, 1896, VI, I, p. 216.

²³ Elisée Reclus, *Nouvelle géographie universelle: l'Europe scandinave et russe*, V, Paris, 1888, p. 555.

Baza părerii e o potrivire fortuită de nume, care n-o poate susține singură. Giurgiu poate fi și un nume propriu românesc, iar numele Calafat, dacă vine de la *calafatto*, a putut pătrunde printr-un canal bizantin: aceasta așa de bine înțeles în greceasca modernă există cuvântul de *χαλαφάτης* cu înțelesul din italiană, de unde ar fi împrumutat. Calafat și Giurgiu se întâmpină, în adevăr, din secolul al XIV-lea și al XV-lea încă²⁵, dar genovezii nu puteau fi aduși de nici o cale comercială să stabilească antrepozite aici. Republicile italiene își împărțiră tacit sfera de acțiune economică în Orient. Astfel, Veneția deservea încă în 1261 mai mult Arhipelagul și în Asia, Siria și Egiptul; genovezii lucrau în Marea Neagră; în schimb, florentinii aveau comerțul Ungariei: în Buda existau negustori din Ragusa (care și ea avea, ca tributare, țările interioare ale Peninsulei Balcanice), dar cea mai înfloritoare colonie comercială italiană era a florentinilor. Prin însemnătatea lor economică, acești negustori se înălțară la situații înalte în stat, sub Ludovic cel Mare, de pildă, și sub Sigismund, mai ales, Pippo Spano, Filip Scolari, vestitul luptător contra turcilor, era un negustor florentin. Florența recunoștea că nicăieri cetățenii săi nu se simt mai acasă decât în Ungaria.²⁶ Cu ce scop deci, când produsele veneau mai ușor și mai ieftin prin Veneția, sau prin Bavaria și Saxonia, le-ar fi dus genovezii pe o cale lungă și grea, pentru a aproviziona prin Chilia și Cetatea Albă pe unguri, tributari ai altor italieni, instalați de mult și puternici? Căci o navigație care suie cursul Dunării, nu poate fi făcută pentru alții decât ungurii: cu bulgarii orientali făceau comerț genovezii prin Varna, cu cei apuseni, raguzanii prin Vidin, iar pentru țările noastre ajungeau ca locuri de schimb Chilia și Cetatea Albă. Unde mai punem că nici un cuvânt în documente genoveze nu ne face să bănuim alte așezări la Dunăre decât cele de sus? Și avem documente din destul. Ruine genoveze, în fine, nu sunt nici într-un loc, nici în altul; ci numai la Giurgiu avem ruinele castelului turc.

Prosperitatea genovezilor în orientul grec, monopolul lor aproape în Marea Neagră, datează de la restabilirea Imperiului bizantin la Constantinople. Fundarea Imperiului latin fusese o dibace lovitură a Venețienilor, care, prin „partitio”, își rezervase tot negoțul în provinciile „Romaniei”, cele mai bune și mai înfloritoare porturi.²⁷ Înțelegerea pretendenților asiatici la coroană bizantină cu italienii excluși de la comerțul levantin era deci naturală, și ea s-a făcut între Mihail Paleologul, „împăratul” din Niceea, și genovezi. Tratatul de la Nymphaion (13 martie 1261)²⁸ precedă cucerirea Constantinopolei de greci și, dacă n-o ajută cu trupe, Genova fusese stimulul cuceririi și rămânea o garanție pentru împăratul cuceritor. Situația venețienilor în Orient trecu asupra genovezilor, nu dintr-un exces de scrupul din partea Paleologului, ci din cauza nevoii ce avea acesta de a se sprijini pe cineva contra dușmăniei statornice a Veneției deposedate.

²⁴ *San Giorgio și Calafato*. În „Columna lui Traian”, I, p. 57.

²⁵ „Vama de la Calafat” într-un chrisov al lui Dan cu data de 1424 (*Arch. Ist.*, I, p. 19-21).

²⁶ Jorga, *Notes et extraits par servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle*, Paris, 1899, seria a 2-a, *passim*.

²⁷ Ed. Tafel-Thomas [P. L. Fr. Tafel: I G. M. Tomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante vom 9. bis zum 15. Jahrhundert*, în *Fontes rerum austriacarum, Diplomata*], p. 473-4; 488.

²⁸ Și în Ducange, *Recueil de diverses chartes* (la urma lui Vilchardouin), p. 9-16; mai în urmă, în Tafel-Thomas, III, p. 64 și urm.

Îndată înțelegeri comerciale se încheie cu statele levantine și colonii se întemeiază: în 1288, tratat cu Armenia;²⁹ puțin după 1261, tratat cu tătarii și fundarea Caffei³⁰, care sfârșimă însemnătatea Tanei venețiene și, prosperând neconținut, absorbind tot mai mult comerț și mai multă avere, sfârși, la 1475, cu o populație de peste 75.000 de suflete.³¹ În 1314 fu stabilit un oficiu special pentru coloniile și comerțul din Marea Neagră, așa-numitul *Officium Gazarie* de mai târziu. În 1365, Soldaia și 18 localități mai mici din „Gotia” fură cucerite și crescură punctele de reazim ale stăpânirii genoveze în aceste părți. Înainte de această dată, în împrejurări necunoscute, fură ocupate de genovezi porturi pe coasta răsăriteană a Mării Negre, spre țările Caucazului, ca Sevastopole și altele. În Asia Mică, pe malul opus, colonia genoveză din Trapezunt se întări; în Samsun, un oraș genovez cu consul propriu, se formă alături de orașul musulman; Amastris (Samastro) deveni genoveză; un fost consul de Sinope, care aparținea unui emir turc, e menționat la 1391. În sfârșit, prin Pera, genovezii aveau cheile Mării Negre, înconjurată de colonii genoveze autonome sau supuse seniorilor și principilor locali. La 1400, opera aceasta minunată de stăruință inteligentă era terminată. Dacă „lacul moldovenesc” e o exagerare ridiculă, nu se poate contesta că, vreme de peste o sută de ani, Marea Neagră, Marea-cca-Mare, cum i se zicea în Italia (*Mare Maius, Mar Maggiore*), a fost un „lac genovez”.³²

Din Marea Neagră luau genovezii materii prime și produse: pește, piei lucrate,³³ sclavi, carne sărată, grâu. Grâul, mai ales, de care Italia, copleșită de orașe, avea nevoie totdeauna și în cantitate mare, se încărca în toate porturile mării. Privilegiul lui Mihail Paleologul, restrângând dreptul de a face comerț în aceste regiuni la genovezi și pizani, permitea celor dintâi în chip absolut extragerea de grâu din Imperiu.³⁴ Venețienii, după împăcarea cu grecii, căpătără și ei acest drept: în 1276 și 1278 încă, ni se spune de grâu adus din „Marea Neagră”³⁵, conform tratatului din 1265, care oprea exportul numai atunci când prețul atingea un maximum la Constantinopol,³⁶ și conform întăririi din 1277.³⁷ Tot în 1278 se vorbește de grâu adus la Veneția „din părțile Gazariei, din Marea Neagră”.³⁸

Tratatul veneto-bizantin din 1285 cuprinde iarăși clauza grâului,³⁹ ca și cel din 1303.⁴⁰ La 1304, noul tratat dintre Genova și Imperiu permite cumpărarea în posesiunile împăratului de orice produse pentru hrană, „afară de grâu și alte

²⁹ *Notices et extr.* [Sylvestre de Sacy, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du roi*], XI, 1, 1827, p. 97 și urm.

³⁰ Iorga, în *Revue de l'Orient latin*, IV, p. 25 și urm. „Caffa” din Tafel-Thomas, III, p. 246, unde se află vameși greci încă în 1278, nu poate fi Caffa, cum cred editorii.

³¹ Makusev [Vincentius Makusev, *Monuments historiques des Slaves méridionaux et de leurs voisins, tirés des Archives et des Bibliothèques publiques d'Italie*, Belgrad, 1882], II, în „Glasnik”, scria a II-a, XI, p. 49, nr. 16.

³² Iorga, *loc. cit.*

³³ Thomas, *Diplomatarium* [G. M. Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levanticum sive acta et diplomata res venetas graecas atque Levantis illustrantia a. 1300-1350*, in *Monumenti storici pubblicati dalla R. Deputazione veneta di storia patria*], 1880, p. 167.

³⁴ Ed. Ducange, de ex. (după ed. sa din Villehardouin), p. 11.

³⁵ Tafel-Thomas, III, p. 171-172, 189.

³⁶ *Ibid.*, p. 85.

³⁷ *Ibid.*, p. 144.

³⁸ *Ibid.*, p. 276.

³⁹ *Ibid.*, p. 332.

⁴⁰ Thomas, *Diplomatarium*, p. 17.

semințe" (*sic*), și exportarea lor fără vamă, dar admite exportul fără drept de tranzit pentru mărfurile, grâul, lemnele, etc. din „alte țări care sunt la Marea Neagră și nu sunt supuse Imperiului nostru”.⁴¹ În 1319 și 1330, întâlnim o lungă și îndărătnică ceartă între imperiali și venețieni, care pretindeau să vândă fără a plăti vreun impozit, în cuprinsul Imperiului, grâul *străin* adus din Marea Neagră.⁴²

Grâul acesta se încărca mai ales în Crimeea și în părțile de sud-vest ale mării, la Mesembria, Anchialos și Varna. Desigur însă, și la Dunărea-de Jos, prin Chilia și Cetatea Albă.

Italianii le frecventau de mult, și avem dovadă despre aceasta în prezența lor pe portulane. În atlasul catalan din 1375, publicat de Buchon și Tastu,⁴³ figurează de la „Pangalli” (Mangalia) în sus: „Costanza”, „Zanava”, „Grossea”; apoi în guri: „Stranbijo”, „Laspera”, „Sanzorzo”, „Selina”, „Lichostomo”, „Farconayre”, „Mauro-Castro”, lângă râul „Turlo” (la turci mai târziu Turla), iar în larg, insula „Fidonissi”. *Periplus octuplus*, publicat în 1836, pe baza a opt portulane din biblioteca imperială din Viena, poartă la 1318: *Mavrocastro*, la 1367: *Mancastro*, la 1408: *Mavrocastro* (numele se preface pe încetul în Moncastro din secolul al XV-lea).⁴⁴ Ambele localități se regăsesc în portulane din secolul al XVI-lea în publicațiile lui Serristori, Lelewel, de la Primaudaie, Thomas, Jomard.⁴⁵ Dintre periplusurile inedite, ce se găsesc analizate în notele mele, unul, expus în sala de lucru a „Bibliotecii Naționale” din Neapole, are, de la „Pangalia” în sus: „Costanza”, „Sanavarda”, „Grossea”; apoi, în guri: „Firavico” (Siravico), „Laspora”, „Sanzorzo”, „Solina”, apoi „Lichostoma”, „Falconayre” și „Monte Castro”, lângă „frum Turlo”. Portulanul e de pe la începutul secolului al XIV-lea: el înseamnă la nord de Dunărea inferioară, pe care o numește „flum vecina” și lângă care, la sud, pune o localitate *Večina* ⁴⁶: *Burgaria*. Portulanul lui Petru Visconti din Genova, făcut în 1318, conservat astăzi la biblioteca imperială din Viena (mss. lat. 594), are, începând de la „Pangalia” spre nord: „Costanza”, „Zanavarda”, „Grossea”, „Bambola”, „Le donavici”, înainte de gura Sf. Gheorghe, „Lichostomo”, „Saline”, „Farconare”, „Mauro-Castro”, „Vicina” se găsește ca și în charta napolitană, iar, în mare, sunt puse: insula Grossea, în față cu localitatea cu acest nume; „Straviqui”, ceva mai jos de Bambola; „Sancti Georgii”, în față cu gura; „Aspera” în față cu gura Sulinei; „Fidonixi” și „Solina”. Unul mai târziu din aceeași bibliotecă (mss. lat. 355, sec. XV), are: „Costanța”, „Cinavarda”, „Groxea”, „Prolsavica”, într-un

⁴¹ *Atti della società ligure di storia patria*, XIII, p. 105 și urm.

⁴² Thomas, *Diplomatarium*, p. 125, 129, 141-142, 152-153, 165, 190, nr. 91. Cf. *Atti della soc. lig. di st. patria*, XIII, p. 105 și urm.

⁴³ În *Notices et extr.*, XIV, 1.

⁴⁴ *Periplus Ponti Euxini octuplus*, Viena, 1836.

⁴⁵ Cf. Serristori, *Illustratione di una carta del Mar Nero del MCCCLI*, Florența, 1857, *passim*; Lelewel, *Géographie du moyen âge*, p. 12 din *Atlas*; De la Primaudaie, *Histoire du commerce de la Mer Noire*, Paris, 1848, p. 216-218; *Mém. Acad. Bavarese*, cl. I, X, 1, p. 258-260. Cf. și *Memortile soc. din Odessa*, IV, p. 244 și urm. Alte charte vechi, fără importanță cele mai multe, în *Analele Academiei Române*, II, din seria a 2-a.

⁴⁶ În raportul comisiunii Academiei mi se impută-singurul fapt precis- că n-am admis identificarea Vicinei cu Măcinul. Autorul raportului va fi având motivele sale pentru identificare. Din partea mea, observ că „Măcin” și „Vicina” ca sunet n-au a face, că n-avem nicio dovadă despre un Măcin medieval, că Măcinul e unde este, iar Vicina e pusă de portulane între Isaccoa și Tulcea, că Dunărea în numele de râul „Vicina” numai la schimbarea sa de direcție spre est, până la începutul ramificării gurilor. De altminteri, în identificarea Vicinei cu Măcinul cred și Tomaschek și chiar și Jireček. (v. Jastrow, *Jahresberichte*, 1897, III, p. 63.)

„San Nicolaus” și „San Spirito”, cu toate că mai târziu în viața lui, înlocuiește „Fidonia” cu „Lecostoma”, și se referă la „Palatiale” și „Angharum”. Cu toate acestea însemnate: Varna, Cernavodă, Dubrovnik și Monastira.

Când era o arșiță în Tartaria sau în Bulgaria, aprovizionarea cu grâu se făcea, pentru coloniile italiene și metropolă, la Dunărea-de-Jos și Nistru.

Dar puteau interveni și alte motive, ca un război sau o răscoală. Așa, în 1317, bulgarii ocupând Varna și Anchialos, guvernul genovez oprește ducerea la Constantinopol de grâu încărcat în aceste părți.⁴⁸ Astfel iarăși, cu prilejul războiului purtat contra lui Gianibeg-han de către Venetia și Genova aliata, război în care comerțul cu Gazaria fu oprit și hotarul pentru corăbii fixat prin tratatul de alianță din 22 iulie 1345 la Caffa.⁴⁹

Dovada frecventării Chiliei, cel puțin pentru comerțul grâului, de venețieni și genovezi, în același timp, ne-o dă însă un act public, plângerile făcute în 1360 de notarul Damian Andrea, ambasador la Genova din partea dogelui. A noua și cea din urmă din aceste plângeri contra purtării genovezilor din Pera e formulată astfel: „Mulți venețieni se plâng de genovezii care stau (*conversantibus*) în părțile Licostomului și în alte părți chiar, unde sunt schele pentru grâu (*caricatoria frumenti*) în Marea Neagră, zicând că nu li se permite de genovezi a cumpăra grâu în acele părți, dacă nu se unesc cu dânsii în societate de cumpărat grâu; și dacă se unesc cu ei în societate, genovezii îi înșală, căci cumpără pe ascuns grâu! și, la urmă, venețienii nu mai au nimic dintr-însul. Și de aceea două corăbii venețiene au plecat în acest an (1359) din Licostomo, fiindcă din pricina genovezilor, care nu iasă pe venețieni să cumpere, cum s-a spus, și-i înșală, corăbiile acelea n-au putut avea jumătate din capacitatea lor (*medietatem sui carichi*), spre cea mai mare pagubă și daună a negustorilor noștri și a comunei Venetiei”. La 6 februarie, guvernul genovez răspunde că nu știe cum s-au petrecut lucrurile de care se plânge dogele, dar că va scrie magistraților din Pera să observe tratatele și să se poarte amical cu venețienii. La 12 următor, scrisoarea e redactată și se ordonă explicit Peroșilor, cărora li se comunică plângerea și răspunsul, „să trateze pe venețieni în Pera și în schele (*locis caricatoriis*) și alte locuri, frățeste, prietenește și binevoitor, așa încât să nu mai aibă de ce să se plângă cu dreptate.”⁵⁰ În 1361, 1 februarie, genovezii confirmă pacea cu Venetia și decid s-o comunice magistraților din colonii. Genovezul, care va provoca un conflict, va plăti o amendă de două sute de galbeni genovezi (*ianuini*) și i se va tăia „una din urechile propriului său trup”.⁵¹ La 13 următor, Venetia, la rândul ei, ratifică tratatul.

⁴⁷ Celelalte portulane inedite copiază pe cele vechi. V. De exemplu, mss. XII D.71 din Neapole, nr. 356 din Viena, etc.

⁴⁸ *Atti della soc. lig. di st. patria*. XIII, p. 120. Cf. Heyd, II, p. 530 (după *Officium Gazarie*, în *Mon. Hist. Patriae*, din Turin, II, col. 382 și urm., 385).

⁴⁹ V. Thomas, *Diplomatarium*, p. 232, 243-244, 266-267, 267-268, 278 și urm., 299, nr. 158; p. 300 și urm., 311-312, 320, 326, 327 și urm.; Hamner, *Geschichte der Goldenen Horde*, [Pesta, 1840], p. 5 și urm.; *Mem. Soc. Odessa*, IV, p. 183 și urm.

⁵⁰ Arhivele de Stat din Venetia, *Libri commerciali*, VI, fol. 82 v. și urm.; după voinumul al II-lea (sub tipar) din Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levanticum*, p. 57 și urm., nr. 31.

⁵¹ *Mem. Soc. din Odessa*, IV, p. 219-223.

Prezența genovezilor ca negustori la Chilia e dovedită deci prin documentul citat. Așezarea lor politică, stabilirea de consul în castelul refăcut, a trebuit să se întâmple după câțiva ani. În 1360 mai era o granizoană bizantină la Chilia? E îndoielnic. Mai curând e de admis că acest oraș aparținea bulgarilor, care stăpâneau „Dobrogea” și anume, în curând, Chilia făcu parte din provinciile aceluiași dinast bulgar care a dat numele său cuceririi noastre de la 1877.

Cu bulgarii, negustorii italieni erau mai de mult în atingere. Înainte de 1321, regele Miliutin Uroș II al Serbiei, apoi succesorii săi, Ștefan Uroș III și Ștefan Dușan, oferirea venețienilor trecerea prin statele lor spre „Romania” și alte părți „dar nu spre Bulgaria” adaugă regele din 1330.⁵² La 4 octombrie 1352, țarul bulgar Alexandru dă din Nicopole un privilegiu de comerț tot venețienilor, acordându-le vama redusă la trei la sută, responsabilitatea personală a negustorilor, conservarea corăbiilor înecate, scutirea de drept de tranzit, sechestrarea numai după judecată, succesiunea regulată a negustorilor morți, drept de a face biserică și *loggie* (pentru consul) unde vor. Pe acest timp funcționa la Varna un consul venețian, Marc Leonardo, care trimite tratatul dogelui.⁵³ Cât despre relațiile genovezilor cu bulgarii, ele sunt anterioare anului 1314, când niște negustori fură prădați în Bulgaria; satisfacția fiind refuzată, Genova opri comerțul și acordă drept de represalii la 22 martie 1316.⁵⁴

Persoana și istoria lui Dobrotici, domn al Bulgariei orientale, sunt foarte rău cunoscute din lipsa izvoarelor. Stăpân, încă ce pe vremea țarului Alexandru, pe două castele lângă Mesembria,⁵⁵ ei își formă despotatul în împrejurări inteligibile, dar cu totul necunoscute. De acest despotat vorbesc trei izvoare: Schiltberger, care a cunoscut prin sine pe seniorul din Kaliakra (*Kallacerka*),⁵⁶ Chalkokondylas, care, povestind expediția de la Varna descrie itinerariul lui Vladislav peste Dunăre, „în țara împăratului”, „pe la malul Mării Negre, prin țara bulgarului Dobrotikes, către Kalliakra și Varna”, care redevenise pe timpul acestuia de curând bizantină;⁵⁷ Leunclavius, care afirmă⁵⁸ că fiul lui Dobrotici, Ivanco, *Dobrițaogli* pe turcește, domni peste „Varna și regiunea vecină, zisă Dobritze”. Kalliakra, în portulane *Kaiacra*, *Caiacra*, și în al lui Visconti din 1318 „Caliacra”, e astăzi numele unui cap la nord de Varna. „Caliacron Ponticum”, e citat încă în 1512, cu ocazia răscoalei lui Selim, care, bătut, s-ar fi retras acolo, după unii, în anul precedent.⁵⁹ În 1444 a fost luată cu asalt de creștini, care câștigă mulți robi.⁶⁰

⁵² Ljubič, *Listine* [Sima Ljubič, *Listine o odnahažjih izročih južnoga slavensrva i metačke republike*, în *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Zagreb I, I, p. 337, nr. 552. Cf. Heyd, I, p. 529 (după rubricile la *Senao Misti*: Arhiv. Ven., XVII, p. 266.; XXII, p. 77).

⁵³ Ljubič, III, p. 246-248, nr. 364-365.

⁵⁴ Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, penultimul capitol.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 531-532; după Hopf. *Griechenland* [Karl Hopf, *Griechenland im Mittelalter*], II, p. 28, col. 1; acesta după Miklosich și Müller, *Acta patr. Const.* [Fr. Miklosich, I. Müller, *Acta patriarchatus constantinopolitani (1315-1402)*, I-II, Viena, 1860-1862], I, p. 367, nr. CLVI.

⁵⁶ Ed. Langmantel, p. 52 [Nürnberg, în *Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart*, Tübingen, 1885]

⁵⁷ ed. De la Bonn [Chronicon, Bonn, 1843], p. 326.

⁵⁸ *Historiae* [Hans Leunclavius, *Historiae musulmannae Turcorum de monumentis ipsorum excerptae libri XVII*, Frankfurt am Main, Wechel, 1591], col. 266.

⁵⁹ Gelcich [L. Gelcich, L. Thallöczy, *Diplomatarium relationum reipublicae ragusinae cum regno Hungariae*, Budapesta, 1887], p. 673.

⁶⁰ Chalkokondylas, *loc. cit.*

Rudă poate cu împărații din Trapezunt (dacă era din familia țarilor, căci Asen Mihail, fiul țarului Alexandru, era cumnat cu Vasile I din Trapezunt)⁶¹, el își mărită o fată după Mihail, fiul lui Ioan V din Constantinopol, și încercă să-i stabilească la Trapezunt pe la 1374.⁶² În 1373-1374, el era în luptă cu genevezii, pe timpul consulatului în Caffa a lui Aimone de Grimaldi, care trimisese în contra lui o corabie sub Martin de Mare; dar războiul dura mai de mult, căci o socoteală din 1375 vorbește de corabia lui Paul de Reza, armată „occasione guerre Dobrodize”, sub consulului Iulian

De Castro, care a funcționat în 1370. La 13 martie 1375, se arină o gajeră împotriva lui, deci războiul continua încă.⁶³ În 1383, Ioan Muazzo, guvernator de Tenedos, se răscoală, ajutat în taină de Veneția, care nu voia să îndeplinească pentru această insulă prescripțiile tratatului din Turin. Silită însă fiind să ia măsuri contra lui, Muazzo capitulează și „fuge pe o corabie la Dobroditza, donn de Zagora”, pe care-l ațâță contra genevezilor. E prins însă în 1384 și Dobroditza, care începuse lupta, se împacă cu Genova în 1385.⁶⁴

Războiul cu Dobrotici începe în 1370 și, în 1381, avem dovada că Licostomo era genevez. Socotelile Caffei, întrebuițate mai sus pentru război, menționează la 6 mai 1381 trei curieri sosiți în Caffa: unul din Buda, ceilalți din (*adverssus, deverssus, de*) Licostomo, trimiși de consulul Conrad Donato cu scrisori către consul, massari și consiliu. La 9 mai, altă mențiune a lui Hagi-Ghirai și tovarășului său, trimiși de consulul din Licostomo.⁶⁵ La 2 septembrie 1382, se pomenește un nou consul de Chilia. Massari din Caffa înseamnă între debitorii comunei „castelul de Licostomo... pentru o scrisoare de schimb, trimisă pentru plată de Petru Embrone, consulului zisului castel”.⁶⁶ Socotelile Caffei menționează încă, în 1420, pe Andrei de Licostomo.⁶⁷ Acele ale Perei dau altă serie de lămuriri asupra funcționarilor și locuitorilor Chilie geneveze. La 5 decembrie 1391, e citat Gheorghe de Licostomo. La 1 aprilie 1392, procuratorul perot al grecului Antipa, „fost scriitor de scrisori grecești pentru comună în castelul Licostomo”.⁶⁸ La 1 mai 1403, „Nicolae de Fieschi, fost consul de Licostomo”. La 15 august, „Jacob Bontempo, fost massari pentru comună în Licostomo”. În aceeași zi, compt de 5.015 perperi și 15 carați „pentru cheltuielile castelului Licostomo”.⁶⁹ În sfârșit, socotelile unei a treia colonii geneveze, Famagusta, însemnează la 4 noiembrie 1442 pe Gheorghe de Licostomo, burghez din Caffa, soldat.⁷⁰

Apariția Chilie geneveze pe timpul luptelor cu Dobrotici, și anume, după întâiul război, pare a ne da cheia așezării genevezilor în acest oraș. *Îl vor fi cucerit de la Dobrotici*; nici o altă soluție nu mi se pare atât de naturală și satisfăcătoare ca aceasta. Cetatea stetea în legătură cu Caffa, dar se pare că atârna

⁶¹ V. Ediția parțială a lui Parisot a lui Gregoras, în *Notices eEt extr.*, XVII, 2, p. 151 și urm.

⁶² Hopf, II, p. 28, col. 1. În cronică trapezuntină a lui Panaretos, publicată de Fallmerayer (*Mém. Acad. Bavarese, Abhandlungen, historique Classe*, IV, partea I, 1844, nu se vorbește nimic de această tentativă.

⁶³ Iorga în *Revue de l'Or. Latin*, IV, p. 34-35.

⁶⁴ După inedite, de proveniență venețiană. În Hopf, II, p. 28, col. 1; cf. Heyd, I, p. 532.

⁶⁵ Iorga, în *Revue de l'Or. Latin*, IV, p. 37.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 41.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 51.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 75; același, *Acte și fragmente*, III, 1, p. 3, nr. 2.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 84, 89; *ibidem*, p. 5, nr. 2; p. 6, nr. 1.

⁷⁰ Același în *Revue de l'Or. Latin*, IV, p. 109.

de Pera, care plătește în 1403 cheltuielile ca o datorie și întreține acolo un secretar grec.

Chilia geneveză din 1381-1403 era o *cetate insulară* și nu un oraș. Două Chilii, „Chilia Nouă” și „Chilia Veche”, existau înainte de secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, când le întâlnim numele,⁷¹ și anume încă de la cucerirea turcească. Cronica venețiană a senatorului Francisc Longo, foarte bine informată pentru evenimentele de la 1484, povestește cucerirea de Balazid a „Licostomului”. Locuitorii nu fură duși la Constantinopol, zice el, „ci i-a pus pe toți să refacă Licostomul vechi, așezat pe o stâncă (*scogio, écueil*) în Dunăre”.⁷² Dacă cetatea veche sau cea nouă era cea fortificată de Ștefan, se vede din cele de mai sus: Chilia veche era *ruinată* și moldovenii apăsaseră pe cealaltă. Însă, cum vom vedea și mai departe, Ștefan cucerise la 1465 Chilia insulară, pe care o *ruină* el la cucerire. Kleemann vorbește la 1760 de Chilia Veche, actualul sat dobrogean, spunând, că „n-a mai rămas nimic din acest loc numit din vechime Lykostomon”, noțiune căpătată, desigur, de la locuitori.⁷³ În Divanul ad-hoc, C. Hurmuzaki afirmă că, în 1462, Ștefan atacase „Chilia Veche” și asigură că ruinele acestei cetăți s-ar afla încă în deltă.⁷⁴ Până și prin mintea lui Frunzescu, autorul dicționarului, umblă ideea că la Chilia (el zice: Chilia Nouă) ar fi „Licostolul cel vechi”.⁷⁵

Murind, între 1385 și 1387, Dobrotici, îi urmează fiul său Ivanco. Acesta ne e cunoscut întâi prin tratatul său cu genevezii. În mai 1387, sosiră la Pera solii lui „Ivanco, fiul răposatului domn Dobrodiza”, anume Costa și Joïpanus. Tratatul fu încheiat îndată. Se iertau de ambele părți ofensele aduse în război. Supușii lui Ivanco vor fi tratați bine și teritoriile lui nu vor fi atacate de „corăbii ale genevezilor sau trimise din Genova”, ceea ce înseamnă că ei păstrase litoralul mării. Ivanco poate adăposti genevezi fugari, dar va restitui lucrurile sau mărfurile aduse de aceștia. Tot așa și pentru supușii cei retrași în teritoriul genevez („in terris Communis), deci ei erau în hotar. Domnul bulgar promite să protejeze pe genevezi „pe uscat și pe apă”. Va primi „în țara sa un consul genevez care să dea dreptate genevezilor” în cauze civile, criminale și mixte, dacă pârâtul e genevez. Consulul poate decretă condiția de genevez a cuiva. Ivanco va trata bine „pe orice consul genevez ce ar fi în teritoriul său”. Se va da loc pentru *loggia* și biserică. Nu va fi responsabilitate colectivă; martorii ce vor depune contra genevezilor – „greci, bulgari sau alții oricare” – vor jura întâi. În caz de război cu Genova, Ivanco nu va răpi averile supușilor ei, ci *le va da corăbii* pentru a-și scoate „lucrurile și mărfurile mărunte într-o lună; sarea și corăbiile vor fi scoase în șase. Exportul genevezilor din țara sa va fi liber, grânele putând fi reținute numai în timp de foamete, și încă dacă nici un alt străin nu va exporta. Ivanco va libera prinșii. Se va plăti vamă 1% la intrare și tot atât la ieșire, dar vor fi scutite: aurul, argintul, mărgăritarele, giuvaerele, corăbiile și

⁷¹ V. Dupont, p. 171: „les deux Kilis”.

⁷² Iorga, *Acte și fragmente*, III, 1, p. 85.

⁷³ Kleemann, *Reise* [N. E. Kleemann, *Reisen von Wien über Belgrad bis Kiliauwa (1768-1770)*, Leipzig, 1773], p. 39, nota 1.

⁷⁴ Sturdza, *Documente*, VI, 1, p. 316.

⁷⁵ D. Frunzescu, *Dicționarul geografic și statistic al României*, București, 1872, la cuvântul *Chilia*.

mărfurile de tranzit. Genovezii nu vor fi supuși la dări. Tratatul va fi confirmat de bulgari într-o lună și cine va călca va plăti o amendă de 100.000 de perperi.⁷⁶

Asupra vieții ulterioare a lui „Dobrițaogli”, cronicile turcești traduse de Leunclavius (lucrat mai ales după Neșri) ne mai dau ceva lămuriri. Din ele știm că atât el cât și vecinul său din Târnova (șarul din Vidin fusese detronat de unguri, apoi restituit ca vasal)⁷⁷ fură invitați de sultanul Murad a lua parte la expediția craiului sârbesc Lazăr. Ei refuzară însă, și sultanul, până ce războiul din Serbia îi va permite să-și răzbune, porunci vizirului Afi-Pașa să prade Bulgaria târnoveană și s-o supună, dacă se va putea. Între orașele lui Șișman, Neșri pune Giurgiu (Jurgova), Nicopole, Șiștovul și Silistra: el ar fi stăpânit râul până la Mare, ceea ce ar fi greu de admis, între altele și pentru că genovezii luaseră la această dată Chilia.⁷⁸

Ivanco trăia poate încă în 1395: la 19 octombrie din acest an, socotelile Perei înseamnă plata pentru doi secretari, „scribe Curie”, care „au copiat pacea făcută cu Ivanco a lui Dobrotici, pe care a adus-o Todisio Pasteca, sol trimis pentru orașul Pera”.⁷⁹ În adevăr, e vorba de o copie, și cheltuielile nu se înseamnă în massariile genoveze atunci când erau făcute, dar e probabil că, dacă Ivanco ar fi fost mort la această dată, s-ar fi adaos un *quondam* la mențiunea numelui său. Oricum, lămurirea aceasta ne dă un amănunt nou privitor la ratificarea tratatului din 1387.

Cum a profitat Mircea de moartea sau de înfrângerea lui Ivanco se va arăta în capitolul următor. Deocamdată, aici, la istoria Chilieii genoveze, trebuie pusă mențiunea cetății cu prilejul expediției creștine din 1396.

Bătălia de la Nicopole s-a dat, fără îndoială, la Dunăre. Izvoare decisive afirmă aceasta. Ca o dovadă de caracterul decisiv al acestor izvoare ajungă numai pomenirea faptului că, în campania dunăreană a francezilor din 1445, un luptător român de la Nicopole a arătat lui Wavrin locul unde s-a dat bătălia,⁸⁰ - și nici un învățat apusean nu mai susține astăzi ipoteza cealaltă.⁸¹ Cum era natural, în cazul unei lupte la Dunăre, regele Sigismund a fugit pe acest râu, nu spre Muntenia și vom vedea de ce (până acum era cam greu de înțeles), ci spre Constantinopole, cu o mică suită de nobili și prelați. Ajuns la „locul unde Thetis (sic!) și râul Dunărea își unesc apele cu cele apropiate ale mării”, Sigismund trimise înapoi în Ardeal, poate pe altă cale decât a Munteniei, pe voievodul ardelean Știbor de Stiboricze, pe Ioan de Gara și alții. Regele însuși, cu palatinul Nicolae de Gara și

⁷⁶ *Notices et extr.*, XI, 1, p. 65-71. Rezumat în *Atti della soc. lig. di st. patria*, XIII, p. 145-146, nr. 29. Comentarii în *Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, VII (1824), p. 292 și urm.

⁷⁷ Thwroc, ed. Schwandtner [*Scriptores rerum hungaricarum*, II, Viena, 1746], p. 191. Cf. *Történelmi Tár*, 1898, p. 113 și urm., 357 și urm.; *Chronicon Gyöngyösiense*, în Ferencz, *Chronicon observantis provinciae Bosniae Argentinae ord. S. Francisci*, în *Starine*, XXII, p. 11-12.

⁷⁸ Leunclavius, *Hist.*, col. 266, 268-269. Cf. Și Heyd, I, p. 532.

⁷⁹ *Atti della soc. lig. di st. patria*, XIII, p. 152. Pentru cei doi dinastii dobrogeni v. Și Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1876, p. 12, 320, 324, 345, nota 4.

⁸⁰ Wavrin, ed. Hardy [Jean de Wavrin, *Antiennes croniques d'Engleterre*, ed. W. Hardy, Londra, 1864], V., p. 108.

⁸¹ Cf. Brunn, *Geografische Bemerkungen zu Schiltbergers Reisen*, în *Memoriile Academiei din München*, 1869, II, p. 3; Kanitz, *Donau-Bulgarien*, I, p. 181 și urm. Și observația lui Jireček în *Archiv für Slavische Philologie*, XIV, p. 540.

restul fugarilor, își urmă drumul pe apă spre Constantinopole, de unde, prin Raguza, se întoarse în statele sale.⁸²

Mărturia trecerii creștinilor pe la Chilia e confirmată și de un alt izvor diplomatic. În ianuarie 1397, venețienii răspundeau unei solii ungurești, care venise să mulțumească pentru împrumutul de galere făcut la Constantinopole de comandantul flotei venețiene, să anunțe înfrângerea, să ceară bani și încheierea unei ligi contra turcilor. Se refuză împrumutul, Republica fiind împovărată de cheltuieli, și liga care, dacă nu poate fi generală, ar provoca în zadar pe turci. „Cu privire la altă parte din ambasadă, în care povestesc (solii) lămurit și serios măsurile luate de rege în *Licostomo*, *Caliacra* și în Constantinopole, noi așa zicem că, din ele și altele, deși Dumnezeu a vrut să fie altfel de cum doream, se poate înțelege și vedea destul de limpede virtutea, înțelepciunea și bunele intenții și dispoziții ale regelui cu privire la aceste lucruri; pentru care trebuie lăudat după cuviință la Dumnezeu, cât și la regii și domnii lumii; și suntem siguri că Atotputernicul, a cărui cauză era și mai ales aceasta, va răsplăti pe rege în această viață și în cea viitoare.” Republica făgăduia să trimită o galere spre a asigura pe împăratul bizantin Manuil și arăta că s-a decis armarea a opt galere, care, reunite cu cele cinci ale genovezilor din Orient, și cu alte cinci ce se gătesc tot de aceștia, ar ajunge ca să apere Constantinopolea și „alte locuri de acolo”. Pe lângă mențiunea fortificării Chilie de către Sigismund, în trecerea sa, documentul ne mai dă și interesanta știință că, în 1396, *Kalliakra*, fosta capitală a lui Ivanco, era încă în mâna creștinilor (care anume, nu putem afirma).⁸³

Acestea se pot spune despre stăpânirea genoveză în Chilia. Cucerirea *Maurokastrului* a trebuit s-o preceadă; totuși nici o pomenire a acestuia alt castel nu se întâmpină în socotelile genoveze, așa de bogate pentru Chilia. Scrisorile *Proveditorilor* României s-au pierdut pentru această vreme, și nici de aici nu putem avea deci lămuriri. Locuitorii păstrară însă până târziu în secolul al XVII-lea amintirea că orașul lor e clădit de genovezi: un vizitator apostolic, episcop de *Nicopole*, spune explicit aceasta.⁸⁴ Însă nu e nici o îndoială că *Maurokastron*, luat cred de la tătari, după înfrângerea lor de *Ludovic cel Mare* și înainte de întărirea noului stat moldovean, era genovez în 1410. La această dată *Nicoiaea de Porta*, notar din *Genova*, scrie „*Istoria strămutării moaștelor Sf. Ioan Botezătorul la Genova*” și adaugă: „*Adaug orașele pe care Genova le stăpânește acum (ad presens) pe teritoriile necredincioșilor; adică: în părțile grecilor orașul Chios, etc: în părțile saracinilor (evident tătarilor), cetățile Caffa, Soldaia (Sudak), Mocaastro; în Tartaria, Simiso, Sinopoli (Sinope), Cembalo și mai multe alte cetăți, castele și locuri, în care se poate zice că locuiesc o sută de mii de oameni creștini, care se numesc genovezi.*”⁸⁵

Un om cult din *Genova*, care cunoștea bine celelalte posesiuni ale Republicii, nu se putea înșela.

⁸² Fejér, [*Codex diplomaticus Hungariae*], X, 4, p. 667-668. V. și mai departe, p. 65. Cf. *Długosz [Historiae polonicae libri XII, Frankfurt, 1711], I., col. 146 (ed. nouă, [Al. Przedziecki, Cracovia, 1863-1887], XII, p. 512-514.*

⁸³ *Ljubič*, IV, p. 398-400.

⁸⁴ *Petru Stanislavov. V. Pentru relațiunea sa, mai departe.*

⁸⁵ *Recueil des historiens des croisades, V, 1895, col. 239A.*

Deși stăpânit de latini, Maurokastron avea o episcopie greacă, atârnată, cu dezlegare patriarhală, de mitropolia rutenă de Halici. Răspunzând unor stăruințe ale lui Alexandru cel Bun pentru mitropolitul afurisit Iosif, patriarhul Matei I al Constantinopolei îi răspunde că Ieremia, concurentul lui Iosif, nu e sârb, ci localnic moldovean, întărit de mitropolitul Haliciului, după cererea țării, „care mitropolit luase voie sinodicește de a hirotoni pe episcopi în episcopatele de Rusia Mică, între care era și Asprokastron”.⁸⁶

Stăpâni peste toate principalele porturi de la nordul Mării Negre, așezați în gurile Dunării, genezii legară relațiuni întinse de comerț cu toate țările litoralului și cu multe din interior. În 1392, peroții trimiteau curieri la regele Ungariei, la „domnul voevod al Valahiei”, care le dădea știri despre Sigismund;⁸⁷ întrebuințau nobili raguzani pentru misiuni politice.⁸⁸ Negustori ca Giuliano di Finario și Giovanni Daniele se găseau în același an în „Valahia”.⁸⁹ În 1410, un trimis al guvernului caffeez cumpăra în „Valahia” trei clopote pentru a le pune pe ziduri, unul la poarta Vânătorului (*del Caiadore*), altul la poarta Sf. Gheorghe și al treilea la poarta „Vonitica”, și plătea o sumă însemnată pentru ele.⁹⁰ În 1417, Baptist de Montaldo, luat în serviciul regelui Sigismund, cu două corăbii, e recomandat vecinilor.⁹¹

Relațiile cu țările române, Polonia, Lituania, chiar și cu Ungaria, nu conțină cu pierderea stăpânirii asupra Chillei și Cetății Albe. Începutul era făcut, drumurile deprinse, corespondenți și locuri de depozit găsite, colonii rezistente stabilite în cele două orașe. Înainte de a reveni la genezi, ca factor politic în apărarea Mării Negre, ne vom ocupa de ei ca factor comercial în intervalul dintre 1410 și 1453 într-un capitol următor.⁹²

⁸⁶ Miklosich și Müller, *Acta patriarchatus*, II, p. 529.

⁸⁷ Iorga, *Acte și fragmente*, III, 1, p. 3, nr. 3.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 3-4, sau *Revue de l'Orient latin*, IV, p. 78-79.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ Iorga, în *Revue de l'Orient latin*, p. 44.

⁹¹ *Archiv für österreichische Geschichte*, LIX, p. 134, nr. 48.

⁹² Capitolul VI.

MAREA NEAGRĂ LA SFÂRȘITUL EVULUI MEDIU*

Privire generală

MIHAI BERZA

În secolul al XII-lea, Marea Neagră putea trece încă drept lac bizantin. Pentru Bizanț, dominația asupra acestei mări nu însemna doar posesia unor teritorii mai mult sau mai puțin întinse pe litoralul ei, și nici nu era numai o simplă problemă de prestigiu. Ceea ce îi interesa pe bizantini înainte de toate, era să-și asigure aprovizionarea capitalei, - cel mai mare oraș creștin la acea epocă, - grație produselor din regiunile pontice. În acest scop, autoritatea imperială interzicea oricărui vas străin să treacă prin Bosfor, interdicție care figura în tratatele de comerț sau în francizele acordate diferitelor state.

În ciuda imenselor pierderi teritoriale suferite în decursul secolelor, Bizanțul mai păstra încă destulă forță în vremea Comnenilor, pentru a face din această interdicție o realitate.. Era nevoie de forță, căci numărul și pretențiile occidentalilor -- în special italieni -- creșteau la Constantinopol, de la o zi la alta, la fel ca în restul Imperiului. Veneția, Amalfi -- posesiuni periferice, autonome ale Imperiului -- se măriseră la umbra Bizanțului. Este adevărat că în ceea ce o privește pe ultima, trecuseră timpurile când un amalfitan, Pantaleone, în secolul XI, pregătea un tratat de alianță între cele două imperii, al orientului și al occidentului. Amalfitanii erau din ce în ce mai rari în Bizanț, de care se detașaseră pentru a trece sub dominația rivală din Palermo. În schimb venețienii -- printre care figurează personalități care îi anunță pe marii capitaliști ai unei epoci mai recente, un Romano Mairano de exemplu -- vor reuși într-atât în afaceri, încât în momentul în care li se va părea că Bizanțul nu este destul de docil, vor considera foarte normal să guverneze ca stăpâni, acolo unde nu se mai mulțumeau să fie doar tolerați. Alături de venețieni, oaspeți mai recenți erau pizanii și genovezii; așezarea ultimilor nu s-a consolidat decât către mijlocul secolului XII. Genovezii și-au făcut o apariție târzie la Constantinopol, tocmai din cauza situației din Genova, care diferea de cea din Veneția. Împreună cu pizanii, ei luptaseră în secolul XI pentru a elibera Mediterana occidentală de sub dominația arabă; în continuare, întăriți de aceste lupte împotriva Necredinciosului, care le întăriseră și autonomia, au luat parte la adevărata cruciadă, cea din Țara Sfântă.

Cruciadele au pus capăt dominației seculare a musulmanilor în Marea Mediterană; în același timp, ele i-au adus pe occidentali pe coastele Siriei și Palestinei, aceste porți ale Asiei unde ajungeau marile rute comerciale ale Extremului Orient. Dar, cel ce urma țărmurile orientale ale Mării Mediterane, acela era tentat, fără îndoială, să forțeze și mai departe, până la marele antrepozit al Bizanțului; la fel, acela care cunoștea de multă vreme drumul Bosforului, nu avea decât de câștigat, frecventând și porturile asiatice; deseori chiar, și unii și alții, în ciuda excomunicărilor papale, schimbau brusc direcția, îndreptându-se

* Apărut în limba franceză în „Balkanica”, IV, 1941, p. 409-435. Traducerea: Anca Grațianella Moga.

spre cea de-a treia mare piață a Orientului Apropiat, spre Alexandria. Această activitate comercială din ce în ce mai intensă a adus, prin consecințele sale îndepărtate, schimbări profunde în formele civilizației europene. În fruntea mișcării, pentru multă vreme și în numeroase privințe, s-au aflat tocmai orașele italiene. Spirit de inițiativă, curaj în fața pericolului, vederi largi, decizii curajoase, neostoită sete de câștig, dar și dragoste aprinsă pentru mica lor patrie, fie ea Genova, Piza sau Veneția, iată calitățile care le-au permis italienilor să profite de noile circumstanțe, atât de favorabile, ce le erau create, pentru a deveni în fiecare zi din ce în ce mai mult elementul cel mai important al vieții economice europene.

Totuși, așa cum am mai amintit, Bizanțul Comnenilor era încă destul de puternic pentru a pune o frână în calea acestei energii dezlănțuite, și chiar pentru a da oaspeților săi prea întreprinzători o lecție însângerată, așa cum a făcut Manuel Comnenul în cazul venețienilor în 1171. Deși comercianții italieni se răspândiseră în Imperiu, deși corăbiile lor parcurgeau Marea Mediterană în lung și-n lat, Strămtorile se aflau încă în mâini puternice. Occidentalii, fără îndoială, strângeau informații despre marea care le era încă necunoscută și așteptau ceasul propice care să le permită să se dirijeze spre țărmurile abia zărite. Știau că ea îi aștepta cu nerăbdare, căci acești negustori erau obișnuiți să-i cântărească pe oameni, și capabili, de asemenea, la nevoie, să-și părăsească tejgheaua și registrele pentru a manevra lancea și arbaleta.

Aceste circumstanțe favorabile, ei au știut să și le creeze, abătându-și spre marea capitală creștină a Orientului, armatele destinate să zdrobească în alte locuri forța Semilunii. A patra cruciadă a fondat Imperiul latin din Orient și i-a făcut pe venețieni stăpâni, așa cum le plăcea lor să spună, ai „unui sfert și jumătate din Imperiul Romaniei”. Calea Strămtorilor se deschidea liberă în fața lor.

A fost un timp când s-ar fi putut crede că, absorbiți de multiplele și fructuoasele lor ocupații, venețienii, de-a lungul multor ani, n-au știut să profite de această libertate, la care aspirau de multă vreme și pe care în sfârșit și-o cuceriseră. Cu toate acestea, documente publicate de curând atestă în mod infailibil că nu a fost așa. Un contract de comerț scos la lumină în ultimii ani, ne aduce la cunoștință că vasele venețiene făceau escală la Soldaia, Sudak în Crimeea, începând cu anul 1206, adică la abia doi ani după ce se stabiliseră în Imperiul Bizantin¹. Este deci sigur faptul că venețienii înțeleseseră de la început că nu se putea neglija o regiune a cărei importanță era scoasă în evidență îndeajuns de grija împăraților de a o pune la adăpost. La fel de adevărat este faptul că mărturiile pe care le posedăm la ora actuală -- or mai fi existând și altele care zac în întunericul arhivelor -- sunt în număr destul de redus, dacă ținem cont de cei aproximativ șaiszeci de ani cât a durat Imperiul latin al Constantinopolului, iar acest lucru nu se datorează exclusiv hazardului. Pentru a-l explica, nu este de ajuns nici să luăm în considerare numai multiplele obligații ale venețienilor.

¹ R. Morozzo della Rocca - A. Lombardo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, II, Torino, 1940, p. 18. Aceeași publicație conține cea mai bogată serie de documente privind activitatea comercială a lui Romano Mairano, folosite deja de R. Heynen în opera sa *Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig*. Stuttgart-Berlin, 1905

precum organizarea noului lor imperiu colonial, exploatarea, în condiții mai favorabile decât înainte, a regiunilor bizantine care nu trecuseră încă sub autoritatea lor, apărarea propriilor lor interese în statele apărute după cruciade, cât și a acelor interese mai vechi pe care le aveau în Marea Adriatică. Venețienii aveau destulă energie pentru a veghea la toate acestea. Dacă nu i-au acordat Mării Negre o atenție mai susținută decât cea pe care o bănuim noi, faptul nu-l putem explica întru totul, decât îndreptându-ne privirile tocmai asupra acestor ținuturi.

Pentru Bizanț, al cărui imperiu era redus la limitele strâmte ale secolului XII, -- limite mai restrânse încă la sfârșitul secolului, după revolta asanizilor, - regiunile pontice mai aveau încă o valoare deosebită. Prin ele însele, își pierduseră mult din importanța lor de demult.

Se știe astăzi ce fusese, în secolele precedente, statul khazarilor, atât de înclinați spre comerț, cum se cunosc și vastele relații economice ale Rusiei Kieviene. Dar în secolul XII și la începutul secolului XIII, situația era alta. Stepa era atunci în mâna cumanilor, pe care rușii îi numeau polovți. Acești barbari, ale căror aptitudini erau total diferite de cele ale khazarilor, preferau să jefuiască caravanele venind dinspre Rusia, decât să faciliteze trecerea lor spre țărmlul mării. Din acest motiv, și datorită disensiunilor intestinale, locuitorii acestor regiuni meridionale, vecine stepei, au început să emigreze de la începutul secolului XII către nord, dincolo de regiunea pădurilor; centrul vieții rusești s-a deplasat din regiunea Kievului, acest vechi focar de cultură, către regiunile septentrionale ale Suzdalului și ale Novgorodului. În aceste condiții, înțelegem că venețienii, atrași tocmai în acel moment de atâtea interese diverse, fără să neglijeze în totalitate țărmurile Mării Negre, nu le-au supus unei sistematice exploatare comerciale.

Între timp, situația s-a schimbat complet chiar înaintea căderii Imperiului latin din Orient. Un nou partener și-a făcut apariția, tocmai acela de care aveau nevoie negustorii italieni, pentru a-și începe marea lor operă de punere în valoare a acestor ținuturi cu o așezare atât de favorabilă și copleșite de natură cu bogății atât de variate; pe acest partener l-au găsit în noii stăpâni ai stepei, mongolii. Într-adevăr, dacă acești nomazi nu erau ei înșiși organizatori, spiritul lor se deschidea spre binefacerile unei vieți civilizate; ei au știut astfel să profite de inteligența și energia unor popoare-exponente ale unor culturi vechi, chinezii, persanii și mai târziu italienii.

În 1222-1223, inegalabilii cavaleri ai lui Djebe și Subutai s-au mulțumit să împingă un vârf de lance în stepa cumanilor și în Crimeea. Douăzeci de ani mai târziu, în vremea marii lor campanii conduse de Batu-han, care a răvășit Ungaria și a atins malurile Mării Adriatice, mongolii au rămas stăpâni în întregii stepe cât și a regiunilor limitrofe Carpaților și Dunării: statele rusești au trebuit astfel să stea sub autoritatea lor timp de două secole. Atunci s-a deschis cu adevărat noua eră, al cărei preludiv, cum am văzut, data de la cruciada a patra. Mongolii au creat imensul cadru politic unde s-au putut desfășura, nestăvilite, remarcabilele aptitudini economice ale negustorilor italieni, la fel precum, cu secole în urmă, dominația sciților făcuse posibilă minunata expansiune a coloniilor grecești, deseori instalate pe aceleași meleaguri, unde-i găsim pe succesorii lor italieni. A avut dreptate G. I. Brătianu, când, inspirându-se din

titlul celebrei opere a lui M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks*, a putut să sintetizeze această nouă epocă în formula paralelă: mongoli și italieni².

Într-adevăr, pentru prima dată în istoria lumii, o singură dominație, cea a succesorilor lui Gingis-han, se întindea de la Munții Carpați până la Oceanul Pacific; pentru prima dată, deci, se aflau în mâinile aceluiași oameni sau la dispoziția lor, bogățiile Chinei, ale Persiei sau ale Turkestanului, cele ale stepei ruse sau ale regiunilor septentrionale. Ceea ce mărește importanța acestui lucru, este faptul că la început, cel puțin, cuceritorii se arătau primitivi față de străini și doritori de a stabili relații cu celelalte popoare. Circumstanțele erau cu adevărat excepționale, iar italienii au fost la înălțimea circumstanțelor. Amintesc, detașând numele lor dintr-o listă infinit mai lungă, pe venețianul Marco Polo, care se deplasează în China, unde câștigă încrederea marelui Kubilai-han, genovezii Benedetto Vivaldi și Percivalle Stancone, stabiliți în Indii, genovezii instalați la Bagdad, cărora Arghun-han le încredințează grija de a înarma două galere în scopul de a interzice accesul în Aden corăbiilor încărcate cu mărfuri venind din India și destinate Egiptului musulman; el încerca astfel să devieze ruta unui dintre cele mai puternice și mai vechi curenți de schimburi comerciale. Să mai semnalăm că unul dintre centrele importante ale activității comerciale a italienilor va fi Ts'iuan-tcheou, Saitonul lui Marco Polo, sau Fu-kien, în fața de Formozei.

Care este rolul Mării Negre în această politică economică cu un caracter pe care l-am putea numi mondial? Pentru a ne da seama de locul nou pe care îl ocupa ea atunci, să facem un tur, fie și foarte rapid.

Toată coasta de nord a Mării Negre făcea parte din noul imperiu al Hoardei de Aur, numit încă pe vechiul nume al cumanilor, imperiul Kiptchakului. Guvernat de succesorii lui Djötchî, fiul cel mare al lui Gingis-han, Batu-han și descendenții săi, el își avea centrul pe Volga inferioară și se întindea până dincolo de Munții Urali, în Asia. Pe continentul vecin se aflau trei mari state mongole, provenite din împărțirea imperiului lui Gingis-han, și mărite după aceea: China sub sceptrul lui Kubilai și al succesorilor lui, Persia ilhanizilor (Hulagu și descendenții săi) și Turkestanul, supuși liniei lui Ciagatai. Cu toate că fiecare din aceste state și-au avut viața sa proprie, ele au fost toate, și aceasta o bună perioadă de vreme, sub autoritatea marelui-han, demnitate supremă pe care și-o disputau diferitele ramuri ale familiei fondatorului.

Se obișnuiește să se dea mongolilor un nume care vine din epoca prodigioasei lor expansiuni, acela de tătari, când în fond aceștia nu erau decât o populație a lumii mongole³. Dar, fie că-l numim mongol sau tătar, pentru imperiul Kiptchakului aceasta este de fapt doar o etichetă, căci Batu-han nu moștenise de la bunicul său mai mult de patru mii de mongoli veritabili; marea majoritate a supușilor săi erau de rasă turcă, - cumani, oghuzi, bulgari din Bulgaria Mare, între Volga și Kama, etc., - ceea ce explică, în mare parte, trecerea lor rapidă la islamism și legăturile strânse care i-au unit mai târziu de rudele lor apărute din aceeași lume, turcii otomani.

² *Recherche sur le commerce génois*, p.40

³ Tătarii au fost considerați multă vreme ca fiind de rasă tungusă. Mai de curând, M. Pelliot este de părere că ei sunt „se pare de limbă mongolă”. Grousset, *L'empire des steppes*; p.246.

Deosebirea cea mai frapantă dintre hanatul occidental și celelalte hanate din Asia, conform cu penetranta remarcă a lui Grousset⁴, este că descendenții lui Kubilai au devenit chinezi, cei ai lui Hulagu persani, în vreme ce turco-mongolii Kiptchakului au rezistat la orice asimilare. Această diferență se explică desigur prin faptul că ei nu au exercitat o autoritate directă asupra regiunilor unde nu întâlneau civilizații puternice. Este foarte probabil că lucrurile s-ar fi petrecut altfel dacă centrul lor de dominație ar fi fost fixat în regiunea Kievului sau a Vladimirului, unde ei ar fi riscat să devină ruși.

Capitala noului stat a fost instalată la Sarai, aproape de gurile Volgăi, nu departe de Marea Caspică. Sarai, care la început nu era decât o îngrămădire de corturi, a devenit în scurt timp un important centru comercial, cu o populație numeroasă, vorbind limbi diferite, având religii diferite și numărând de asemenea mulți creștini nestorieni. Adesea aceste vecinătăți au văzut trecând misionarii catolici în drumul lor spre Asia, unde ei încercau să convertească la creștinism această lume nou apărută în pragul istoriei.

Ceea ce îi interesa în primul rând pe stăpânii Kiptchakului, era stepa, unde puteau să-și pască hergheliile, și perceptorul gata să apară oriunde era de încasat un impozit. Cum perceptorii erau întotdeauna însoțiți de cei destinați să asigure ordinea necesară pentru încasarea impozitului, dominația tătară antrena și posibilitatea de a circula în siguranță și, deci, posibilitatea comerțului. Pentru comerț, ceva mai periculoasă era tocmai porțiunea din ruta care ducea de la Solgat din Crimeea, - actuala Starji-Krim, - unde își avea reședința un reprezentant al hanului, până la Sarai, pe Volga. De aici, caravanele se dirijau în siguranță către centrul Asiei și Extremul Orient. Raporturi directe, pe uscat, se stabileau astfel între China și Marea Neagră. Și nu e surprinzător să găsești, pe hărțile chinezești trasate la începutul secolului următor, numele localităților care s-au înfiripat pe țărmurile acestei mări.

Dar această rută nu era singura care să pună Marea Neagră în contact cu țările bogățiilor legendare. Pe coasta sa sudică se afla imperiul grec al Comnenilor, trecut și el în dependența mongolilor. Deși de o mică întindere, acest stat prezenta două avantaje: în primul rând, el se bucura de binefacerile unei coaste maritime și ale unui port foarte important, Trapezunt, capitala lui; în al doilea rând, el era situat aproape de Tebriz, capitala hanilor Persiei, unde ajungeau alte rute venind din China și din Indii. El se găsea și aproape de fostul Bagdad al califilor, al cărui rol însă se ștergea din ce în ce mai mult în fața celui al noii capitale a il-hanizilor. Să adăugăm că aproape de frontierele sale, la Sivas, trecea o altă rută foarte frecventată, care se îndrepta spre sud, la colțul Mediteranei; aici, la Lajazzo, capitala Micii Armenii, supusă și ea mongolilor, exista încă unul din marile antrepozite ale produselor asiatice. La vest de coastele imperiului Trapezuntului, se întindea încă la acea epocă dominația sultanului İcoiumului, intrat și el în cadrul clientelei mongolilor.

Aceste țări întinse, supuse toate într-un fel sau altul dominației mongole, ofereau comerțului perspective necunoscute până atunci în istorie; spiritele avizate nu puteau decât să profite. Traficul pe aceste rute trebuia intensificat la

⁴ *Ibid.*, pp. 472-473.

maximum, cum de asemenea trebuia ca și Occidentul să profite de aceste circumstanțe atât de norocoase. Tocmai negustorii italieni au luat asupra lor rolul de a asigura această legătură între Occident și Extremul Orient, prin calea cea nouă a Mării Negre. Doar la câțiva ani după retragerea invaziei mongole din centrul Europei, în 1247, îi găsim deja pe negustorii italieni la Kiev, în declin după prosperitatea trecută. În 1260, unchiul lui Marco Polo debarcau la Soldaia, în Crimeea, pentru a se duce la Curtea din Sarai. Pe măsură ce dominația mongolă se consolida, ruta Mării Negre devenea din ce în ce mai frecventată.

Ignorăm felul cum ar fi evoluat lucrurile în aceste ținuturi, dacă situația în Bizanț s-ar fi menținut neschimbată în timpul celei de a doua jumătăți a secolului. Poate ar fi existat, în acest caz, o Mare Neagră venețiană. Anumite schimbări, ce trebuie amintite, au decis altfel. Fără a interzice accesul venețienilor, așa cum ar fi dorit, rivalii lor, genovezii, au devenit pentru două secole adevărații stăpâni ai Mării Negre.

Ceea ce a determinat această perturbare în firea lucrurilor care părea normală a fost alianța bizantino-genoveză. În 1258, venețienii distrugneau cartierul genovez din Sfântul-Ioan-din Acra, centrul comercial cel mai important al republicii ligure în Levant. Două mici coloane ce pot fi văzute la intrarea în palatul dogilor, amintesc și astăzi această victorie repurtată asupra orașului rival. Pierderile imense înregistrate de Genova datorită acestui fapt, trebuiau compensate; trebuiau găsite alte debușeuri, trebuiau cucerite alte piețe, iar revanșa va fi cu atât mai eclatantă, cu cât ea va dăuna mai mult intereselor Veneției.

În același moment, Mihail VIII Paleologul, împărat al Niceei, avea nevoie de sprijinul unei flote puternice pentru a restabili sediul imperiului la Constantinopol. Deci, interesele bizantinilor și ale genovezilor convergeau. A rezultat tratatul de la Nimfayon din 1261, urmat imediat de intrarea împăratului Mihail în Bizanț, redevenit grec. În același timp, genovezii preluau primul loc în imperiu, deținut vreme de o jumătate de secol de venețieni.

Printre clauzele tratatului de la Nimfayon, exista una care interzicea tuturor inamicilor Genovei accesul la Marea Neagră; erau exceptați pizanii, a căror alianță cu imperiul data de foarte multă vreme. Că tratatul nu a fost riguros respectat, că venețienii au obținut imediat dreptul de a trece prin Bosfor, faptul nu prezintă interes decât în măsura în care el nu a împiedicat Marea Neagră să devină o regiune de monopol genovez. Lovitura resimțită atât de dur de Veneția – în ciuda speranței acesteia de a-și restabili situația pierdută -, a permis, totuși, genovezilor să se instaleze solid pe țărmurile pontice. Deși republica rivală va reuși să joace un rol din ce în ce mai important, hegemonia lor în această mare se va menține până la capăt.

Penetrarea sistematică a genovezilor pe toată întinderea Mării Negre a început imediat după semnarea tratatului de la Nimfayon; după toate probabilitățile, ei au ajuns mai întâi în regiunile meridionale și apoi imediat în cele nordice. Ei n-au întârziat să-și organizeze peste tot coloniile, conduse de consuli care depindeau de podestatul din Pera, al cărui prestigiu era într-atât de mare, încât protocolul Curții bizantine îl plasa imediat după marele-amiral.

În timpul acestei prime perioade, concesiunile de care se bucurau genevezii acolo unde s-au stabilit, cuprindeau de obicei un antrepozit, un chei de îmbarcare și debarcare și câteva case pentru a adăposti pe negustori. Aceasta era de ajuns pentru a-i fixa și vom vedea în curând ce au devenit mai târziu modestele construcții de la început.

Neputând să insistăm îndelung asupra originii și importanței fiecărei colonii, ne vom mulțumi să aruncăm din nou o privire circulară. De la Pera, care este pivotul întregului sistem, ne vom întoarce privirile către est. În teritoriul bizantin, vom găsi două porturi importante, care cuprind așezări geneveze: Heracleea Pontului, numită de genezezi Puntarachia, și Amastris. Apoi, pe pământ turcesc, selgiucid, sunt porturile din Sinope și Samsun (Simisso). Ne vom întalni în sfârșit cu panglica de coastă a imperiului Trapezuntului; aici, trecând prin Vatisa, astăzi Fatisah, port celebru la acea vreme, ajungeai în capitala Caranienilor, a cărei importanță cu totul excepțională pentru comerțul internațional, am semnalat-o deja.

Genevezii nu au neglijat nici coastele Caucazului, favorabile mai ales comerțului cu sclavi, un produs foarte căutat în acele vremi. Portul cel mai important al regiunii era Sevastopoli, situat pe exact același loc unde, la Dioscurias, vechii greci făceau același comerț, această marfă fiind apreciată din cele mai vechi timpuri.

Urând către nord-est, trecând în continuare cu vederea alte porturi de mai mică însemnătate, va trebui să amintim Matrica, Tamanul zilelor noastre, la intrarea în Marea de Azov, al cărei acces, interzis energetic prin tratatele bizantino-geneveze din secolul XII, nu mai era apărat de nimeni. Mai departe, la capătul Mării de Azov, la gurile Donului, începea să se ridice Tana, care, în veacul următor, avea să devină principalul antrepozit al venetienilor pe malurile Mării Negre.

Nu vom putea părăsi coastele Mării de Azov fără să menționăm existența a două porturi, situate în spațiul creat de aluviunile săpate de ea la gura Donului. Pe coasta nordică se afla pe locul actualei Siniawka, Porto Pisano, care ne amintește de partea ce revenea Pisei în comerțul pontic; pe coasta meridională se afla Zaccaria. Acest ultim port era antrepozitul lui Benedetto Zaccaria, învingătorul pizanilor la Meloria, bătălia navală care a decis soarta Pisei. Asociat cu fratele său Manael, el avusese, printre altele, un antrepozit special la Caffa, *Fondicus Zachariorum*.

Este momentul să ne oprim o clipă asupra acestui exemplar de om al secolului XIII. Un mare comerciant capitalist, el se străduiește să acapareze monopolul comerțului cu alau, atât de important în epocă; el introduce în industriile pe care le controlează metode moderne de exploatare, utilizând în industriile secundare reziduurile din industria principală. Diplomat de mare anvergură și amiral glorios, organizator al flotei lui Filip cel Frumos în timpul conflictului acestuia cu Anglia, Benedetto Zaccaria, cu multiplele sale resurse și cu energia sa nestăvilită, ne ajută să întrezărim una din cauzele avântului impresionant al orașelor italiene la acea epocă și expansiunea lor atât de rapidă și atât de fecundă în bazinul Mării Negre.

Deși în Marea de Azov, treceai de Vospero, astăzi Kerçi, anticul Bosfor Căminat al grecilor, pentru a ajunge la Caffa, oraș căruia rușii i-au redat vechiul său nume grecesc de Theodosia (Feodosia). Veneau apoi Soldaia-Sudak, dar pe coasta occidentală a Crimeei, Cherson, vechiul leagăn al dominației bizantine pe coasta de nord a Mării Negre. Puțin mai târziu, pe locul unde astăzi este Balaklava, se va ridica portul Cembalo, care, mai întâi supus Mangopului, va trece apoi sub puterea genovezilor. În interior, Solhat, - actualmente Starji-Krim, - centru al administrației mongole, va cuceri o anume importanță economică. Genovezii vor numi întregul ținut Gazaria - amintind de numele khazarilor, foștii stăpâni de odinioară. Dintre toate așezările italiene de la Marea Neagră, cel care promitea cel mai mare viitor, a fost Caffa, devenit în secolul XIV unul dintre cele mai mari orașe ale Europei.

Am amintit mai sus excepționala importanță luată de regiunile din nordul Mării Negre grație mongolilor. Într-adevăr, o rută terestră le lega direct cu ținuturile bogate în măfase din sudul Mării Caspice - chiar pe Marea Caspică, după cum ne informează Marco Polo⁵, începuseră să navigheze vase genoveze --; ele erau legate și cu țările din Extremul Orient, de unde veneau mirodeniile, pietrele prețioase, stofele de lux și, încă o dată, prețioasa mătase. Acestui comerț de-a lungul Asiei i se alătura exploatarea imensului imperiu al Kiptchakului și al țărilor care depindeau de el, până în regiunile Nordului Îndepărtat. Se valorificau astfel cerealele de o admirabilă calitate, blănurile și pieile, ceara și mierea, sarea și peștele, furnizate de aceste ținuturi în cantități considerabile. Firește, acestor produse li se adăugau sclavii atât de căutați, dirijați mai ales spre Egipt, unde îngroșau rândurile celebrei armate a mamelucilor, putând să ajungă de altfel până la demnitatea supremă, așa cum o dovedește exemplul teribilului Baibars; dar mai erau transportați și către Europa occidentală, unde îi găsim până în Spania. În schimb, Occidentul și regiunile mediteraneene trimeteau vin, smochine, produse manufacturate, arme, unelte și mai ales produse ale celei mai prospere industrii din Occident în Evul Mediu, stofele de lână franțuzești și italiene.

Coloniile pontice, fără îndoială, nu serveau numai să asigure comerțul dintre Occident și Orient. Negustorii italieni stabilesc neobosiți legături între diferitele puncte de pe coastă și țările învecinate. Am menționat deja că sclavii veniți din Crimeea și în special de pe coasta caucaziană, erau transportați în Egipt. La fel, la Caffa se încărca grâu, orz, mei pentru a le debarca la Trapezunt sau la Samsun, pe coasta opusă; aprovizionarea Imperiului Bizantin nu era nici ea uitată. Transporturile se efectuau în toate direcțiile și fermentul lor binefăcător anima viața economică a epocii.

Două exemple vor fi de ajuns pentru a preciza mai bine dezvoltarea luată de comerțul pontic. La câțiva ani numai de la începutul infiltrării sistematice a italienilor în Marea Neagră, în 1268, foametea care făcea ravagii la Veneția nu a încetat decât datorită vaselor care au navigat până pe tărâmurile locuite de tătari, ruși, circazieni și alani, adică până în regiunile pontice. Al doilea exemplu este împrumutat dintr-o epocă ceva mai recentă, însă el dezvăluie o stare de lucruri care data de la sfârșitul secolului XII, și, sub anumite aspecte, chiar dintr-o epocă

⁵ Cf. Stanislao Frenchi, *Il Itinerario di Marco Polo in Persia*, Torino, 1941, p. 84

și mai veche. Istoricul bizantin Nichephor Gregoras relatează că în 1343, izbucnind un conflict între coloniile italiene și hanul Kiptchakului, Bizanțul nu a mai avut grâu și sare și că această disensiune a fost atât de crud resimțită, încât a fost nevoie de mari eforturi pentru a duce din Asia Mică și chiar din Persia proviziile necesare. Aceasta explică foarte clar de ce împărații bizantini erau atât de vigilenți în tot ce aducea atingere drepturilor lor asupra regiunilor pontice. Însă partea cea mai interesantă și mai nouă a situației, este cea semnalată cu aceeași ocazie de surse occidentale. În vreme ce cu trei ani în urmă, mătasea chineză, adusă prin Marea Neagră, costa cu 20% mai puțin decât mătasea din Turkestan, în momentul și din cauza mai sus-pomenitului conflict, mătasea a atins subit un preț dublu în toată Italia. Acest exemplu este destul de clar prin el însuși, pentru a sublinia pe de o parte importanța rutei care, traversând Asia, ajungea la Marea Neagră, iar pe de altă parte importanța resurselor pe care le ofereau înseși țările pontice.

Ne mai rămâne totuși să parcurgem o ultimă porțiune de litoral, aceea care duce din Crimeea la Constantinopol. În afara coastei Crimeei, se întindea o vastă regiune fără porturi importante. Dar, o dată ajuns la gurile Nistrului, întâlneai vechea așezare greacă, mai târziu bizantină, a Maurocastron-ului, astăzi Cetatea-Albă. Cel mai vechi document care atestă existența unui comerț italian la Cetatea-Albă, nu datează decât din 1290. Din fericire, alte documente de care dispunem, chiar dacă nu au fost scrise, nu sunt cu mai puțin elocvente. Săpăturile arheologice au adus la lumină unele vestigii importante, dintre care o foarte frumoasă farfurie persană din secolul XIII și fragmente de ceramică chinezească aparținând epocii împăraților Song, dinastie alungată de pe tron de marele-han Kubilai. Iată o nouă mărturie a legăturilor care uneau Marea Neagră cu China.

La gurile Dunării, Chilia nu va căpăta o anume importanță decât în secolul următor. Însă, undeva pe brațul Sfântul Gheorghe, exista la acea epocă un port important, Vicina, al cărei localizare o ignorăm astăzi. Din 1281, genovezii făceau aici un comerț înfloritor. La acea dată, mișcarea comercială din Vicina, pare la fel de intensă cu cea din Caffa, ceea ce, evident, nu e puțin lucru.

Către sud, porturile secolului semnalau numeroase localități unde, cu certitudine, vasele italienești ar fi trebuit să arunce ancora, - căci altfel n-ar fi figurat pe ele, - localități despre care nu știm nimic, sau foarte puțin. Astfel, se știe de exemplu, grație florentinului Pegolotti, că grâul venind de la Asilo din Dobrogea, era în secolul XIV la fel de căutat ca cel de Caffa, cel mai bun grâu ce venea din regiunea Mării Negre. Se mai știe și faptul că, spre mijlocul aceluiași secol, Caliacra era capitala lui Dobrotici, dinastul pontic care pare să fi dat numele Dobrogei. Dar să nu anticipăm prea mult. În a doua jumătate a secolului XIII, se găseau pe coasta bulgară, coastă supusă din nou, pentru o vreme, dominației bizantine, porturi de o anume importanță: sunt Anchialos și Mesembria.

Dominația mongolă nu a constituit doar un cadru favorabil dezvoltării acestei intense vieți economice pe malurile Pontului. Și imperiul Kiptchakului reprezenta o mare forță politică. La un moment dat, un întreg sistem de relații internaționale începe să se contureze, relații, s-ar putea spune, cu un caracter mondial, deoarece porțiuni importante de pe trei continente erau interesate.

Imperiul Kiptchakului a jucat un rol de primă importanță în aceste relații. În cele două grupări care se conturează, figurează pe de o parte Kiptchakul, a cărui rivalitate cu celălalt stat mongol, cel al il-hanizilor din Persia, se accentuează din ce în ce. El este aliatul Egiptului, acesta însuși rivalul imperiului mongolo-persan, căci cele două state vizau supremația în Siria. Acestor puteri li se alătură imperiul Paleologilor, care avea interese economice în Kiptchak și se temea de o revenire a latinilor la Constantinopol. Creștinii din Occident, din contră, îi susțineau pe ilhanizi, sperând să-i atragă la creștinism și pe al căror sprijin contau în visele lor de a pune statele latine din Orient la adăpost de pericolul reprezentat de Egipt. Cu toate că speranța unui ajutor venind din această parte s-a menținut până târziu în proiectele de cruciadă din secolul XIV, în realitate conflictul dintre diferitele Puteri n-o să avantajeze decât Egiptul musulman. Cât privește căderea, în 1291, a Sfântului-Ioan-de Acra, care a fost nu numai ultimul bastion creștin dar și un mare antrepozit comercial, aceasta va avea la rândul său repercusiuni în Marea Neagră; această mare va deveni un centru comercial și mai important pentru Occident.

Însă nu e vorba numai de rolul Kiptchakului pe marea scenă politică a lumii. Apare din ce în ce mai clar din cercetări recente, că acest imperiu a exercitat o influență profundă asupra tuturor regiunilor supuse puterii sale sau cu care avea legături. Nu este vorba doar de Rusia, unde dominația lui s-a menținut cel mai mult timp și unde, tocmai de aceea, influența lui s-a dovedit cea mai intensă. Dar trebuie amintit, cel puțin, că politica arpadianului Ladislau Cumanul a suferit atracția crescândă a marelui imperiu mongol la un nivel atât de mare, încât a provocat protestele Sfântului Scaun. În fond, a fost nevoie de apariția noii dinastii, de origine franceză, a Angevinilor, pentru ca Ungaria să-și reia misiunea pe care papalitatea i-o rezervase de la început. Să nu uităm nici că istoria statului bulgar a cunoscut o perioadă mongolă. A existat chiar la un moment dat, în 1300, un țar mongol, Tzaha, fiu al celebrului Nogai și cumnat cu țarul Svetoslav.

Influența tătară asupra organizării sociale și politice a românilor, relațiile lor cu Kiptchakul în vremea când depindeau de el și după organizarea statelor românești libere, iată încă un domeniu unde cercetările vor aduce rezultate foarte interesante.

Dacă am insistat într-atât pe secolul XIII, este pentru faptul că el ne oferă trăsăturile cele mai caracteristice ale istoriei mongolo-italiene a Mării Negre. Secolul următor, mai ales în prima sa jumătate, va vedea cu siguranță apogeul coloniilor italiene; va avea loc chiar o extindere din diferite părți a razei de acțiune a negustorilor occidentali. În același timp, secolul XIV va aduce schimbări profunde în viața anumitor regiuni – schimbări care de altminteri au fost pregătite de secolul precedent; însă ei nu va schimba nimic din rolul istoric al Mării Negre, cel care fusese fixat de la începutul acestei perioade.

Lărgirea câmpului de activitate la care facem aluzie, nu este în fapt, decât o punere în contact a Europei occidentale cu Marea Neagră și prin alte căi decât cele ale Mediteranei și Bosforului. Fluxul schimburilor comerciale dinspre Asia și până la țărmurile Mării Negre se ramifică și ia o triplă direcție. Pe lângă vechea cale a mării, au fost create alte două căi de uscat, una către nord, prin Polonia, iar cealaltă direct spre Occident, prin Ungaria.

Inițiativele comerciale desfășurate în plin avânt începând cu secolul XI la cele două extremități ale Europei occidentale, pe malurile Mării Mediterane și pe cele ale Marii Nordului, după ce au exercitat o atracție reciprocă, sfârșiseră prin a-și da mâna traversând continentul. La fel, în Europa centrală și orientală, cele două focare de activitate economică de la Marea Neagră și de la Marea Baltică trebuiau să caute să se întâlnească, ori prin Polonia, ori prin Ungaria. Astfel au fost create în secolul XIV cele două noi căi comerciale despre care am vorbit mai sus.

Prima, care traversa Polonia, aducea către Marea Neagră, prin intermediul comerțului german, produse ale industriei flamande. La rândul său, ea se desfășura în două ramuri, din care una continua prin Moldova pentru a ajunge la Cetatea Albă, pe când cealaltă se îndrepta în linie dreaptă, traversând stepa, către Caffa, în Crimeea. Existența acestei rute, datorate în mare parte energiei și capitalurilor italiene, va fi cauza unei puternice rivalități între două centre comerciale importante, cel din Cracovia și cel din Liov.

Am văzut că a doua rută se îndrepta direct spre Occident. Frecventată în special de sașii din Brașov și din Sibiu, orașe rivale la fel ca cele din Polonia, Cracovia și Liov, ea trecea prin Buda și prin Viena. Pe aici ajungeau, venind din Flandra, pânzeturile de Ypres și de Louvain, pe care le găsim menționate în privilegiile comerciale acordate de principii Valahiei negustorilor sași din Transilvania. Această mișcare comercială părea să cunoască, la un moment dat, o extindere și mai mare. La începutul secolului XV, Sigismund de Luxemburg, în conflict cu Veneția, crea proiectul de a dirija în masă spre Chilia, pe Dunăre, produsele Europei centrale, cu scopul de a le detona din Marea Adriatică, acolo unde venețienii erau stăpâni.

Legând Occidentul și nordul Europei cu Marea Neagră, cele două noi rute au avut o importanță considerabilă pentru regiuni întinse, ale căror bogății au fost puse în valoare: o importanță economică nu mai puțin decât una politică. Dar poate că influența lor s-a făcut cel mai mult simțită în țările române. Însăși organizarea vieții lor de stat li se datorează în mare parte. Nu s-ar putea înțelege rapida extindere a Valahiei până la Dunăre și la mare, nici aceea chiar mai rapidă a Moldovei, fără să ne gândim la necesitatea unei puteri organizate, destinate să protejeze aceste importante artere comerciale. Precum majoritatea marilor idei ale istoriografiei române, și aceasta a fost formulată pentru prima dată de Nicolae Iorga⁶, iar concluziile sale s-au dovedit în continuare extrem de bogate în rezultate.

Atunci când Marea Neagră a devenit un centru de comunicații intense, românii și-au părăsit formele lor de viață protoistorice pentru a trece la forme de viață moderne. În ziua în care acest focar s-a stins, ei au intrat în ceea ce putem numi Evul Mediu românesc, care, din motive speciale, avea să dureze până în pragul secolului XIX. Astfel, pentru o întreagă epocă istoria română, rolul european al acestui popor, relațiile sale politice, organizarea lui socială se explică în foarte mare parte prin învecinarea cu marea.

⁶ *Drumurile de comerț creatoare ale Statelor românești*, "Buletinul Institutului Economic Românesc" 1927, pp. 455-470.

O epocă de înflorire în noile ținuturi, secolul XIV este în același timp epoca în care coloniile italiene de la Marea Neagră au atins apogeul. Centrul lor de necontestat era Caffa. Ne oprim o clipă asupra lui, deoarece această colonie ne va arăta ce se întâmplă, în mic, peste tot în alte părți.

Eliberat de multă vreme de dependența sa față de podestatul din Pera, consulul Caffei se află în fruntea coloniilor genoveze din Crimeea. Pentru a le administra, un consiliu special numit *Officium Gazariae* a fost stabilit în metropolă, la Genova. Alături de consul se află doi consilieri și o adunare de 24 de persoane; din sânul acesteia se alege un consiliu restrâns format din șase membri. Cu toate acestea, administrația Caffei se complică pe măsură ce importanța sa crește. Ea va sfârși prin a cuprinde o serie de direcții specializate, asupra cărora nu este nevoie să insistăm aici.

Ca și în alte colonii, chiar aspectul Caffei se schimbă în secolul XIV. Modestele clădiri din veacul precedent, cu instalațiile lor strict necesare pentru operarea tranzacțiilor comerciale, fac loc peste tot unor întregi cartiere, câteodată chiar unor orașe, înconjurare de ziduri puternice, cu turnuri masive, dispunând de veritabile fortărețe, în interiorul cărora se putea organiza apărarea în caz de conflict cu stăpânii locului. Astfel la Caffa exista o centură dublă de ziduri solide. Prima, lungă de aproximativ 700 de metri, înconjura fortăreața; cea de a doua, lungă de 5 kilometri și jumătate, încercuia orașul, ale cărui foburguri se întindeau în afara zidurilor. În această incintă trăia o populație activă, într-atât de numeroasă că – cu multă exagerare, desigur – era comparată câteodată cu cea a Constantinopolului, populație eterogenă, cu limbi și religii extrem de variate. Cel puțin douăzeci de biserici catolice, mănăstiri franciscane și dominicane, biserici armenie și grecești se aflau sub obediența a trei episcopi, catolic, ortodox și armean. Alături de aceste biserici, numeroase moschei și sinagogi asigurau necesitățile religioase ale musulmanilor și evreilor.

Așa cum l-a descris doamna Skrzyńska într-unul din studiile sale recente asupra coloniilor din Crimeea, „orașul era foarte animat; populația, compusă din italieni, greci, armeni, evrei, turci, tătari, - și din români, ar trebui să adăugăm noi, după cum o constată bilanțurile coloniei, - mișunau pe străzi, în piațete și pe cheiuri. Toată această mulțime pestriță își celebra sărbătorile cu mult zgomot; sărbătorile creștine erauacompaniate de diverse reprezentații, care-i atrăgeau chiar și pe cei care nu erau creștini. De Crăciun, palatul era iluminat în întregime; se mergea pe străzi la lumina torțelor, se dădea foc la butuci, se oferea în stradă o gustare tuturor: vin, prăjituri, mere, struguri, migdale. De Bobotează, se organiza o procesiune religioasă; preoții greci intonau „calimera”, iar catolicii „laudes”. Orașul răsuna de bătaia clopetelor, clerul binecuvânta apa, iar copiii plonjau în mare sub ochii asistenței. Sărbătoarea populară de Sfântul Ioan Botezătorul, vara, era însoțită de dansuri și jocuri, în jurul butucilor aprinși; toată coasta era iluminată și toată suflarea lua parte la serbare. În același fel se sărbătoreau Paștele și Sfântul Gheorghe. În fiecare an aveau loc curse de cai. În acele zile tot orașul era pavoazat cu drapele de diferite culori și ornate cu blazoane, iar întreaga garnizoană primea un supliment de alimente. Se organizau regate cu bărci cu pânze, se ridicau pe străzi estrade pentru a se putea asista la reprezentațiile

teatrale și pentru reprezentații se cereau vulpi, cecoși, vase, corzi, pinteni și panglici.

„Legile igienei erau respectate în tot orașul. Astfel, era interzisă aruncarea murdăriilor în stradă, deteriorarea sau obturarea canalelor care se aflau de-a lungul străzii, canale destinate scurgerii apei”⁷.

Caffa era de altminteri luminată noaptea cum puține orașe occidentale erau la acea epocă. Exista, printre altele, zi și noapte, un serviciu de poliție foarte bine organizat. Orașului nu-i lipseau nici farmaciștii, nici medicii sau bărbierii. Pe lângă numeroasele taverne și hanuri, băile publice serveau ca locuri de distracții.

Această viață animată, a cărei intensitate pare să fi depășit pe alocuri simțul măsurii, a fost pusă la grele încercări, punctual în timpul secolului XIV. Nu este cazul să insistăm asupra lungilor războaie care l-au opus pe genovezi venețienilor și care au epuizat o bună parte a acestor prețioase energii, nici asupra conflictelor cu mongolii Kiptchakului, care au însângerat regiunea de mai multe ori. În cursul acestor conflicte, momentul cel mai dramatic a fost poate cel al asediului Caffei de către Djanibek, când mongolii decimați de ciumă lansau pe deasupra zidurilor, cu ajutorul catapultelor, cadavrele victimelor acestui flagel, ceea ce a dezlănțuit, pare-se, în 1348, în toată Europa occidentală, cea mai teribilă dintre epidemiile semnalate vreodată în istorie⁸.

Dacă trebuie să neglijăm detaliile relațiilor italo-mongole și venețiano-genoveze, în schimb suntem obligați să ne oprim o clipă asupra evenimentelor care s-au produs în a doua jumătate a secolului, evenimente deosebit de importante pentru istoria Mării Negre. Unele dintre ele au avut ca scenă țări îndepărtate, chiar foarte îndepărtate. Însă, nu am constatat încă că ceea ce caracterizează istoria pontică la acea epocă, este tocmai extinderea extraordinară a relațiilor sale, participarea sa la viața generală a vremii?

Peste tot asistăm la dezagregarea acestei lumi mongole, care crease parametrii politici favorabili expansiunii economice italiene. În China, descendenții lui Kubilai sunt îndepărtați de la tron, făcând loc unei dinastii naționale, dinastia Ming. În 1368, noul împărat, Hong-wu, își face intrarea în Beijing. La aceeași epocă, Persia mongolă era în plină criză. Al treilea stat mongol, cel al descendenților lui Djaghatai, trece în mare parte sub dominația unui adevărat succesori al lui Gingis-han, nu din punctul de vedere al rasei, căci el este de rasă turcă și nu mongolă, ci ca tendințe și ambiție, fără a avea însă spiritul constructiv al aceluia. Este vorba de Timur-Leak, Tamerlanul europenilor.

Regiunile pontice nu au fost scutite, nici ele, de a face cunoștință cu marele cuceritor. O primă campanie l-a dus până la Volga, în 1391; vrășmașul urmărit era hanul Toktamisch, cel care reunise sub un singur sceptru Hoarda de Aur și Hoarda Albă, adică regiunile cuprinse între Sâr-Daria și Nistru. În cursul unei a doua expediții, întreprinse patru ani mai târziu, în 1395, Tamerlan a distrus de sus până jos marele antrepozit venețian din Tana, luând în captivitate întreaga populație creștină.

⁷ *Le colonie genovesi in Crimea*, p. 132--134

⁸ În orașe, mortalitatea pare să fi fost de 40-60%. A. Doren, *Storia economica dell'Italia nel Medio Evo*, trad. it., Padova, 1936, p. 579, n. 2.

Totuși, nu din cauza ravagiilor întreprinse apariția lui Tamerlan a marcat o dată importantă în istoria Mării Negre, ci pentru că ruta terestră ce ducea spre Extremul Orient a fost întreruptă. Cu toată rivalitatea lor, marile state mongole asiguraseră vreme de un secol și jumătate unitatea economică a spațiului cuprins între Oceanul Pacific și Marea Neagră. Această unitate odată ce s-a prăbușit, situația regiunilor pontice a suferit profunde schimbări din punctul de vedere al relațiilor internaționale și, în consecință, rolul lor istoric s-a micșorat dintr-o dată.

Cu toate acestea, consecințele imediate nu au fost prea grave pentru coloniile italiene. Teritoriile în care încă își puteau exercita comerțul – Rusia, Polonia, Țările române – erau destul de întinse, iar produsele lor destul de variate pentru ca prosperitatea acestor colonii să se mențină chiar și în secolul XV. Decăderea Hoardei de Aur, care a survenit la puțin timp după cea a celorlalte state mongole, părea, dimpotrivă, să le pună la adăpost de un vecin, ale cărui pretenții erau adesea cele ale unui stăpân.

Fără a-și stabili dominația asupra Kiptchakului, Tamerlan se mulțumise să –l instaleze acolo drept han, în locul lui Toktamisch, pe rivalul acestuia, Timur Kutlug. În 1399, o luptă îi aducea față în față pe cei doi rivali; la luptă luau parte ca aliați ai învinsului Toktamisch, principele Lituaniei Witowt și principele Moldovei Ștefan I; acesta din urmă, după cât se poate presupune, ar fi murit chiar pe câmpul de bătaie. La puțin timp după aceea, începe deziintegrarea Hoardei de Aur. În locul ei, în cursul secolului XV, vor apărea trei hanate: cel al gireizilor în Crimeea și cele din Astrahan și din Kazan.

Dacă lumea tătară a stepei e în plină de cădere, în schimb în interiorul zonelor puterea rusească se întărește. Încă puțin și ea va aspira, în mod fatal, să se întindă până la malul Mării Negre. Însă, dacă evenimentele din Orient nu au reușit să zdruncine prosperitatea coloniilor italiene, nici cele din nord nu vor constitui un pericol. Din contră, negustorii italieni nu vor face decât să profite, deoarece caravanele rusești vor fi mult mai numeroase către Crimeea. Pericolul va veni din altă parte, iar acesta va decide soarta Mării Negre pentru secole îndelungate.

Vidul de putere creat în Asia Mică prin decăderea puterii selgiucizilor și al puterii mongole, este umplut, cu o vigoare crescândă, de noua forță a turcilor otomani. Începând cu prima jumătate a secolului XIV, progresele lor sunt sensibile. Ei devin astfel, pe coasta de sud a Mării Negre, una din puterile pontice.

Expansiunea otomană în Asia Mică, ținut care secole de-a rândul fusese expus fluxului și refluxului dominației turce sub diferite forme, nu ar fi putut singură să modifice datele problemei Mării Negre. Trecerea lor în Europa, unde s-au instalat către 1354, la Gallipoli, a fost cea care a marcat preludiul unei noi ere în istoria regiunilor pontice. Este adevărat că importanța stabilirii turcilor otomani pe pământul european nu a apărut evidentă decât mult mai târziu, când a putut fi judecată din perspectiva timpului. Ceea ce explică, fără îndoială, atitudinea Venetiei sau a Genovei față de noii veniți.

Puterile comerciale obișnuite să trateze cu stăpâni ai unor limbi și credințe diferite, republicile italiene s-au lăsat atrase de nada unor viitoare relații fructuoase cu acest popor tânăr, în plină ascensiune. Ele nu au ezitat să-l flateze,

deseori chiar să-l ajute acest stat ce nu va întârzia să se dezvăluie drept un implacabil dușman. Ar fi nedrept, totuși, să credem că orașele italiene, în special Veneția, au avut întotdeauna această atitudine. Au fost momente când opoziția lor a fost fermă, au avut loc chiar războaie dure și îndelungate.

În timpul celei de-a doua jumătăți de secol, turcii au luat în posesie teritorii ce se întindeau până la Dunăre. Problema balcanică, din ce în ce mai gravă, era în același timp o problemă pontică; cruciada antiotomană – în care au succumbat, în ciuda vitejiei lor magnifice, sârbii și bulgarii, și care a pus în evidență forța militară și politică a românilor – era de asemenea o luptă pentru libertatea Mării Negre. Însuși Bizanțul a trebuit să suporte atacul sultanului Baiazid și trebuie să recunoaștem că Tamerlan, atunci când atrăgea în Asia pe învingătorul de la Cosovo, le făcea coloniilor italiene de la Marea Neagră, un serviciu care compensa cu mult distrugerea Tanei și putea chiar să-i consoleze pentru bararea rutelor spre Extremul Orient. Datorită bătăliei de la Angora, Bizanțul a beneficiat de un răgaz de o jumătate de secol, răgaz ce l-au avut și coloniile italiene. Între timp, problema pontică rămânea deschisă.

Nu este momentul să refacem fazele cruciadei antiotomane. Să reținem numai data decisivă a dezastrului de la Varna din 1444, care anunța ceea ce avea să se întâmple nouă ani mai târziu, când sultanul Mahomed II intra în Constantinopol, la 29 mai 1453. Și pentru Marea Neagră piesa fusese jucată; nu mai era altceva de făcut decât de așteptat deznodământul, care nu putea fi altul. La fel ca înainte de 1204, în 1453 cheile Mării Negre se aflau din nou pe mâini bune, și acele mâini erau mult mai ferme decât cele ale Comnenilor. Paranteza deschisă de a patra cruciadă a fost închisă cu brutalitate de ienicerii lui Mahomed II. Singura diferență de constatat este că în 1204 italienii se aflau de o parte a porții, pe când în 1453 erau de cealaltă parte. Va trebui deci să se termine o dată cu ei.

În orice caz, italienii puteau să-și părăsească coloniile pontice cu conștiința liniștită. Datorită lor și mongolilor, Marea Neagră jucase un rol în economia generală, pe care nu-l mai cunoscuse niciodată înainte. Pentru unele regiuni din vecinătatea sa, și în primul rând pentru țările române, prezența lor atât de activă fusese fermentul binefăcător care, punându-le în valoare resursele, le permisesese să-și dea seama de propriile lor forțe și de a lua avânt.

Totuși, Marea Neagră nu se mulțumise doar să primească, fără a da nimic în schimb. Nu ne gândim aici nici la hrana pe care regiunile pontice o asigurau atâtor oameni din Occident, nici la toți cei a căror soartă era legată de evenimentele care se derulau dinspre Marea Neagră, nici la bogățiile acumulate de numeroși indivizi luați izolat. Este vorba de ceea ce interesează înainte de toate, adică marile linii ale evoluției istorice. Ori, în acest sens, ceea ce caracterizează ultimele secole ale Evului Mediu în țările occidentale, este nașterea unei societăți capitaliste, fondate, cum se vede din ce în ce mai bine, pe resursele acumulate în comerțul internațional. Printre bogățiile care veneau din belșug din toate părțile, este sigur că cele venite de pe malurile Mării Negre erau departe de a fi ultimele. Nu mai este nevoie să menționăm că Genova și Veneția, care își împărțeau comerțul pontic, erau atunci în fruntea orașelor italiene. De partea cealaltă, „ansamblul așezărilor genoveze de la Marea Neagră depășea în proporții

și în complexitatea vieții politice și economice pe toate celelalte constelații coloniale create de genovezi în Evul Mediu⁹. Aceste concluzii ale domnului Roberto Lopez sunt, după opinia noastră, extrem de elocvente.

La un an după căderea Constantinopolului, în 1454, o puternică flotă turcă de 56 de nave, forțează o primă recunoaștere în apele Mării Negre. Ea hărțuiește, la cele două capete ale acestei mări, Cetatea-Albă și Sevastopol, pentru a încerca apoi să dea lovitura decisivă în chiar centrul vieții coloniale din aceste teritorii maritime, anume Caffa. Atacul era declanșat în acord cu noul stăpân mongol al Crimeei, hanul Hagi-Girei, care trebuia să pună mâna pe oraș, după ce turcii îl vor fi jefuit. Relatăm acest fapt pentru a ne face o idee despre situația de la fața locului. Dezmembrarea Kiptchakului părea să îndepărteze pentru totdeauna de coloniile italiene pericolul unui atac mongol. În realitate, pretențiile unui stăpân îndepărtat au făcut loc veleităților unui alt stăpân, a cărui putere și ale cărui resurse erau mai reduse, dar care, și poate tocmai de aceea, se arăta încă și mai intolerant.

De data aceasta, Caffa rezistă. Totuși, ea a trebuit să consimtă să le plătească turcilor un tribut, așa cum doi ani mai târziu, o va face și principele Moldovei, Petru Aron. Între timp trebuia organizată rezistența, consolidate zidurile de apărare, pentru a putea face față oricărui atac inopinat. Începând cu 1449, de altfel, statutul coloniei stipula că lucrătorii de pe șantierele navale și zidarii nu puteau părăsi Caffa fără o autorizație specială dată de consul. Un birou special creat, *officium provisionis*, veghea la întreținerea fortificațiilor. Fiecare navă cu pânze pătrate, care arunca ancora la Caffa, era obligată să aducă o anumită cantitate de pietre. În același timp, exportarea materialelor de construcții era interzisă în mod expres.

Cu toate acestea, relațiile cu tătarii redeveneau cordiale, în special în vremea succesorului lui Hagi-Girei, Mengli-Girei; turcii, pe de altă parte, datorită tributului care creștea mereu, au permis din nou vaselor genoveze să treacă prin Strâmători. S-a reluat comerțul, animat mai ales de vânzarea grâului din Ucraina și a sclavilor. O nouă perioadă de calm părea să înceapă. Dar nu era decât o amânare: pentru moment, Mahomed II era ocupat într-altă parte.

Între 1459 și 1462, turcii au terminat cucerirea litoralului meridional al Mării Negre. Coloniile italiene din Amastris, Sinop, Trapezunt, și-au văzut sfârșitul existenței lor care durase două secole, locuitorii fiind duși la Constantinopol. E adevărat că importanța lor diminuase considerabil în ultima vreme, și aceasta pentru două motive. Primul, pe care îl cunoaștem deja, era decăderea mongolilor din Persia, urmată apoi de înlocuirea lor de la putere. Al doilea se referă la evenimente îndepărtate care, după cum am evidențiat, au avut repercusiuni întotdeauna asupra regiunilor pontice. Punând mâna pe Indochina, împăratul Chinei Jung-lo avansează până la Hormuz și Aden și asigură în acest mod succesul căii maritime spre Egipt, în detrimentul rutei terestre, a cărei ramificație se ducea către coasta de sud a Mării Negre.

Chiar după căderea coloniilor situate pe această coastă, a fost un moment când s-a mai putut spera. În 1463, Veneția intra într-un îndelungat război contra

⁹ Roberto Lopez, *Storia delle colonie genovesi*, p. 362.

turcilor. În acel moment, ea avea un aliat puternic în Uzun-Hassan, noul stăpân al Persiei. Zece ani mai târziu, acesta din urmă era învins la Tergian, iar Veneția, oșosită, va fi un adversar din ce în ce mai puțin periculos. Consecință fatală, ofensiva contra Mării Negre trece pe primul plan, având ca țel de data aceasta cele două importante regiuni rămase libere, Crimeea și Moldova.

La începutul iernii din 1474—1475, oastea comandată de eunucul Soliman, intra în Moldova, unde, la 10 ianuarie, în apropiere de Vaslui, avea să îndure una din rarele înfrângeri suferite de vreo armată turcească vreme de secole. Această eclatantă victorie a lui Ștefan cel Mare a asigurat pentru încă o vreme libertatea Chilieii și a Cetății-Albe.

Câteva luni mai târziu, la 1 iunie 1475, o flotă de circa cinci sute de vase de tot felul ajungea în dreptul Caffei. După zece zile de asediu, orașul a capitulat. Creștinii din Orient au fost vânduți ca sclavi; occidentalii, după confiscarea majorității bunurilor lor, au fost transportați la Constantinopol; unii dintre ei au reușit să se refugieze în Moldova. În același timp cu Caffa, celelalte colonii din Crimeea au fost și ele cucerite, la fel precum micul stat grec al Mangopului, apărut până la sfârșit de o gardă moldovenească. Hanul mongol la rândul său, devenea vasal al Porții. Nu mai rămânea nimic în mâinile creștinilor, - cu Chilia, la gurile Dunării, - decât Cetatea-Albă; și acestea pentru puțin timp de aici înainte, în ciuda unor eforturi repetate. O nouă expediție navală, în 1484, a decis rapid soarta lor; Marea Neagră, de la un capăt la celălalt, trecea sub puterea turcilor.

Cam la aceeași epocă, în interiorul Rusiei lua sfârșit, la rândul său, o evoluție începută cu foarte mult timp în urmă. Într-adevăr, în 1480, marele-prinț al Moscovei, Ivan III, refuza să mai recunoască suzeranitatea Hoardei de Aur. Cu doi ani înainte, în 1478, el își extinsese deja dominația asupra Novgorodului și a vastelor sale dependințe. În 1485, el va anexa ultimul principat rus rămas liber, cel al Tverului. În armele celei de a treia Rome, acvila bizantină își face apariția. Către sud, la orizontul albastru al mării, turcii își ridică garda. Două forțe tinere se înfruntă. Un nou capitol se înscrie în istoria deja îndelungată a Mării Negre.

Noiembrie, 1943

NOTĂ BIBLIOGRAFICĂ: Dată fiind imposibilitatea de a da o bibliografie completă a istoriei pontice la finele Evului Mediu, ne mulțumim să indicăm operele care îmbrățișează toată sau o bună parte a epocii studiate și pe care am utilizat-o cel mai mult în redactarea acestei schițe. Îi adăugăm o scurtă listă de opere care tratează aspecte particulare ale subiectului. În general am încercat să menționăm operele mai recente, în care cititorul va putea găsi literatura anterioară (excepție făcând Heyd care rămâne întotdeauna indispensabil); pe de altă parte, nu am indicat decât lucrările publicate în limbile de circulație generală. Vom fi acuzați, poate, de a fi favorizat prea mult producția istorică românească. Nu trebuie să uităm, totuși, că prin doi dintre reprezentanții săi, - *Nicolaie Iorga* și *G. I. Brătianu*, - istoriografia

românească a reînnoit sub multe aspecte cunoștințele noastre asupra regiunilor pontice în epoca mongolo-italiană.

G. I. Brătianu *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII-e siècle*, Paris; 1929; Roberto Lopez, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*. Studi giuridici e storici diretti da P. S. Leicht, Bologna, 1938 (replica pentru Veneția, în aceeași colecție, Bruno Dudan, *Il dominio veneziano di Levante*, nu consacră Mării Negre decât două rânduri!); R. Grousset; *L'empire des steppes. Attila, Gengis-khan, Tamerlan*, Paris, 1939; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, trad.: Furcy-Raynaud, II; Leipzig, 1886; N. Iorga, *La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire*. Acad. Română, *Bulletin de la Section Historique*, II (1914), pp. 289-370; E. Skrzinska, *Le colonie genovesi in Crimea*, *L'Europa Orientale*, N. S., XIV (1934), p. 113-151; B. Grékov et A. Jakoubovski, *La Horde d'or*, trad. fr., 1939; Spuler, *Die Goldene Horde*, Berlin, 1943 (această operă nu mi-a fost accesibilă); Alexander Eck, *La Méditerranée et l'Europe Orientale*, *Revue historique du Sud-Est européen*, XVIII (1941), pp. 31-48; Id., *Le Moyen Age russe*, Paris, 1933; N. Iorga, *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age*, Paris, 1924; Id., *I Genovesi nel Mar Nero*, *Il Comune di Genova*, No. 6, iunie 1925; Id., *Venezia ed i Romeni*, *L'Europa Orientale*, 1929, pp. 1-24; Id., *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I., București, 1935, pp. 161-201; Id., *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342-1362)* în *Etudes Byzantines*, II, București, pp. 277-328; G. I. Brătianu, *Le commerce génois sur le Danube à la fin du XIII-e siècle*, *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Orientale*, IX (1922), pp. 50-55; Id., *Recherches sur Vicina et Ceiatea Albă*, București, 1935; Id., *Vicina II. Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire*, *Revue historique du Sud-Est européen*, XIX, 1 (1942), pp. 133-175; Id., *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIV-e siècle, après la deuxième guerre des Détroits*, *Echos d'Orient*; XXXIII (1934), pp. 148-162; Id., *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIV-e siècle. La politique du Sénat en 1323 - 1333 et la notion de la latinité*. Académie Roumaine. Etudes et Recherches, XI, București 1939; Id., *Etudes sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopole du blé à l'époque byzantine et ottomane*, *Byzantion*, V (1930), pp. 83-107; VI (1931), pp. 641-656; IX 1934, pp. 643-662, acum în *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, pp. 127-181; Id., *La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Age*, *Revue historique du Sud-Est européen*, XXI (1944), pp. 36-69; P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Age*, *Revista Istorică Română*, III (1933), p. 172 și urm.; Id., *Mircea l' Ancien et les Tatares*, *Revue historique du Sud Est européen*, XIX, 2 (1942), pp. 438-448; G. Soranzo, *Il Papato, l'Europa cristiana e i Tartari*, Milano, 1930; Id., *Accenni a navigazioni di Veneziani e Provenzali nel mar Nero durante l'impero latino d'Oriente*, *Archivio veneto*, LXIV (1934), p. 305 și urm.; Roberto Lopez, *Genova marinara nel duecento*, *Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, Biblioteca Storica Principato, XVII, Milano, 1933; N. Bănescu, *La domination byzantine à Matracha (Tmutorokan) et Zichie, en Khazarie et en « Russie » à l'époque des Commènes*, Académie

Roumaine, *Bulletin de la section historique*, XX, (1941), pp. 1-21; Id., *Maurocastrum-Moncastro-Cetatea Albă*, *ibid.*, XX (1939), pp. 20-31; E. Skrzinska, *Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée*, *Atti della Società ligure di Storia patria*, LVI (1928), p.5 și urm.; N. Grămadă, *La Scizia minore nelle carte nautiche del Medio Evo*, *Ephemeris Dacoromana*, IV, (1930), pp.212-256; Charles Verlinden, *Esclaves du Sud-Est européen en Espagne à la fin du Moyen Age*, *Revue historique du Sud Est européen*, XIX, 2 (1942), pp. 371- 406; G. Cahen, *Les Mongoles dans les Balkans*, *Revue Historique*, CXLVI (1924), p. 55 și urm. (rezumat al cercetărilor istoricului bulgar P. Nikov); M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches, nach venezianischen Quellen*, Leipzig-Berlin, 1923; H. Heimpel, *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismund*, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXIII (1930), pp. 145-156; A. S. Atiya, *The Crusade in the later Middle Ages*, London, 1938 (a se utiliza cu precauție; cf. Fr. Pall, *Les croisades en Orient au Bas Moyen Age. Observations critiques sur l'ouvrage de M. Atiya*, *Revue historique du Sud Est européen*, XIX, 2 (1942), pp. 527-583); M. Berza, *Der Kreuzzug gegen die Türken – ein europäisches Problem*, *ibid.*, XIX, 1, pp. 42-74; M. M. Alexandrescu—Dersca, *La campagne de Timour en Anatolie (1462)*, București, 1942; O. Halecki, *La croisade de Varna*, *Bulletin of the Intern. Committee of Hist. Sciences*, XI, 4 (oct. 1939), pp. 485-495; Fr. Pall, *Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444)*, Académie Roumaine, *Bulletin de la Section historique* XXII (1941), pp. 144-158; V. Vasiliu, *Sur la seigneurie de « Teodoro » en Crimée au XV-e siècle*, *Mélanges de l'Ecole roumaine en France*, VII, (1929), pp. 299-336; A. Saponi, *Il commercio internazionale nel Medioevo*, în *Studi di storia economica medioevale*, Florența, 1940, pp. 523-561.

PREMISELE POLITICE ALE HEGEMONIEI ECONOMICE A IMPERIULUI OTOMAN ÎN SPAȚIUL MĂRII NEGRE

(1453- 1484)*

ȘERBAN PAPACOSTEA

În primăvara anului 1452, sultanul Mehmed al II- lea a început construcția fortăreței Rumeli Hisar, pe malul european al Bosforului. Prin aceasta, el a declanșat un proces istoric care, în decursul câtorva decenii avea să asigure dominația politică și economică absolută a Imperiului Otoman asupra Mării Negre. Prin introducerea controlului asupra traficului naval în Bosfor¹, Mehmed al II- lea a reușit să creeze premisele unui sistem care, în următoarele secole, a permis Imperiului Otoman să exploateze economic regiunile pontice și să le subordoneze scopurilor sale politice și militare. Ridicarea fortăreței Rumeli Hisar a anunțat așadar începutul dominației otomane în spațiul Mării Negre; dar, pentru ca posibilitatea ce decurgea din inițiativa lui Mehmed al II- lea să se transforme în realitate, a fost necesar un interval de timp îndelungat, în decursul căruia țelurile politicii otomane asupra Mării Negre au fost duse treptat la îndeplinire.

Instituirea dominației otomane în spațiul Mării Negre este numai un aspect al extinderii Imperiului Otoman și al confruntării sale cu puterile adversare creștine și necreștine din Europa și Asia în a doua jumătate a secolului al XV- lea; această extindere poate fi înțeleasă numai în cadrul sistemului de relații interstatale creat prin expansiunea simultană turcească în regiunile concomitent amenințate ale Peninsulei Balcanice, Mării Egee, Asiei și Mării Negre.

Vestea cuceririi Constantinopolului și primele măsuri luate de noul stăpân al Strămtorilor au declanșat o mare panică la toate popoarele limitrofe Mării Negre: „ nemo prope est...qui nesciat quantus terror et animi consternatio populos invaserit pontici maris tunc cum capta Constantinopoli Machumetus turcarum rex thracium Bosphorum clausisse visus est ”, semnaleză o sursă contemporană căreia i se alătură altele².

* Expunere prezentată în cadrul simpozionului „ Căderea Constantinopolului 1453- Antecedente și consecințe ” (München, 13- 14 iunie 1973), organizat de Comisia pentru istoria spirituală a Europei de Est. Originalul german a fost publicat în „ Münchener Zeitschrift für Balkankunde ”, I, 1978, p.217- 245. Traducere apărută în „ Revista istorică ”, serie nouă, X, 1999, nr. 1-2, p. 13-38.

¹ Ducas, *Historia Turcobyzantina (1341- 1462)*, ed. V. Grecu, București, 1958, p. 307-309; D.M. Vaughan, *Europe and the Turk. A pattern of Alliances, 1350- 1700 ”*, Liverpool 1954, p. 69.

² A. Vigna, „ *Codice diplomatico delle colonie tauro- liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (1453- 1475)* ”, I, Genova, 1871, p. 32- 33, 385- 386; „ Contremiscunt etiam omnia christianorum loca ipsis theucris finitima; *ibidem*, p. 20.

Marea spaimă care i-a cuprins pe locuitorii regiunii pontice s-a dovedit dacă nu neîntemeiată, cel puțin prematură, întrucât imediat după cucerirea Constantinopolului, ca de altfel și înainte de acest eveniment, sultanul a trecut spațiul Mării Negre pe un loc secundar în cadrul ținuturilor sale strategice. Întrucât amenințarea cea mai serioasă pentru Imperiul Otoman venea din partea Ungariei - din această direcție au fost întreprinse cele mai puternice atacuri împotriva dominației otomane în sud-estul Europei (1396, 1443, 1444, 1448), fiind de așteptat de asemenea încercări de recucerire a Constantinopolului și de alungare a turcilor din Europa - era natural ca forța militară otomană să fie utilizată în principal pentru a înfrunta pericolul care se anunța din această direcție³.

Printr-un acord de pace neașteptat de avantajos, prin care Venetia și-a menținut hegemonia în Egeea și libertatea de comerț în Marea Neagră (aprilie 1454)⁴, sultanul a reușit să neutralizeze a doua parte care ar fi putut avea o influență hotărâtoare asupra desfășurării evenimentelor. Acordul a permis sultanului să-și concentreze forțele armate ani de-a rândul în Serbia, pentru a preîntâmpina o acțiune militară ungară și a organiza și aici Dunărea ca linie de apărare a imperiului⁵.

Cu toate că programul politic al lui Mehmed al II- lea nu lua la început în considerare cuceriri teritoriale în spațiul Mării Negre, aceasta nu înseamnă că sultanul nu a desfășurat o politică pontică. Existența acestei politici și tendințele sale principale au fost evidente imediat după cucerirea Constantinopolului, când Mehmed al II- lea a somat prin soli toate puterile pontice să recunoască noua realitate de la Strâmători, și ca semn al recunoașterii, să plătească tribut⁶.

În cadrul eforturilor programatice de aducere sub control otoman a teritoriilor aflate odinioară sub stăpânire bizantină-, *terrae quae quondam fuerunt sub imperio Graecorum* ⁷- sultanul a luat măsuri adecvate pentru a neutraliza regiunea Mării Negre. Aceste măsuri s-au impus întrucât cea mai mare parte a forțelor otomane au trebuit folosite în altă parte; dar, în același timp, imperiul a simțit reluarea comerțului pontic o necesitate economică.

³ J. W. Zinkeisen, „*Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*”, II, Gotha 1854, p. 66-68.

⁴ S. Romanin, „*Storia documentata di Venezia*”, IV, Venetia, 1913, p. 528-531.

⁵ C. Marinescu, „*Le pape Calixte III (1455- 1458), Alfonso d'Aragon, roi de Naples et l'offensive contre les Turcs*”, în „*Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*”, 19 (1935), p. 81.

⁶ Conform informațiilor lui Ducas, cererea ultimativă de plată a tributului a fost adresată puterilor pontice și unor insule din Egee după întoarcerea lui Mehmed al II-lea la Adrianopol, Ducas, *op.cit.*, p. 395; similare sunt informațiile unui raport genovez din Pera (23 iunie 1453): „In Constantinopoli dimisit subassi et cadi cum janizeris 1500 in circa, misit in Chio, ut fertur, scelvum pro requirendum charachium, et hic dicitur vult mittere et in Caffa et omnibus locis Marii Majoris”; Silvestre de Sacy, „*Pièces diplomatiques tirées des Archives de la République de Gènes*”, în „*Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque du Roi*”, XI, Paris, 1827, p. 77. În orice caz, destinatarii au primit mesajul încă de la începutul lui septembrie; cardinalul Zbigniew Olesnicki îl transmite mai departe, la 10 septembrie, lui Enea Silvio Piccolomini: „Jam magnam partem Europe, jam Græcie imperium Turchus occupavit, jam et a vaivoda Moldavie feudali regni nostri Polonie ceterisque principibus gravita tributa requirit”, în „*Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*”, ed. R. Wolkan, III, 1, Viena, 1918, p. 253 (*Fontes rerum Austriacarum, Diploma et acta*, vol. 68); cf. A. Vigna, *op.cit.*, I, p. 20.

⁷ N. Iorga, „*Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle*”, IV, București, 1915, p. 79; faptul că „*idæa bizantină*” a jucat un anumit rol în programul de cuceriri al lui Mehmed al II- lea, a fost dovedit de curând de H. Inalcik, „*Mehmed the Conqueror (1432- 1481) and his time*”, în „*Speculum*”, 35 (1960), 3, p. 408- 427.

La puțin timp după cucerirea Constantinopolului, puterile pontice au fost silit să accepte plata tributului, măsură care, într-un interval de trei ani, a fost adusă la îndeplinire. Întrucât nu toate puterile s-au grăbit să se supună ultimatumului otoman, iar pe de altă parte sultanul era hotărât să ducă la îndeplinire programul său pontic cât mai repede posibil, în anul imediat următor (1454) o flotă otomană a fost trimisă în Marea Neagră cu misiunea de a impune celor refractari stăpânirea otomană. În succesiune rapidă au fost atacate Maurocastrum, coloniile genoveze din Crimeea, Sebastopol în Georgia⁸ și probabil și alte porturi importante la Marea Neagră⁹. Dacă urmăm acum, cu ajutorul izvoarelor istorice, periplul flotei otomane, descoperim realitățile vieții politice din spațiul Mării Negre, acele *dramatis personae* care au ocupat scena în următorii ani și în următoarele decenii.

Țărmlul vestic al Mării Negre până la Dunăre se afla sub stăpânire otomană; granița imperiului se desfășura deja de ani de-a lungul fluviului, începând de la Vidin și până la vărsarea în Marea Neagră. Menținerea controlului asupra acestei linii de apărare, garanție a dominației asupra Peninsulei Balcanice, a fost una din direcțiile majore ale politicii otomane, care s-a impus cu succes împotriva repetatelor încercări ale Ungariei, Țării Românești și Moldovei de a-l anula.

La nord de Dunăre se afla Țara Românească, obligată de la sfârșitul secolului al XIV-lea la plata tributului către Imperiul Otoman¹⁰, o situație care, cu excepția câtorva efemere refuzuri de plată, a caracterizat și secolul următor. La începutul domniei lui Mehmed al II-lea solii valahi s-au aflat printre cei care au jurat credință sultanului și, prin aceasta, au confirmat statutul Țării Românești de stat tributari¹¹. Acordul ungaro-otoman încheiat în iarna anului 1451 a confirmat statutul internațional al Țării Românești: stat vasal Ungariei, pe de o parte, obligat la tribut față de Poartă, pe de altă parte¹².

Cu toate că, după pierderea Dobrogei, Țara Românească încetase de a mai fi stat riveran Mării Negre, ea păstra în continuare legătura directă cu marea prin cetatea insulară Chilia, punctul final al uneia dintre cele mai importante drumuri comerciale terestre ce lega, prin intermediul centrelor comerciale transilvănene, Europa Centrală cu Marea Neagră. Într-adevăr, Chilia stăpâna intrarea pe singurul braț navigabil al Dunării, fiind, datorită dublei sale funcții, militare și comerciale, unul dintre cele mai importante puncte de fixație a

⁸ A. Vigna, *op.cit.*, p. 87-89, 112-113; cf. F. Babinger, *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, Torino, 1957, p. 505-506, și Gh. I. Brătianu, *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 314-315 (Societas Academica Daco-romana, Acta historica, IX); afirmația lui E. Zevakin și N. A. Penčko, *Ricerche sulla storia delle colonie genovesi nel Caucaso occidentale nei secoli XIII-XV*, trad. dal russo di M. T. Dellacassa, în *Miscellanea di studi storici*, I, Genova, 1969, p. 19, conform căreia Maurocastrum a fost cucerit în cursul acestei expediții de intimidare, nu corespunde realității.

⁹ În vara lui 1454 au fost trimiși mercenari de la Caffa la Matrega „eo tempore quo isthuc venerunt fuste LX turcorum, ad custodiendum dictum castrum”; A. Vigna, *op.cit.*, II, p. 846.

¹⁰ F. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.-15. Jahrhundert)*, München, 1944, p. 18-19.

¹¹ Dukas, *op.cit.* p. 290.

¹² *Ibidem*, p. 290, 342; N. Iorga, *Privilegiul lui Mohamed al II-lea pentru Pera (1-iunie 1453)*, în „Analele Academiei Române, Memoriile Secției Istorice”, seria II, t. XXXVI, 1913, p. 69-91.

rivalităților și conflictelor dintre statele care revendicau controlul Dunării de Jos în cursul secolului al XV- lea.

Dacă urmăm în continuare itinerariul flotei otomane, ajungem în Moldova, neamputată încă de expansiunea otomană la data căderii Constantinopolului. Pe teritoriul acestui principat trecea un alt drum comercial de mare importanță, care făcea legătura între comerțul hanseatic și cel al Mării Negre. Punctul final al acestei artere de trafic era orașul Cetatea Albă (Maurocastrum, Moncastro, Asprocastron, turcește Akkerman), stăpânit succesiv de bizantini, tătari, genovezi și moldoveni. Luarea în stăpânire de către moldoveni a Chilieii în anul 1465 a permis Moldovei să controleze singură legăturile continentale dintre Europa Centrală și Marea Neagră. Aceasta explică în mare măsură excepționala importanță politică dobândită la un moment dat de acest principat, când coloniile genoveze de la Marea Neagră au căutat drumuri alternative pentru legăturile maritime cu Genova, controlate de turci. Politic, Moldova era un stat vasal al regatului Poloniei; Ungaria a încercat permanent – dar numai cu succese temporare- să scoată Moldova de sub dependența polonă, pentru a o aduce în propria vasalitate.

De partea cealaltă a Cetății Albe, între Nipru și Crimeea, se aflau în dependență polono-lituaniană așa- numitele „ câmpuri pustii ”; expusă repetatelor invazii ale tătarilor, regiunea nu s-a putut dezvolta din punct de vedere economic. Întreaga activitate de comerț dintre stepa nord-pontică, Marea Mediterană și Asia se desfășura în Crimeea și în regiunea Mării de Azov; agentul principal al acestui comerț erau coloniile genoveze, în fruntea cărora se afla Caffa,, unul dintre cele mai importante centre comerciale europene în evul mediu târziu¹³. În a doua jumătate a secolului al XIV- lea Caffa a reușit să-și întindă stăpânirea asupra întregului țărm „ gotic ” și în acest mod să monopolizeze, în interesul coloniilor genoveze din Crimeea, comerțul cu celelalte regiuni ale Mării Negre. Caffa a devenit astfel cel mai important centru de export al produselor pontice- cereale, sclavi etc.- către piața mediteraneană.

Împotriva acestui monopol din Crimeea s-a ridicat principatul Mangop (Theodoro), ultima relicvă a stăpânirii bizantine din nordul Mării Negre, dependent în secolul al XIII- lea de Imperiul Comnenilor de la Trapezunt, iar apoi de Hanatul tătar. După ce Mangopul a fost obligat, încă din secolul precedent, să cedeze genovezilor câteva poziții-cheie în Crimeea, în secolul al XV- lea a încercat în mod repetat, cu ajutor venețian și tătar, să recâștige pozițiile pierdute și să dezvolte un centru comercial (Calamita) care urma să concureze Caffa, ceea ce, desigur, a avut ca urmare o continuă rivalitate cu colonia genoveză¹⁴.

¹³ Istoria Caffei de la căderea Constantinopolului până la cucerirea ei de către turci a fost amănunțit cercetată de M. Malowist, *Kaffa kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475*, Varșovia, 1947 (Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, II).

¹⁴ v. expunerea amănunțită a lui A.A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936. (Monographs of the Medieval Academy of America, 11).

Țărml răsăritean al Mării Negre era locuit de cerchezi, alani și georgieni, din rândul cărora provenea cea mai mare parte a sclavilor, în acel timp marfa cea mai de preț a comerțului pontic, aflat aproape exclusiv în mâinile genovezilor. Georgia, fărâmițată în mai multe principate, era dependentă de Ilhanatul mongol și, mai apoi, de succesorii acestuia.

Pe coasta de sud a Mării Negre și-a continuat pentru câțva timp existența fantomatică Imperiul de Trapezunt, ultim stat-simbol bizantin. Trapezuntul s-a aflat, alternativ, sub suzeranitatea statului turcoman al lui Uzun Hasan (Akkoyunlu, Mielul Alb) și sub amenințarea constantă a otomanilor. Controlul asupra ultimului segment al celei mai importante rute comerciale, care în acel timp lega Asia Centrală cu Marea Neagră și prin care erau aduse în Vest o parte importantă din mărfurile orientale, conferea Imperiului de Trapezunt o deosebită importanță¹⁵.

La vest de Trapezunt emiratul Sinope controla punctul terminus al unei alte rute comerciale, și anume aceea care lega Anatolia Centrală cu Crimeea; în același timp, Sinope era un important rețeu naval pe coasta de sud a Mării Negre. Să mai menționăm ultimul centru important neotoman pe țărmul Mării Negre, anume colonia genoveză Amastri (Samastro), unde acostau vasele genoveze care, după trecerea Bosforului, luau drumul Trapezuntului sau al Crimeei¹⁶.

Așadar, privit din punct de vedere politic, țărmul pontic era format dintr-o alăturare de state mici și centre comerciale care își împărțeau câștigul comercial rezultat din intensul trafic din Marea Neagră, spațiu care, încă din secolele precedente, fusese transformat de puterile maritime genoveză și venețiană într-una dintre cele mai active zone ale comerțului internațional. Competiția pentru controlul marilor rute comerciale a determinat permanentele rivalități și conflicte dintre statele și emporiile pontice; abia cucerirea otomană avea să pună capăt acestei competiții.

Dincolo de aceste mici formațiuni politice se aflau cinci mari puteri- Veneția, Ungaria, Polonia, Hanatul Crimeii și statul lui Uzun Hasan- capabile să influențeze decisiv desfășurarea evenimentelor din spațiul Mării Negre în perioada cuceririi otomane.

Trimiterea unei flote otomane, în vara anului 1454, împotriva puterilor pontice neobediente, acțiunile similare următoare și presiunea exercitată prin blocarea Strâmtoarelor și paralizarea comerțului au condus inevitabil la rezultatele dorite de sultan: porturile Mării Negre s-au supus toate în cele din urmă, în momente și în condiții diferite, nu întotdeauna exact cunoscute. Cel mai bine suntem informați asupra situației Caffei și a Moldovei, care s-au împăcat cu plata tributului în cursul aceluiași an (1455).

¹⁵ J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, München, 1827; W. Miller, *Trebizond. the last Greek Empire*, London, 1926; E. Janssens, *Trebizonde en Colchide*, Bruxelles, 1969 (Université Libre de Bruxelles, „Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres”, XL).

¹⁶ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, I, Leipzig, 1885, p. 298, 531, 532; pentru situația generală în spațiul Mării Negre la sfârșitul celui mediu, v. M. Berza, *La Mer Noire à la fin du Moyen Age*, în „Balcanica”, 4, 1941, p. 409-435.

În toamna anului 1453, Genova a încercat să-și protejeze coloniile din Egeea și din Marea Neagră printr-un acord general cu sultanul¹⁷; încercarea însă a eșuat. Câteva luni mai târziu, sultanul, urmând exemplul bizantin, a înțeles deplin cum să se folosească de rivalitățile dintre orașele comerciale italiene, arătându-se mult mai concesiv față de cererile similare ale Veneției. Ca purtătoare de cuvânt a tuturor coloniilor genoveze din Marea Neagră, Caffa a preluat sarcina de a negocia direct cu sultanul condițiile noului lor statut. După o serie de tratative încheiate fără succes¹⁸, Caffa s-a văzut nevoită, în toamna aceluiași an, să reia negocierile¹⁹, acceptând în cele din urmă condițiile puse de sultan: plata unui tribut anual de 3 000 ducati venețieni, acord din care era exceptat însă Amastri, dovadă a intenției sultanului de a cuceri această localitate și de a-și extinde stăpânirea asupra țărmului sudic al Mării Negre. În virtutea acestui acord, coloniilor genoveze li se asigura pacea și libertatea de comerț²⁰.

Acceptarea plății tributului de către Caffa a grăbit probabil și decizia Moldovei de a se supune ultimatumului sultanului și de a răscumpăra pacea. Hotărâtoare pentru orientarea politică a Moldovei a fost relația polono-otomană. Hotărârea finală i-a fost impusă țării de două realități: în primul rând de repetatele manevre de intimidare ale flotei otomane, la care s-au adăugat incursiunile de pradă ale trupelor neregulate turcești; în al doilea rând de faptul că nu putea spera la nici un sprijin polon, întrucât Polonia tocmai în acel timp era angajată într-un război decisiv cu Ordinul Cavalerilor Teutoni (1454-1466).

Atenția principală a Poloniei era îndreptată spre nord, anume spre Baltica; de aceea, a refuzat consecvent, după cucerirea Constantinopolului, orice participare la coalițiile antiotomane. Abia după ce puterea otomană a reușit, în 1484, să se stabilească ferm pe pământul Moldovei, Polonia a deviat, dar numai pentru scurt timp, de la această atitudine. De altminteri, presiunea otomană asupra Ungariei nu contravenea întru nimic intereselor polone, întrucât pe această cale, erau contracarate imixtiunile ungare în Moldova țară care se afla din nou sub suzeranitate polonă, situație din care fusese scoasă temporar de către Ungaria. În cadrul acestei convergențe de interese între Polonia și Imperiul Otoman s-au dezvoltat în anii următori relațiile diplomatice dintre Moldova și Poartă²¹. După ce Moldova solicitase fără întrerupere, timp de doi ani, sfatul suzeranilor ei poloni, în septembrie 1455 s-a declarat gata să plătească tribut, răscumpărându-și în acest mod pacea, ca și permisiunea ca negustorii moldoveni să practice comerț liber la Constantinopol, Adrianopol și Brussa, pe baza unui

¹⁷ N. Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 79; Idem, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, Gotha, 1909, p. 44.

¹⁸ Pentru începutul tratativelor dintre Caffa și otomani, v. A. Vigna, *op. cit.*, I, p. 103-110.

¹⁹ *Ibidem*, p. 114-115, 117, 118-121.

²⁰ Pentru desfășurarea tratativelor în toamna anului 1454 și în primăvara anului 1455, v. A. Vigna, *op. cit.*, I, p. 118-121, 298-300, 660; cf. M. Malowist, *op. cit.*, p. 158-160.

²¹ Jan Dabrowski, *Il Mar Nero nei rapporti fra la Polonia e l'Italia nel Medioevo*, în: *La Pologne au VI-e Congrès international des sciences historiques*, Oslo, 1923, Varșovia-Lvov, 1930, p. 47-52; Boleslas Stashech, *Polityka Polski wobec Turcyi i alcyi antioveckiey w wieku XV do uctaty Killy i Bialogrodu (1484)*, Lvov, 1930, p. 119-158; M. Malowist, *op. cit.*, p. 129-130.

privilegiu acordat de sultan în cursul anului următor²². Reglementarea raporturilor de pace dintre Moldova și Poartă s-a înfăptuit, aşadar, în cadrul unui compromis polono-turc. Acest compromis nu a fost doar temelia unei păci durabile între Polonia și Imperiul Otoman, dar a și permis negustorilor poloni accesul liber la comerțul Mării Negre prin Maurocastrum.

Deși nici o sursă directă nu se referă la tratativele de pace între Mangop și otomani, există indicii pentru existența unei înțelegeri de acest gen, care probabil a avut loc înainte de acordurile încheiate cu Caffa și Moldova. Faptul că, în septembrie 1454, la Calamita, portul cetății Mangop, erau descărcate mărfuri turcești - spre indignarea negustorilor din Caffa, puternic amenințați în interesele lor - dovedește că relațiile comerciale dintre Mangop și Poartă fuseseră restabilite probabil pe baza unui acord politic sau poate că nici nu fuseseră întrerupte²³.

Emirul din Sinope, pe țărmul sudic al Mării Negre, era deja obligat la tribut în august 1455. Afirmatia se bazează pe o știre conform căreia un vas

²² Decizia de a accepta somația Porții de a plăti tribut a fost luată în cadrul unei adunări extraordinare a stărilor moldovenești. Textul deciziei a fost publicat de mai multe ori sub dată inexactă: v. M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 797-800, cu trimitere la ediții mai vechi; data exactă a fost stabilită pentru prima dată de F. Babinger, *Cel dinădătură al Moldovei către sultan*, București, 1936, p. 32-37 (extras din culegerea *Frații Alexandru și Ion I. Lepădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, p. 29-37); Idem, *Beginn der Türkensteuer in den Donaufürstentümern (1394 bzw. 1455)*, în „*Südostforschungen*”, 8, 1943, p. 21-29; cf. A.C.G., [=P.P. Ponițescu], *Pe marginea folosirii izvoarelor cu privire la cupunerea Moldovei la tributul turcesc (Iulius 1456)*, în „*Studii*”, 5, 1952, 3, p. 189-198. Textul privilegiilor comerciale acordate de Mehmed al II-lea negustorilor din Cetatea Albă a fost descoperit și publicat de Fr. Kruclitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Osmanischen Diplomatie*, Viena, 1922, p. 44-46 („*Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse*”, vol. 197., nr. 3); traducerea românească la N. Iorga, *Actul lui Mohamed al II-lea pentru negustorii din Cetatea Albă (1456)*, în „*Revista istorică*”, 10, 1924, 4-6, p. 105; cf. și M.A. Mehmet, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul Otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în „*Studii*”, 13, 1960, 5, p. 167-168. Negocierile polono-moldovenești referitoare la noua situație internațională creată prin cucerirea Constantinopolului au început încă din iulie, când o delegație moldovenească a comunicat vestea fatală conducerii poloneze; J. Długosz, *Historiae Polonicae libri XII*, în *Opera Omnia*, ed. Al. Przezdziecki, XIV, Cracovia, 1878, p. 142-143. În cercurile conducătoare polone, vestea ultimatumului adresat de otomani Moldovei s-a răspândit cel mai târziu la începutul lui septembrie 1453; la 10 septembrie a fost transmisă de Sbnigniew Oleśnicki lui Enea Silvio Piccolomini; v. nota 6.

Înnoirea raportului feudo-vasalic polono-moldoveneesc din 1 octombrie 1455 (M. Costăchescu, *op.cit.*, p. 773-777), câteva zile după ce Moldova se obligase să plătească tribut turcilor, este un indiciu în plus pentru presupunerea că noua reglementare a relațiilor otomano-moldovenești se realiza pe baza unei înțelegeri precedente cu Polonia. Sultanul Mehmed al II-lea a transmis regelui polon știrea înțelegerii cu Moldova; v. *Index actorum saeculi XV ad res publicas Poloniae spectantium*, ed. Anatol Lewicki, Cracovia, 1883, p. 362, nr. 3 148 (Monumenta medii aevi historice res gestas Poloniae illustrantia, XI). Strănsa legătură dintre atitudinea Poloniei față de turci și acceptarea tributului de către Moldova a fost sesizată de Martin Kromer: „*Nam is [Mehmed al II-lea] post subactum Constantinopolitanum imperium vehementer vexabat Valachiam et distinguebantur tunc Poloni bello prussico, ne sociis et clientibus opem ferre possent*”; *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, Basileae, 1568, p. 352. Atitudinea adoptată de regele Cazimir față de Moldova în anii critici de după căderea Constantinopolului a fost analizată și de M. Malowist, *op.cit.*, p. 133-134.

Interesul conducerii polone pentru reglementarea relațiilor comerciale turco-moldovenești este dovedit prin prezența unei traduceri, în arhivele polonoze, a privilegiului comercial acordat de Mehmed al II-lea; V.A. Ul'janickij, *Materialy dlia istorii vzaimnich otnošenii Rosii, Polii, Moldavii, Valachii i Turcii v. XIV-XVI vv.*, Moscova, 1887, p. 88; cf. F. Babinger, *Cel dinădătură*, p. 36. Nici în anii următori Polonia nu s-a abătut de la atitudinea sa distantă față de inițiativele antiotomane ale puterilor europene; nu e greu de înțeles sensul reproșurilor adresate de papa Calixt al III-lea regelui Cazimir, îndemnat să renunțe la tratativele cu otomanii: „...paciis seu treugiarum faciendarum cum perfido Turcho conciones nullas acceptes, sed ne verbum quidem de eis faciendis patiaris feri, idque sub anathematis et maledictionis perpetuae pena tue Serenitati precipiamus et mandamus...”; A. Theiner, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, II, Roma, 1861, p. 141. Această orientare de principiu a politicii externe polone avea să iasă la iveală și mai evident în cursul Congresului de la Mantova; L. Pastor, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance*, II, Freiburg in Breisgau, 1904, p. 68.

²³ „(quae) ex Turchia veniunt ad Calamitanis conducuntur”; A. Vigna, *op.cit.*, I, p. 111; cf. A.A. Vasiliev, *The Gots in the Crimea*, p. 230.

turcesc, încărcat cu tributul de cupru din Sinope, a fost atacat și prădat de nave genoveze²⁴.

Neclar este momentul în care Trapezuntul a fost constrâns la plata tributului. Două vești ne-au parvenit referitor la aceasta. Una provine de la genovezii din Caffa, care în septembrie 1454 își justificau înclinația de a accepta plata tributului prin constatarea că Imperiul Marilor Comneni, Chios și Lesbos erau deja tributare. A doua știre, mai verosimilă, o transmite Chalcocondil; el informează că abia în anul 1456 Trapezuntul a renunțat la rezistența față de cererile de tribut otomane, după ce guvernatorul Amasiei atacase orașul, la ordinul lui Mehmed al II-lea²⁵.

Relațiile statelor și populațiilor din Caucaz, ca și de pe coasta estică a Mării Negre, cu otomanii se sustrag cunoașterii exacte, în lipsa unor izvoare de referință; sigur este doar că turcii, atât în 1454, cât și în anul următor, au întreprins acțiuni de intimidare în regiunea Sebastopol (Suhumi)²⁶. Atitudinea principilor georgieni în anii următori, respectiv participarea lor la coalițiile antiotomane, ne îndreptășesc să tragem concluzia că și în această regiune, Imperiul Otoman a ridicat pretenții de stăpânire.

Până în anul 1455 cele mai importante puteri pontice s-au supus și au plătit tribut Porții, ceea ce echivalează cu o recunoaștere a hegemoniei noului stăpân de la Constantinopol. Cu aceasta s-a încheiat prima etapă a politicii pontice a lui Mehmed al II-lea. Spațiul Mării Negre era pe această cale subordonat politic și neutralizat²⁷, fără ca sultanul să fi întreprins o acțiune militară de dimensiuni mai mari, acțiune care ar fi deviat forțele militare otomane de la sarcinile lor majore în alte direcții. Tratatelor politice erau completate prin acorduri comerciale, de o importanță vitală atât pentru statele învecinate, cât și pentru Imperiul Otoman.

Abia a reușit sultanul Mehmed al II-lea să supună spațiul Mării Negre și să-i impună plata tributului, și unele regiuni ale acestuia au și început să se răscoale. Trei decenii de-a rândul, puterile pontice au luptat pentru înlăturarea regimului ce le-a fost impus și pentru a împiedica previzibila înăsprire a stăpânirii otomane. Încercările lor de eliberare s-au manifestat spontan individual sau organizat solidar; ele au devenit eficiente în legătura cu lupta altor state amenințate de expansiunea otomană. Prin reacție, aceste mișcări l-au constrâns pe Mehmed al II-lea să deschidă o nouă etapă în politica sa pontică, aceea a cuceririi și anexării teritoriale. Atât în cazul țărmlui de sud, cât și al celui de nord al

²⁴ A. Vigna, *op. cit.*, I, p. 362.

²⁵ L. Chalcocondil, *Historiarum libri decem*, ed. J. Becker, Bonn, 1843, p. 416, 466, 490; cf. J.Ph. Fallmerayer, *op. cit.*, p. 255; W. Müller, *op. cit.*, p. 87-88 și F. Babinger, *Muhammed II Conquistatore*, p. 286. Când dogele Genovei s-a adresat, la 11 iulie 1456, papei Calixt al III-lea, pentru a-i atrage atenția asupra atitudinii șovăielnice a unor state creștine din Orient, care se angajaseră în tratative de pace cu otomanii, el pare să se fi referit la Trapezunt, v. A. Vigna, *op. cit.*, I, p. 641-642.

²⁶ A. Vigna, *op. cit.*, I, p. 317-318.

²⁷ Concludent este refuzul Caffei și al Genovei de a se lăsa implicate de Iancu de Hunedoara în războiul cu turcii din anul 1456. Politicos, dar categoric, Banco di San Giorgio – care la sfârșitul lui 1453 preluase controlul asupra coloniilor din Levant ale Genovei – a refuzat propunerea lui Iancu de a lăsa vase de război din Caffa să ia parte la operațiunile de pe Dunăre împotriva otomanilor; A. Vigna, *op. cit.*, I, p. 534-536.

Mării Negre și ai gurilor Dunării, inițiativa nu a mai pornit de la sultan, ci de la puterile care au încercat succesiv să se elibereze de regimul păcii otomane care le obliga la plata tributului.

Prima revoltă a izbucnit în sud-estul spațiului Mării Negre, acolo unde, după cucerirea Constantinopolului, extinderea puterii otomane s-a lovit de rezistența unei alte mari puteri, cea a statului turcoman Akkoyunlu. Lupta deschisă între cele două puteri, aflate în conflict pentru dominație asupra întregii Anatolii, a izbucnit din cauza rivalității generate de controlul asupra Trapezuntului. Deși nu este posibil să urmărim cu toată exactitatea, din pricina caracterului lacunar al surselor, succesiunea relativ rapidă a evenimentelor, liniile generale ale procesului pot fi stabilite suficient de clar.

Imperiul Trapezuntului a creat o situație nouă acceptând tributul pretins, probabil în 1456, de Mehmed al II-lea. Răspunsul lui Uzun Hasan nu s-a lăsat mult așteptat; de la începutul lui 1458 la Veneția era înregistrată cu mare satisfacție știrea din Orient care anunța „la presa di Trebizonda fatta dal gran Tamburlan”²⁸; aceasta însemna fără îndoială încheierea alianței între împăratul Ioan Comnenul și Uzun Hasan și se referea la evenimentele care au avut loc în cursul anilor precedenți.

Relația restabilită între Trapezunt și statul Akkoyunlu a pus bazele unei vaste coaliții a statelor orientale, dintre care unele amenințate direct de expansiunea otomană; altele au fost atrase în acțiune prin relațiile lor de dependență față de Uzun Hasan.

Coaliția orientală, care reunea sub conducerea lui Uzun Hasan Imperiul Trapezuntului, Armenia, Georgia și Emiratul Sinope²⁹, și-a intensificat relațiile cu Imperiul Otoman. Congresul convocat în acest scop în 1459 la Mantova, care trebuia să organizeze și să accelereze lupta antiotomană, a născut mari speranțe și în rândurile adversarilor asiatici ai lui Mehmed al II-lea. Papa se îngrijise să le comunice acestora convocarea și scopurile congresului³⁰.

Acțiunile de război au fost precedate de un ultimatum prin care Uzun Hasan l-a somat pe Mehmed al II-lea să renunțe în favoarea sa la tributul impus

²⁸ G.B. Picotti, *La dieta di Mantova e la politica dei Veneziani*, Veneția, 1912, p. 41 (Miscellanea di storia veneta, S. III, t. IV); și Fallmerayer menționează oferta de alianță a lui Uzun Hasan către Trapezunt, din anul 1457. Alianța urma să fie consolidată prin căsătoria fiicei penultimului împărat al Trapezuntului, Ioan Comnenul, cu Uzun Hasan; Fallmerayer, *op. cit.*, p. 259-261.

²⁹ Pentru liga orientală, care a încercat, în anii 1458-1461 să îngrădească expansiunea otomană în Asia Mică, v. Fallmerayer, *op. cit.*, p. 259-268; M. Brosset, *Additions et éclaircissements à l'histoire de la Georgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J.C.*, Sankt Petersburg, 1851, p. 408-411; Fr. Babinger, *Maometto il Conquistatore*, p. 277-285, subapreciază nefundat importanța contactelor dintre puterile apusene și liga orientală de sub conducerea lui Uzun Hasan; Barbara von Palombini, *Bündnisverhen abendländischer Mächte um Persien 1453-1600*, Wiesbaden, 1968, p. 11-13 (Freiburger Islamstudien, I); Emile Janssens, *op. cit.*, p. 143-150; A. Bryer, *Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461*, în „Bedi Kartlisa”, 19-20, 1965, p. 178-198.

³⁰ La 22 aprilie 1459, împăratul David al Trapezuntului se adresa ducelui Burgundiei, căruia îi propunea o acțiune comună și concomitentă împotriva otomanilor: „Itaque nos et ipsi parati sumus et expectamus adventum vestrum contra infideles, quem admodum dominus Papa ad nos scripsit, et per suum oratorem: necnon significavit, quod vos Latini principes debeat inire consilium in civitate Mantuana ut faceretis exercitum contra infideles...”; E. Janssens, *op. cit.*, p. 148.

Trapezuntului³¹; acțiunile militare ale coaliției – în fond, ale trupelor lui Uzun Hasan – s-au limitat la început la operațiuni de graniță³². Sultanul nu putea tolera ca Trapezuntul să se detașeze din rândul puterilor pontice obligate la tribut; altminteri ar fi fost amenințată întreaga sa politică în Marea Neagră. Obligat să intervină personal în Moreea, pentru a înăbuși revolta despotului Toma, încurajat și susținut de Occident, Mehmed al II-lea și-a limitat acțiunile militare în Anatolia, unde armata concentrată de el a ocupat fără luptă cetatea genoveză Samastro și a încercat, fără succes, o acțiune împotriva orașului Sinope și poate chiar contra Trapezuntului. Uzun Hasan a obținut însă o importantă victorie prin cucerirea cetății de importanță strategică Koylu-Hisar³³, ceea ce l-a determinat pe Mehmed al II-lea, ale cărui forțe armate erau în continuare angajate în principal în Moreea, să câștige timp prin tergiversări. Tratativile, despre care suntem informați de cronica lui Abu Bakr-i Tihrani³⁴, au condus la o înțelegere, prin care Trapezuntul rămânea în continuare în sfera de influență a lui Uzun Hasan³⁵.

De-abia eliberat de problemele din Moreea, Mehmed al II-lea s-a grăbit să restabilească situația din Asia Mică în favoarea sa; printr-una dintre cele mai strălucite campanii militare ale sale (1461), în cursul căreia s-a dovedit un strateg și un diplomat de cel mai înalt rang, sultanul a reușit să destrame coaliția condusă de Uzun Hasan. Mehmed al II-lea și-a izolat pe rând adversarii, a ocupat fără

³¹ Chestiunea premiselor și a desfășurării războiului dintre Mehmed al II-lea și coaliția orientală a fost cercetată în ultima perioadă de Bekir Sitki Baykal, *Die Rivalität zwischen Uzun Hasan und Mehmed II. um das Kaiserreich von Trapezunt*, în „Trudy dvacat' pjatogo meždunarodnogo kongressa vostočkovedov. Moskva, 9-16 avgusta 1960 g.” II, Moscova, 1963, p. 442-448. Demn de luat în atenție este faptul că atât împăratul Ioan, cât și fratele său David, nu au căutat să demanșe relația de dependență față de otomani; în cursul anului 1458, împăratul Ioan l-a trimis pe fratele său la Constantinopol, cu misiunea de a reglementa obligația de tribut față de Imperiul Otoman; L. Chalcocondil, *op.cit.*, p. 461. Numai o inițiativă a lui Uzun Hasan, care, în anul 1459, în cadrul tratativelor cu Mehmed al II-lea, solicitase din partea sultanului renunțarea la tributul Trapezuntului, a schimbat situația creată prin acceptarea tributului. Afirmatia împăratului David, în ajunul capitulării Trapezuntului în anul 1461, că imperiul său nu ar fi încălcat niciodată acordul încheiat cu sultanul, corespunde probabil numai formai adevărului.

³² Împăratul David comunica astfel papei Pius al II-lea, izbucnirea ostilităților între Uzun Hasan și Mehmed al II-lea: „...cum quo bellum jam gerere incepit, multasque illi regiones et oppida pugnando cepit, quae prope confinia erant sua, nunc vero reversus est in patria sua”; E. Janssens, *op.cit.*, p. 148.

³³ Cetatea era un punct de control foarte important, care lega prin Tokai și Erzerum, Constantinopolul de Trapezunt; era centrul unui mic principat care reușise până în acel moment să-și menajină independența în zona de conflict dintre Imperiul Otoman și Uzun Hasan; Bekir Sitki Baykal, *op.cit.*, p. 446-447.

³⁴ Abu Bakr-i Tihrani, *Kitāb-i Divārbakriyya. Ak-koyunluhar tarihī*, ed. N. Lugal, F. Sümer, vol.2, Ankara, 1964, p. 383-385, care a ocupat o poziție înaltă la curtea lui Uzun Hasan, afirmă că atacul domnitorului turcoman a fost reluat în iarna anului 1459-1460.

³⁵ Șirul evenimentelor din anii 1459-1460, îndeosebi corelația în timp dintre operațiunile militare și tratativele de pace, nu poate fi urmărit cu exactitate. Sigur este doar că Amastri a căzut în intervalul de timp dintre ultimele luni ale anului 1459 și primăvara anului 1460; Tursun Beğ plasează acest eveniment după cucerirea cetății Smederevo (1459); cf. H. Inalcik, *Mehmed the Conqueror*, p. 421-422; în fel Chalcocondil, care plasează acest eveniment după cucerirea cetății Smederevo și înainte de campania din Moreea (1460); după Chalcocondil, cauza cuceririi a fost încercarea genoveză de a-l constrânge pe sultan să retrocedeze Pera. Papa Pius al II-lea, referitor la anul 1461, deci înainte de cucerirea Trapezuntului afirmă cu privire la orașul Sinope: „Machumetus Turcarum imperator, thesaurus inhians, anno superiore exercitum ad capessendam Sinopem misit, qui turpiter rejectus est”; Aeneas Sylvii Piccolomini, postea Pii II Papae, *Cosmographia*, în: „Opera Geographica et Historica”, Helmstadii, 1699, p. 110; capitularea Sinopei, *ibidem*, p. 106; cf. Aşik-paşa-zade, *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik „Denkwürdigkeiten und Zeitläufe des Hauses Osman“ übersetzt und eingeleitet von Richard P. Kreutel*, Graz-Vienna-Köln, 1959, p. 215. Faptul că prima campanie otomană pe țărmul de nord al Anstoliei s-a desfășurat între toamna anului 1459 și primăvara anului 1460, este confirmat și de un izvor occidental: la 29 aprilie 1460, ducele de Milano a fost înștiințat din Veneția că otomanii ar fi suferit o grea înfrângere în cursul campaniei contra Trapezuntului; Picotti, *op.cit.*, p. 386. Dacă în 1460 otomanii au ajuns până la zidurile Trapezuntului, este îndoielnic; sigur este, în schimb, faptul că, în această perioadă, ei și-au desfășurat campania în nordul Anstoliei.

luptă Sinope și, printr-o campanie-fulger, a obligat pe adversarul principal să tracă la tratative. Compromisul care a încheiat prima dispută dintre sultan și Uzun Hasan a readus Trapezuntul în sfera hegemoniei otomane³⁶. În aceste împrejurări, o capitulare fără condiții a pus capăt existenței ultimului fragment al Imperiului Bizantin.

Ca urmare a acestei campanii militare, tot țărmul meridional al Mării Negre a fost inclus de Mehmed al II-lea în Imperiul Otoman. Din punct de vedere militar, puterea otomană era considerabil întărită în bazinul Mării Negre în urma cuceririi importantelor puncte strategice de sprijin de pe țărmul nordic anatolian; din punct de vedere economic, acțiunile militare din 1461 au sporit simțitor veniturile imperiului prin asigurarea controlului asupra unor importante centre de comerț și a unor regiuni bogate în zăcăminte de minereu și lemn de construcții de calitate excepțională.

Mișcarea de eliberare declanșată în sud-estul spațiului pontic s-a extins și la Dunărea Inferioară, unde domnitorul Țării Românești, Vlad Țepeș, s-a folosit de slăbiciunea puterii otomane în Europa pentru a refuza plata tributului; apoi, domnul Țării Românești s-a angajat direct în luptă, atacând pozițiile turcești de pe cursul inferior al Dunării și distrugând în scurt timp întregul dispozitiv militar turcesc din acest spațiu³⁷. Ca și în ocaziile similare anterioare sau ulterioare, și de această dată dislocarea forțelor militare otomane din Europa în Asia a dat semnalul ridicării la luptă împotriva Porții la Dunărea de Jos³⁸. Dacă atacul domnitorului Țării Românești, care acționa cu știința și cu acordul lui Matei Corvin³⁹, a venit prea târziu pentru coaliția puterilor orientale, care solicitaseră și așteptaseră o campanie militară creștină din partea Ungariei, el a fost totuși o amenințare serioasă pentru Imperiul Otoman, întrucât a pus în pericol cea mai importantă linie defensivă a sa în Europa. Pentru a restabili situația, Mehmed al II-lea s-a văzut nevoit să preia din nou personal conducerea unei mari operațiuni

³⁶ Tratativele dintre Mehmed al II-lea și Uzun Hasan, care au avut loc în ultima fază a campaniei otomane, s-au încheiat cu un compromis, în urma căruia Trapezuntul a reintrat în sfera de influență a sultanului; de partea sa, Mehmed al II-lea probabil s-a obligat să renunțe la alte cuceriri (îndeosebi Armenia și Georgia). Chalcocondil afirma că, potrivit înțelegerii, ambii stăpânitori se obligaseră ca, după reglementarea situației Trapezuntului, să renunțe la alte atacuri și să-și respecte reciproc arile de dominație: *op.cit.*, p. 493. Renunțarea neașteptată la Trapezunt de către Uzun Hasan, fapt care a surprins pe unii istorici, se explică parțial prin desfășurarea fulgerătoare a campaniei otomane, urmată de destrămarea rapidă a coaliției, și parțial prin situația amenințătoare pentru Akkoyunlu în est.

³⁷ Voievodul Țării Românești îl informa la 11 februarie 1462 pe Matei Corvin, din cartierul său general de iarnă, asupra planurilor de atac ale otomanilor împotriva țării sale: „... qui tamen vada non habet, quoque omnia vada ipsorum super Danubium excepto Bodon (=Vidin) comburri fecimus et destrui desolarique: quod per vada Bodon minime nocere possunt, sed vada et naves ex Constantinopoli et Gallipoli per mare ad Danubium volunt adducere et intendunt”; I. Bogdan, *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui*, București, 1966, p. 80.

³⁸ Strânsa legătură dintre atacul lui Vlad Țepeș împotriva otomanilor și campania lui Mehmed al II-lea în Anatolia este scoasă în evidență de cronicile turcești contemporane: *Cronici turcești privind țările române. Extrase, I, Sec. XV - mijlocul sec. XVII*, ed. de M. Guboglu și M. Mehmet, București, 1966, p. 42, 68, 125. Un atac mai vechi al unui domn al Țării Românești împotriva otomanilor, în timpul lui Baiazid I, care s-a desfășurat în cursul complicațiilor anatoliene ale Porții, este menționat de Fr. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.-15. Jahrhundert)*, München, 1944, p. 11.

³⁹ „Igitur sciat e, vestra serenitas quod nos pacem cum ipsis non propter nos, sed propter honorem et serenitatis vestrae ejusque sacrae coronae tociusque christianitatis conservationem fideique catholicae roborationem violavimus”; I. Bogdan, *op.cit.*, p. 79-80.

militare terestre și navale, acțiune ce ascundea pericolul unei înfruntări cu Ungaria. Întrucât Matei Corvin nu s-a decis pentru intervenție, sultanul a reușit în scurt timp, în vara lui 1462, printr-o înțelegere cu boierii Țării Românești și, cel puțin indirect cu Ungaria, să controleze criza; în consecință țara era din nou obligată la plata tributului, fără a fi intervenit însă schimbări teritoriale. Din această perspectivă istorică generală, campania militară turcă împotriva Țării Românești din 1462, încheiată cu restabilirea *status quo*-ului, are o importanță secundară. Acum însă atenția sultanului era atrasă de perspective mai ispititoare, dar și de pericole mai mari.

Cucerirea Lesbos-ului, care a urmat curând după campania din Țara Românească, și cucerirea Bosniei în 1463, au extins stăpânirea otomană dincolo de granițele de protecție a intereselor vitale venețiene în estul Mării Mediterane, amenințând chiar metropola. Urmarea a fost îndelungatul război turco-venețian din 1463-1479 căruia, în ciuda mării sale importante, nu numai pentru cei doi adversari principali dar și pentru toate puterile implicate succesiv în luptă, nu i s-a dedicat o lucrare cuprinzătoare după cum ar fi cerut-o rolul său istoric.

Războiul turco-venețian a fost o confruntare între un imperiu continental, care tocmai în această perioadă devenea o putere maritimă, și o thalassocrație intrată în declin, sprijinită pe un stat depășit de evoluția general europeană. Veneția a folosit toate resursele aflate la dispoziția ei pentru a îngradi expansiunea otomană în limite conforme cu interesele sale fundamentale. Prin implicarea succesivă a celorlalte puteri amenințate de expansiunea otomană, războiul turco-venețian s-a transformat într-o conflagrație vastă care a cuprins treptat Peninsula Balcanică, Mediterana răsăriteană, Ungaria, Dunărea inferioară, Anatolia și Marea Neagră. Războiul a determinat o reîmpărțire a sferelor de influență în întreaga arie cuprinsă de conflict, corespunzător raportului de forțe manifestat în cursul desfășurărilor militare. Ca urmare a războiului, hegemonia în Marea Egee a trecut de la Veneția la Imperiul Otoman, iar Marea Neagră și gurile Dunării au căzut definitiv sub stăpânirea turcească. Unitatea izbitoră a evenimentelor de pe întreaga întindere a teatrului de război a fost rezultatul expansiunii simultane a otomanilor în Europa și Asia; în tabăra adversarilor Imperiului Otoman, Veneția a preluat rolul coordonator.

În prima etapă, cursul războiului a îndepărtat pericolul de spațiul Mării Negre. Coaliția ungaro-venețiană (septembrie 1463), pe care aproape toți contemporanii au privit-o ca premisa indispensabilă a oricărei acțiuni antiotomane decisive – printr-un atac simultan terestru din Europa Centrală și un altul pe mare din Marea Mediterană -, a blocat forțele militare otomane ani de-a rândul în nord-vestul Peninsulei Balcanice și în Marea Egee. Cât timp se menținea alianța puterilor inamice – pe care anterior Mehmed al II-lea reușise să o evite – acțiunea militară a turcilor nu putea ieși din impas. O întorsătură decisivă a intervenit atunci când diplomația otomană a reușit să destrame alianța ungaro-venețiană. Această s-a întâmplat în 1468, când Matei Corvin, ademenit de perspectiva coroanei Regatului Boemiei, a schimbat direcția cruciadei, care dintr-

un război antiotoman a devenit un război antihusit. Totuși, aceasta nu s-a petrecut decât după ce regele Ungariei a încheiat un acord cu sultanul, care elibera ambele părți de pe unul dintre fronturile în care erau angajate⁴⁰. Ca și celelalte acorduri ungaro-otomane care l-au precedat sau i-au urmat⁴¹, înțelegerea din 1468 s-a răsfrânt decisiv asupra evenimentelor din alte zone cuprinse de politica otomană de expansiune. Acum sultanul era liber să întreprindă o campanie pentru a ocupa focarul endemic de revoltă care era Caramania⁴²; apoi putea să pregătească lovitura decisivă împotriva Veneției. În cursul anului 1470 o acțiune de amploare pe mare și pe uscat condusă de sultan a pus capăt stăpânirii venețiene în Eubeea, considerată pe drept a fi principalul punct de sprijin al întregului sistem colonial venețian din Marea Egee. Acest eveniment a marcat trecerea dominației în Egeea de la venețieni la otomani. Iluzia celor mai mulți contemporani cu privire la slăbiciunea navală a Imperiului Otoman pe mare – „ de potentia maritima turchorum non est facienda multa cura ” sau „ rudes enim maritimarum rerum ac parum docti ”⁴³ – pe care o împărtășesc și unii dintre istoricii zilelor noastre, s-a dovedit însă înșelătoare. Noua putere a preluat definitiv spațiul egeean, închis ei anterior datorită superiorității Veneției. Toate tratatele precedente dintre Veneția și Imperiul Otoman interziseseră flotei otomane să traverseze strâmtoarele în direcția Egeei.

În cele din urmă, Veneția a fost obligată să se încline în fața superiorității otomanilor, firește, nu înainte de a mai fi încercat încă o dată să respingă puterea otomană și să recucerească pozițiile pierdute. Inițiativele militare și mai ales cele diplomatice legate de această încercare aveau să atragă acum în acțiune și Marea Neagră și să accelereze instaurarea dominației otomane asupra aproape întregului țarm pontic.

Cele mai eficiente dintre numeroasele inițiative diplomatice venețiene au fost întreprinse în Asia Mică, unde Uzun Hasan a reintrat în scenă cu forțe întărite. Foarte curând după ce sultanul a dobândit marea sa victorie asupra Veneției, a fost nevoit să-și îndrepte din nou atenția asupra Anatoliei, unde o nouă ciocnire cu Uzun Hasan devenise inevitabilă, dar aceasta era acum mult mai periculoasă decât în 1461; Uzun Hasan era eliberat de presiunea hoardei rivale, Karakoyunlu (Mielul Negru), a cărei putere o nimicise, întinzându-și stăpânirea asupra Azerbaidjanului și a Armeniei (1467)⁴⁴, ca și a statului timuridului Abu-Said, ale cărui teritorii de asemenea le încorporase (1469), astfel încât devenise un adversar mult mai periculos pentru sultan. Fundamental, acțiunea declanșată de Uzun Hasan împotriva Imperiului Otoman, în înțelegere cu câteva puteri

⁴⁰ Papacostea, *La guerre ajournée: les relations polono-moldaves en 1478. En marge d'un texte de Filippo Buonaccorsi-Callimachus*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 11, 1972, I, p. 6-7.

⁴¹ Importanța tratatelor de pace și a armistițiilor ungaro-otomane pentru evoluția situației internaționale în sud-estul Europei în secolul al XV-lea nu a fost până azi apreciată corespunzător. Menționăm numai tratatele din 1428, 1451, 1483, toate fiind de o importanță considerabilă pentru spațiul sud-est european.

⁴² F. Babinger, *Maometto il Conquistatore*, p. 397-401.

⁴³ A. Vigna, *op.cit.*, I, p. 226, 300; II, p. 193; N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, p. 230.

⁴⁴ *Očerki istorii SSSR, period feodalizma IX-XV vv.*, II, Moscova, 1953, p. 721; R. Grousset, *L'Empire des steppes. Attila, Genghis-khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 543.

europene, a deschis perioada cea mai critică a domniei lui Mehmed al II-lea⁴⁵. Demersurile diplomatice bine pregătite ale lui Uzun Hasan și campaniile flotei venețiene și papale au înregistrat importante succese în 1471 și mai ales în 1472; trupele otomane din Anatolia au fost înfrânte și forțele militare ale suveranului turcoman s-au instalat în Tokat. În ciuda înfrângerii suferite la Trapezunt, victoriile obținute, în urma cărora forțele otomane regionale au fost scoase din luptă, au deschis perspectiva unei noi campanii victorioase pentru înlăturarea stăpânirii otomane din Anatolia⁴⁶. În Orient, ca și în Occident, membrii coaliției antiotomane și cei care se pregăteau să i se alăture erau cuprinși de entuziasm și speranțe. În timp ce armata aceuia care, în ochii contemporanilor, părea chemat să devină un nou Tamerlan, urma să mărșăluiească până la țărmul vestic al Anatóliei, Veneția proceda la delimitarea atentă a teritoriilor destinate fiecăruia dintre învingători. Prin această nouă „Partitio Romaniae” Republica Lagunelor urma să-și restaureze stăpânirea în Egee și libertatea de navigație în Marea Neagră. Ca prim pas, Veneția dorea să întărească fortărețele care permiseseră turcilor controlul asupra Strâmtoarelor⁴⁷. Deja rivalii italieni se temeau că Veneția, datorită alianței cu Uzun Hasan, avea să-și însușească, odată cu sfârșirea puterii otomane, moștenirea europeană a Bizanțului⁴⁸.

Mehmed al II-lea a înțeles gravitatea situației. În ciuda marilor riscuri pe care și le-a asumat, sultanul a retras cea mai mare parte a trupelor din regiunile europene, le-a concentrat la Adrianopol în septembrie 1472 și, în octombrie același an, le-a transferat în Anatolia⁴⁹. Pentru a executa această operațiune și pentru a-și aproviziona trupele, sultanul a mobilizat toate mijloacele disponibile.

Victoria obținută de otomani în august 1473, grație superiorității organizării lor militare și utilizării masive a artileriei, a eliminat pericolul ce amenințase posesiunile orientale ale Porții, fără să schimbe totuși în favoarea sa situația teritorială stabilită în 1461. Între timp însă, mișcarea pornită din sud-estul Mării Negre s-a repercutat și la Dunărea Inferioară, de unde s-a extins și în nordul acestui spațiu, declanșând ultima mare luptă a statelor din bazinul pontic împotriva stăpânirii otomane.

De data aceasta, acțiunea a pornit din Moldova; domnitorul ei, Ștefan cel Mare (1457-1504), a renunțat deschis în 1473 la linia politică externă ce fusese

⁴⁵ Bogata bibliografie pentru alianța dintre Uzun Hasan și puterile occidentale poate fi găsită parțial în lucrarea citată a lui Barbara von Palombini; lucrarea lui B.S. Baykal, *Uzun Hasanın Osmanlılara karşı kai'i mücadeleyle kazirliklari ve Osmanlı Akoyunlu harbinin başlamasi*, în „Bellefen”, 1957, 82, p. 253-284, mi-a rămas inaccesibilă.

⁴⁶ La 22 septembrie 1472, Senatul venețian transmitea ambasadorului său la Roma că, potrivit ultimelor vești, „... eundem dominum Ussonum movisse numerosissimum et validissimum exercitum suum et personaliter venire ad oppresionem Ottomanı, et deliberasse ibernare proximo hieme in Aydino, Sarchano et aliis locis marittimis circa folcas et altum locum...”: E. Cornet, *Le guerre dei Veneti nell'Asia, 1470-1474. Documenti scelti dall'Archivio ai Frari in Venezia*, Viena, 1856, p. 41.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 80.

⁴⁸ F. Babinger, *Maometto il Conquistatore*, p. 480.

⁴⁹ „Et ha fatto metter insieme tutta la zente che l'ha possuto trazer della Grecia, della Valachia e d'aitri paesi circonvicini”, D. Malipiero, *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500*, în „Archivio storico italiano” 7 (1843), 1-2, p. 80-81; cf. Donado da Lezze, *Historia turchesca (1300-1514)*, ed. I. Ursu, București, 1909, p. 44-46 și *Documenta Hungariae Historica, Acta Extera*, V, ed. Nagy Iván și B. Nyári Albert, Budapest, 1877, p. 245-247.

urmată de țara sa începând din 1455. Moldova a ieșit acum din cadrul creat de înțelegerea polono-turcă, a încetat să plătească tribut și s-a alăturat puterilor ostile Imperiului Otoman – Veneția, statul lui Uzun Hasan și Ungaria – ceea ce urma să provoace în curând redeschiderea luptei. În toamna lui 1473 Ștefan a declanșat atacul; oștile sale au adus Țara Românească sub autoritatea sa alungându-l pe domnitorul de acolo – un vasal al sultanului. Ștefan a deschis astfel un nou front; Mehmed al II-lea a devenit conștient de întreaga gravitate a situației, chiar dacă cu anumită întârziere.

Lupta începută de Ștefan în 1473 a fost în primul rând o înfruntare pentru controlul cursului inferior al Dunării; și de această dată Imperiul Otoman a trebuit, ca și mai înainte, să reacționeze cu toată energia pentru a apăra această linie strategică esențială. După ce Țara Românească trecuse de mai multe ori din mâinile Moldovei în cele ale trupelor otomane, lui Mehmed al II-lea i-a devenit clar că situația creată de ofensiva domnului Moldovei nu putea fi rezolvată doar cu forțele armate locale ale beilor de la Dunăre și s-a decis să întreprindă o acțiune militară de mare anvergură împotriva Moldovei. Situația devenise cu atât mai serioasă cu cât apăreau semnale tot mai clare că Matia Corvin intenționa să reia lupta împotriva Imperiului Otoman. În fața acestui pericol, Mehmed al II-lea a întrerupt campania împotriva pozițiilor venețiene din Albania și a trimis armata Rumeliei, sub comanda lui Soliman Pașa „Eunucul” împotriva Moldovei⁵⁰. Înfrângerea suferită de acesta în ianuarie 1475 în pădurile Moldovei – una dintre cele mai grele înregistrate de forțele otomane în timpul lui Mehmed al II-lea – a extins teatrul general de război, războiul turco-venețian atingând cea mai mare întindere⁵¹.

Atât Ștefan, cât și sultanul, s-au orientat acum în direcția Crimeei, unde s-a deplasat centrul de greutate al războiului în 1475. Sesizând importanța excepțională a Crimeei pentru cursul general al conflictului, domnul Moldovei a încercat să atragă în coaliție atât Caffa, cât și Mangopul, și să influențeze în același timp luptele pentru putere în Hanatul tătar în sens antiotoman. Imediat după înfrângerea suferită de armata lui Soliman Pașa, Ștefan a propus Caffei o alianță împotriva Imperiului Otoman și a satelitului acestuia, principele Isaac de Mangop. Cum Caffa s-a manifestat rezervat față de această inițiativă, Ștefan a organizat o expediție împotriva Mangopului doar cu forțe proprii și l-a înscăunat pe principele devotat lui, Alexandru, pe care l-a lăsat sub protecția unei garnizoane moldovene⁵².

Uzun Hasan, trezit oarecum de acțiunea Moldovei din letargia în care căzuse după înfrângerea sa din 1473, a anunțat prin soli puterilor europene decizia sa de a intra din nou în acțiune; și Matei Corvin a reluat lupta împotriva turcilor.

⁵⁰ M.C. Sabellicus, *Historiae rerum venetiarum ab urbe condita ad Marcum Barbadicum libri XXXIII*, în *Degli istorici delle cose veneziane*, I, Veneția, 1718, p. 786-787.

⁵¹ P. Papacostea, *Venice et les pays roumains au Moyen Age*, în *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, Florența, 1973, p. 599-624.

⁵² *Ibidem*.

Perspectiva intrării Crimeei în întregime în coaliția antiotomană și pericolul unei grupări generale a spațiului, urmare a revenirii lui Uzun Hasan în acțiune, l-au determinat pe Mehmed al II-lea să lovească în grabă, pentru a înăbuși în fașă noua coaliție antiotomană. Cu clarviziunea care îl caracteriza, el a lovit punctul slab al acestui front în formare⁵³; în iunie 1475, în timp ce sultanul staționa cu armata în nordul Peninsulei Balcanice, gata să întâmpine un atac moldo-ungar pe Dunăre, o impunătoare flotă turcească a intrat în Marea Neagră și s-a îndreptat spre Caffa.

Cucerirea marelui centru comercial genovez nu ar fi fost posibilă dacă turcii nu ar fi fost susținuți de tătari. Întrucât evenimentele interne din Hanatul Crimeei au influențat decisiv cursul atât în anul 1475, cât și în anii următori, este necesară o scurtă privire de ansamblu.

Încă din 1454, când, pentru prima dată de la cucerirea Constantinopolului, a apărut o flotă turcească în fața Caffei, colonia genoveză a înțeles gravitatea pericolului care ar fi rezultat pentru ea de pe urma unei eventuale alianțe turco-tătare. De acest pericol Caffa s-a eliberat acceptând să plătească tribut atât turcilor cât și tătarilor; în anii următori conducerea coloniei genoveze s-a străduit să se mențină în afara tensiunilor turco-tătare; această încercare a fost încununată de succes încă din timpul hanului Hadji Ghirai (decedat în 1466), întrucât acesta a întreținut, cel puțin la sfârșitul domniei sale, relații excelente cu orașul genovez. Protecția polonă, solicitată și obținută de Caffa în 1462, a contribuit în mare măsură la îmbunătățirea climatului. Un progres important în această direcție a fost obținut după moartea hanului, când Caffa a intervenit în lupta pentru succesiune și a reușit în fine să îl impună pe Mengli Ghirai, pretendentul său. Prin intermediul acestui han, dependent în continuare de sprijinul Caffei, colonia genoveză a exercitat o influență permanentă în viața politică a hanatului. Această dependență a împins o bună parte a nobilimii tătare într-o poziție care s-a orientat spre turci. Mehmed al II-lea a folosit în favoarea sa această stare de lucruri când a pregătit campania din Crimeea din 1475; în această direcție se îndreptau acum inițiativele domnitorului moldovean care spera că, prin cucerirea Mangopului, ar putea atrage Caffa și pe tătari în lupta împotriva turcilor, proiect cu urmări incalculabile pentru Imperiul Otoman. De îndată ce flota turcă a acostat pe țărmul Crimeei, Mengli Ghirai împreună cu pușinii săi susținători s-au refugiat în Caffa, în timp ce majoritatea tătarilor, sub conducerea lui Eminek, adversarul hanului, s-au alăturat turcilor. În fața acestor forțe reunite și slăbită de acțiunea unei puternice facțiuni interne care se pronunța împotriva rezistenței, Caffa a capitulat fără luptă⁵⁴. Curând după aceea turcii au cucerit și celelalte colonii italiene, între care Tana, la Marea de

⁵³ „Dapoi adunque vedendo Mehmet che il principe di Gothia haveva amazzato il suo fratello maggiore et usurpatosi lo stato, mandò lo suo biglierbi, cioè uno di capitani generali di terra ferma et assediò detto principe...”; Teodoro Spandugino, *De le origini dell' imperatori otomani*, apud C.N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age. Première série. Documents tirés des archives de Venise (1400-1500)*, IX, Paris, 1890, p. 155.

⁵⁴ M. Malowist, *op.cit.*, p. 329-338.

Azov. La sfârșitul anului, după o mai îndelungată rezistență, a fost cucerit și Mangopul. Centrele comerciale ale Crimeei au ajuns astfel sub stăpânire otomană, iar Hanatul Crimeei sub suzeranitatea Porții.

Marele succes al flotei otomane pe țărmul de nord al spațiului pontic nu putea fi de durată atât timp cât nu era îngenuncheată Moldova. La rândul său, domnul Moldovei era pe deplin conștient că, fără înlăturarea nou instauratei stăpâniri otomane în Crimeea, lupta țării sale pentru libertate era fără perspective. Întrucât noua situație era considerată de ambii adversari ca o soluție intermediară, ei s-au străduit să ajungă la o soluție finală avantajoasă. Această încercare urma să devină problema cheie a luptei la Dunărea de Jos în ultima ei fază.

Evenimentele din 1475 au oferit sultanului o poziție avantajoasă pentru campania pe care o pregătea acum împotriva Moldovei. Noul element strategic principal decurgea din faptul că Hanatul Crimeei intrase sub dependență otomană. Tătarii din Crimeea erau obligați să acorde sprijin militar turcilor; Moldova era acum expusă unui atac turco-tătar bifrontal. Această primejdie serioasă era percepută nu numai în Moldova, cea dintâi amenințată de acțiunea comună turco-tătară, ci pretutindeni în Europa, unde era urmărită desfășurarea luptei în spațiul pontic. La Veneția, pericolul era perceput în întreaga sa gravitate, după cum rezultă din raportul unui informator al ducelui de Milano: „ Questa perdita di Caffa dicta Signoria la riputa importantissima e periculosissima per la intelligentsia seguita tra Turchi e Tartari ”⁵⁵.

În sens invers, sultanul se vedea confruntat cu forța armată a Ungariei, întrucât, imediat după căderea Caffei, Ștefan încheiase alianță cu Matia Corvin. Prin implicarea în acțiune a regelui Ungariei, întreaga linie a Dunării de Jos a fost atrasă în zona de conflict.

În ciuda uriașelor forțe militare terestre și navale otomane concentrate și cu toată coordonarea înaintării lor cu cea a tătarilor din Crimeea, marea campanie pe apă și pe uscat contra Moldovei pe care Mehmed al II-lea a condus-o personal (vara lui 1476), s-a încheiat cu un grav eșec. Deși a învins armata moldovenească, obligată din cauza invaziei tătarilor să-și împartă forțele pe două fronturi, sultanul nu a reușit să încununeze succesul militar cu o victorie politică. Orașele întărite ale Moldovei, pe care le-a asediat zadarnic, retragerea pripită a tătarilor din Crimeea, împotriva cărora Veneția și Moldova știuseră să mobilizeze pe tătarii Marii Hoarde de pe Volga, înaintarea unei armate ungare în direcția Moldovei, care amenința să taie căile de retragere ale armatei otomane, l-au obligat pe Mehmed al II-lea să se retragă în grabă, fără a fi reușit să aducă țara în sfera sa de influență sau să cucerească Chilia și Maurocastrum.

Rezultatul acestei campanii nu a fost numai un eșec total în Moldova, unde speranțele sultanului au fost complet spulberate, ci și o răsturnare a situației în alte două importante sectoare ale înfruntării dintre Imperiul Otoman și adversarii săi. Pe de o parte, tătarii de pe Volga, aliații Moldovei și ai Veneției.

⁵⁵ Monumenta Hungariae Historica, Acta Extera, V, p. 271.

au reușit să ocupe poziții în Crimeea, unde au scos hanatul de sub controlul otoman (stăpânirea otomană era acum limitată la așezările cucerite în 1475 și chiar și acestea erau sever amenințate, având în vedere noua situație creată); de altă parte, trupele moldovenești și ungare au pătruns în Țara Românească, între timp din nou desprinsă din dependența față de turci, și au adus-o iar în tabăra puterilor antiotomane, instalându-l pe tron pe Vlad Țepeș. Victoria părea să treacă în cealaltă tabără. În timp ce situația lui Mehmed al II-lea a devenit din nou critică, speranțele adversarilor Porții păreau întemeiate. Nu mai puțin nădăjduia Ștefan, care considera posibil să-i elimine complet pe otomani din Crimeea și să elibereze Caffa și celelalte cetăți din Crimeea deținute de turci: „Oltre zo jo dico puy che, se questi castelli (Chilia și Cetatea Albă) se conserveranno, i Turchi porano perder e Caffa e Chieronesso, et sera facil cossa...”⁵⁶ declarau la Veneția trimișii lui Ștefan în primăvara lui 1477.

Speranța avea însă să fie de scurtă durată; încă de la sfârșitul anului 1476 sultanul a restabilit controlul asupra Țării Românești; slăbirea presiunii antiotomane a Ungariei, care s-a implicat din nou în luptele pentru putere din Europa Centrală, a permis sultanului să reia lupta împotriva Veneției în Albania. Ultimele încercări ale Veneției de a reface frontul dunărean, care oferise orașului lagunelor un răgaz de mai mulți ani, - fie reaprinzând flacăra luptei în Ungaria, fie implicând nemijlocit pe tătarii Marii Hoarde, care stăpâneau încă Crimeea, - împotriva turcilor - un proiect urmărit convergent de Veneția și Moldova în 1477-1478⁵⁷ - au eșuat. Pierzând orice speranță într-o diversiune salvatoare, Veneția a capitulat în 1478 și a acceptat clauzele dictate de sultan. Prin armistițiul încheiat cu Ungaria și pacea la care a fost obligată Moldova, Mehmed și-a consolidat poziția la Dunăre; la sfârșitul lui 1478 sau la începutul anului următor a fost restabilită influența otomană și în Crimeea, Mengli Ghirai fiind reinstalat, ca vasal al Porții, în fruntea hanatului, în vreme ce tătarii Marii Hoarde au fost alungați⁵⁸. Cu aceasta, marea coalitie antiotomană și-a găsit sfârșitul. În îndelungata încercare de forțe a războiului turco-venețian (1463-1479), care cuprinsese toate puterile inamice Porții din Europa și Asia, Imperiul Otoman și-a dovedit superioritatea.

Moartea lui Mehmed a deschis ultima etapă a luptei pentru Marea Neagră în secolul al XV-lea. Când Cuceritorul a murit în mai 1481, el a lăsat urmașului său o moștenire grea, în cadrul căreia un loc important îi ocupa problema cetăților Chilia și Maurocastrum, lăsată nerezolvată de Mehmed al II-lea, în ciuda marilor sale succese în bazinul pontic. Întrucât chestiunea nu fusese reglementată, stăpânirea otomană la Dunărea de Jos și în nordul Mării Negre

⁵⁶ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, III, *Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor*, București, 1914, p. 56.

⁵⁷ Boleslas Stachoń, *Polska wobec weneckich projektów użycia Persów i Tartarów przeciw Turcji w 2 poł. XV wieku*, în *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia akademickiego kola historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878-1928*, Lvov, 1929, p. 147-172.

⁵⁸ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland (1223-1502) 2. erweiterte Auflage*, Wiesbaden, 1965, p. 180.

avea să fie din nou contestată în primii ani ai domniei lui Baiazid al II-lea, în timpul grelei crize interne și externe provocate de moartea lui Mehmed al II-lea⁵⁹.

Lupta pentru succesiune dintre frații Cem și Baiazid i-a pus din nou în mișcare pe adversarii Imperiului Otoman. Printre popoarele subjugate din Peninsula Balcanică au început mișcări de eliberare⁶⁰, în timp ce Matia Corvin și Ștefan cel Mare au reînnoit alianța antiotomană și au reluat ostilitățile de-a lungul Dunării⁶¹. În iulie 1481 Ștefan a atacat din nou Țara Românească și a supus-o; în același timp, trupele ungare au înaintat în Serbia⁶². În Italia, garnizoana otomană din Otranto a capitulat în septembrie 1481. Prinsă în curentul general, Genova făcea planuri de recuperare a Caffei și a celorlalte poziții pierdute din Marea Neagră. Delegați ai Republicii Ligure au luat legătura cu Mengli Ghorai, a cărui fidelitate față de Poartă a cedat în fața influenței genoveze⁶³. Și din nou focul amenința să se întindă de la Dunărea de Jos până în nordul Mării Negre și să pună în pericol recent instaurata dominație.

Baiazid al II-lea a dovedit însă aptitudini de om de stat și a reușit în scurt timp să stăpânească criza pe care Mehmed al II-lea i-o transmisese odată cu imperiul. Sultanul a îmbinat concesiile cu acțiunile militare și a reușit să elimine fără luptă o serie întreagă de adversari, pentru a se putea îndrepta apoi împotriva celor mai puternici inamici.

Operații militare ferme au adus Țara Românească în toamna lui 1481 din nou sub stăpânire otomană. Ca mai înainte, și acum angajamentele militare în Europa Centrală, au diminuat zelul antiotoman al regelui Ungariei. În 1482 Matia Corvin a limitat sensibil acțiunile militare împotriva turcilor și, în anul următor, a încheiat un armistițiu de cinci ani cu sultanul. Întrucât cursul evenimentelor politice a izolat Moldova, Ștefan s-a retras în defensivă și s-a pregătit să întâmpine inevitabilul atac otoman.

⁵⁹ Aspectele interne ale crizei Imperiului Otoman la începutul domniei lui Baiazid al II-lea au fost evidențiate de H. Inalcik, *The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City*. în „*Dumbarton Oaks Papers*” 23-24, 1969-1970, p. 229-249; criza externă a imperiului e tratată parțial de Selâhattin Tansel, *Sultan II Bâyezid'in siyasi hayatı*, Istanbul, 1966, p. 1-2, 37-49, 94, 133-146 (dl. Tahsin Gemil a avut amabilitatea de a-mi traduce pasajele menționate). Întreaga problemă a crizei Imperiului Otoman în acest scurt dar decisiv interval de timp necesită încă o cercetare temeinică.

⁶⁰ Îndată după moartea lui Mehmed al II-lea, au fost înregistrate tulburări amenințătoare în Peninsula Balcanică; la începutul lui iunie, un grup de sclavi trimis din Constantinopol către Ragusa a fost oprit la Filipopol: „...sed superveniente nuntio mortis Imperatoris, fluctuantibus provinciis, Philipopoli detenti sunt...”; „*Bosnam Vlathus dux, Albaniam Nicolaus Ducagynus ingressi sunt. In motu omnia sunt confinia. Modicus favor si presto cessit, e Bosna et Albania Turchos exterminare posset, cupientibus populis res novas de eorum natura, et quia duram tyrannidem defuncti perpassi sunt...*”; V. Makušev, *Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque*, II, Belgrad, 1882, p. 101-102, 103-105 (Glasnik srpskog učenog društva, XV); cf. *Hronikon perijon Turkon Sultanon (kata tov Barberinon kodika 111)*, ed. Gheorghios Th. Zoras, Atena, 1958, p. 123.

⁶¹ „(Matthias Corvinus) cum Stephano Voivoda Valachiae principe, quam inferiorem quandam Mysiam appellabant, foedus iniit; qua quidem societate, nonnulla in superiore Mysia vi Turcis ablata, hinc Joannem Scanderbeci filium, aliosque regulo Illyrico ab Ottomano ejecto s, ut paterna bona recuperarent, hinc Ferdinandum socerum, qui Aulonis spe frustratus Chymiram dolo ceperat, in Bajasetem hortatur et irritat”; Antonii Bonifinii, *Historia Pannonica sive Hungaricarum decades IV et dimidia, Coloniae Agrippinae*, 1690, p. 450.

⁶² *Mátyás király levelei. Külügyi osztály*, II, 1480-1490, ed. Franknoi Vilmos, Budapest, 1895, p. 191-198.

⁶³ Silvestre de Sacy, *Pièces diplomatiques*, p. 90-93. Răspunsul favorabil dat de Mengli Ghorai la propunerile genoveze a fost publicat de Fr. Miklosich și Jos. Müller, *Acta et diplomata graeca res graecas italsque illustrantia*, III, Viena, 1865, p. 287-288; cf. W. Hcyd, *op.cit.*, p. 406-407 și G. Grasso, *Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco nel 1481*, „*Giornale Ligustico*”, 6, 1879, p. 321-494.

În vara lui 1484, Baiazid a întreprins o acțiune care era consecința necesară a moștenirii transmise de tatăl său. Pentru a consolida pe termen lung cuceririle lui Mehmed al II-lea în nordul Mării Negre și la Dunărea de Jos, noul sultan a organizat o expediție pe apă și pe uscat împotriva Moldovei.

Moldovei i-a lipsit de această dată susținerea Ungariei; ea a căzut în cleștele turco-tătar, care, spre deosebire de 1476, a funcționat în 1484. La 2 august 1484, sultanul Baiazid al II-lea a comunicat supușilor săi cucerirea Chilie și a Cetății Albe și a subliniat cu toată tăria deosebita importanța strategică a acestui eveniment⁶⁴. Cu excepția țărmului răsăritean, Marea Neagră se afla acum sub puterea otomană. Procesul istoric carte începuse în 1452 prin blocarea Bosforului își afla acum încununarea.

Evenimentele politice și militare înfățișate în linii mari în comunicarea noastră au contribuit la schimbarea fundamentală a situației politice și strategice în regiunea Mării Negre, care acum era în cea mai mare parte fie încorporată Imperiului Otoman, fie intrată sub hegemonia acestuia. În timp ce țărmurile de vest și de sud deveniseră posesiuni otomane, Poarta și-a asigurat controlul asupra întregii regiuni a cursului inferior al Dunării, ca și al țărmului de nord al Mării Negre, printr-o rețea de avanposturi militare: Turnu, Giurgiu în Țara Românească, Chilia, Cetatea Albă în Moldova, Caffa și Mangop în Crimeea și Tana în zona Mării de Azov. Acest cordon militar, amplasat în afara frontierelor Imperiului Otoman, extins în secolul următor, avea să asume o extraordinară însemnătate în istoria politică a Europei de Est în timpul stăpânirii otomane. De pe aceste poziții, Poarta și-a asigurat un control eficient și constant asupra teritoriilor învecinate, inclusiv asupra Poloniei. Rolul acestei frontiere militare a fost sporit prin vasalitatea Hanatului Crimeei, convertit de statul otoman într-un instrument de intimidare și supunere extrem de eficace.

Prin instituirea acestei linii strategice defensive și ofensive, ca și prin supunerea tătarilor din Crimeea, Poarta a diminuat pericolul acțiunilor inamice în regiunea cursului inferior al Dunării, ca și al nordului Mării Negre, de felul celor pe care otomanii au trebuit să le înfrângă în anii 1461-1462, 1473-1478 și 1481-1486. Ultimele încercări de înlăturare a stăpânirii otomane în regiunea nordică a Mării Negre au fost întreprinse mai întâi de Moldova și Polonia, imediat după cucerirea cetăților Chilia și Cetatea Albă, în 1485-1486, iar apoi în 1497 de Polonia singură, admitând că această campanie declanșată de regele Jan Olbracht, care s-a încheiat cu o înfrângere totală în Bucovina, a avut într-adevăr ca țel recucerirea cetăților moldovenești. Eșecul acestei încercări a semnalat includerea irevocabilă și necontestată a regiunii nordice a Mării Negre sub hegemonia otomană⁶⁵.

*

⁶⁴ V. Makušev, *op. cit.*, II, p. 134-136.

⁶⁵ Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului. Poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea*, în „Romanoslavica” 17, 1970, p. 538-546.

Țelurile economice și efectele cuceririi turcești a bazinului pontic rezultă în primul rând din derularea acțiunilor militare și politice. Primul dintre aceste țeluri a fost preluarea directă a controlului asupra arterelor comerțului internațional care se întâlneau în Marea Neagră. Excepționala importanță a acestor drumuri comerciale pentru istoria economică a Europei Răsăritene și a Asiei nu are nevoie de o subliniere deosebită; totuși, știm mult prea puțin despre rolul lor în dezvoltarea relațiilor internaționale în evul mediu târziu, deoarece problema nu a reținut în măsura cuvenită atenția istoriografiei. Marile drumuri comerciale, ca și principalele centre sub controlul cărora se aflau, erau surse considerabile de venit pentru puterile care le dețineau; și tocmai de aceea ele au devenit focare ale conflictelor internaționale, care în principal nu au fost decât manifestarea concurenței pentru controlul piețelor de desfacere și pentru perceperea taxelor vamale. În acest sens, construirea unei fortărețe pe malul Bosforului în 1452, barieră vamală inevitabilă pentru toate navele care se îndreptau spre sau veneau din Marea Neagră, a fost începutul unui proces care și-a găsit împlinirea în cucerirea celor mai importante centre comerciale ale țărmului Mării Negre. Concomitent a dispărut vechea concurență dintre statele pontice pentru împărțirea veniturilor obținute din traficul internațional din Marea Neagră și a fost instaurată unitatea exploatării în folosul Imperiului Otoman. Documente otomane recent publicate atestă grija noului stăpânitor al Strâmtorilor pentru menținerea și dezvoltarea în continuare a activității comerciale în orașele cucerite.

Politica vamală a Imperiului Otoman în spațiul pontic a fost o parte a unei politici economice cu bătaie lungă; controlul Strâmtorilor i-a permis Porții să folosească resursele economice ale statelor riverane în favoarea sa. Rapida dezvoltare a capitalei imperiului, stimulată prin măsurile de colonizare ale lui Mehmed al II-lea, ca și campaniile întreprinse de sultan, au pus conducerea imperiului în fața unor serioase probleme de aprovizionare⁶⁶. Resursele economice ale regiunilor de coastă, și în primul rând producția agrară a Țărilor Române și a sudului Rusiei, au fost puse de la început în serviciul rezolvării acestor grele probleme ale administrației civile și militare otomane. În primii ani după cucerirea Constantinopolului, Poarta a încheiat acorduri comerciale cu puterile pontice, pentru a asigura aprovizionarea neîntreruptă a capitalei cu alimentele necesare. În acest scop, administrația otomană a interzis exportul cerealelor prin Strâmtori fără o aprobare prealabilă. Existența unui oficiu, care urmărea exportul de cereale prin Bosfor, e atestată încă din anul 1456, când Genova s-a străduit să obțină aprobarea sultanului pentru trecerea liberă a unui important transport de cereale din Caffa⁶⁷. Așadar, în 1456 sau chiar mai devreme funcționa un oficiu special⁶⁸ care controla și înregistra transportul alimentelor prin Strâmtori, fapt care dezvăluie eforturile puterii otomane de a îndruma spre Constantinopol produsele din Câmpia Dunării și din sudul Rusiei.

⁶⁶ Gh.I.Brătianu, *Études sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopole du blé à l'époque byzantine et ottomane*, în *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 168-177.

⁶⁷ A. Vigne, *op.cit.*, II, p. 339-341, 359.

⁶⁸ „praxēs Constantinopolis et castrorum strictorum”; *ibidem*, p. 359.

Războiul turco-venețian și celelalte conflicte derivate din el au făcut din problema aprovizionării o chestiune extrem de serioasă. De altfel, în această perioadă s-au făcut remarcate în Constantinopolul otoman primele crize de aprovizionare, anume cu prilejul pregătirii marilor campanii militare organizate de Mehmed al II-lea. În anul 1465 s-a produs prima criză de aprovizionare, pe care Poarta a depășit-o printr-un import suplimentar din Caffa⁶⁹. Câțiva ani mai târziu, pregătirea campaniei pentru cucerirea insulei Eubeea a declanșat o nouă criză de aprovizionare, care a fost însoțită de revolte ale populației din capitală. Atunci când, în 1472, pregătirile pentru campania împotriva lui Uzun Hasan erau în plină desfășurare, întreruperea aprovizionării cu alimente din Marea Neagră a determinat o masivă creștere a prețurilor la Constantinopol, „perchò de Mare Majore non sono per havere victualie questo inverno che e quello che abonda questo paese”⁷⁰.

Acum s-a manifestat, în întreaga sa semnificație, importanța vitală a regiunilor nord pontice pentru capitala otomană și pentru armată; percepție care, fără îndoială, a întărit hotărârea din anii următori de a înăbuși în fașă mișcările de independență de la Dunărea de Jos și din Crimeea.

În strânsă legătură cu nevoile de aprovizionare ale capitalei și ale armatei otomane, care trebuiau acoperite cu ajutorul produselor din regiunile pontice, s-a aflat și controlul instituit de Poartă asupra traficului naval din Marea Neagră în Marea Mediterană. Întrucât nu a fost încă cercetat regimul impus de turci la Bosfor, îndeosebi în a doua jumătate a secolului al XV-lea, ne limităm la constatarea că exigentul control al Porții nu a condus la blocarea Strâmților, cum s-a considerat în trecut. O asemenea măsură imediat după cucerirea Constantinopolului ar fi contravenit intereselor politice ale Porții. Faptul că, în urma acordului din aprilie 1454 dintre Poartă și Republica Lagunelor, vaselor venețiene le era asigurată navigația liberă în Marea Neagră⁷¹, dovedește că Poarta era interesată să țină Veneția departe de coaliția antiotomană. Când Genova s-a străduit, în 1454, să-și întărească coloniile pontice cu trupe și muniții, navele genoveze, care doreau să-și netezească drumul prin Strâmători, au arborat drapelul venețian⁷².

Izbucnirea războiului turco-venețian a pus capăt acestei situații avantajoase pentru Veneția; pe de altă parte, există indicii că în timpul acestei perioade genovezii s-au bucurat de o mai mare libertate de navigație decât înainte.

Chiar după marile succese dobândite în bazinul pontic de Mehmed al II-lea spre sfârșitul domniei sale, Poarta nu a blocat Strâmțorile pentru navele italiene. Acordul venețiano-turc din 1479 a reînnoit libertatea de navigație pentru venețieni în Marea Neagră. Izvoarele atestă faptul că la sfârșitul secolului al XV-

⁶⁹ Potrivit unui raport genovez din Constantinopol și Pera, situația aprovizionării capitalei otomane era critică în toamna lui 1465: „dice etiam che in Constantinopoli e de li era questo anno grandissima carestia de formento, e che male haria facto si li Zenoesi de Casa (=Caffa) con le lor nave, non li havessero portato grande quantità e portaveno tuta via”; Monumenta Hungarica Historica, Acta Extera, IV, 1458-1466, ed. Nagy Iván și B. Nyáry Albert, Budapest, 1875, p. 370.

⁷¹ D. Malipiero, *op.cit.*, p. 45; Monumenta Hungarica Historica, Acta Extera, V, p. 243.

⁷² M.C. Sabellicus, *op.cit.*, p. 822; Philippì Loniceri, *De origine Turcorum*, in „Chronicorum Turcicorum tomus I”, Francoforti ad Moenum, 1578, p. 25.

⁷³ A. Vigna, *op.cit.*, I, p. 330-332.

lea și în secolul al XVI-lea, navele italiene continuau să frecventeze porturile Mării Negre⁷³.

*

În rezumat: politica pontică a lui Mehmed al II-lea s-a desfășurat în cadrul a două etape bine delimitate. În prima etapă, sultanul s-a străduit să *neutralizeze* puterile pontice impunându-le obligația de a plăti tribut; în acest răstimp, Imperiul Otoman a fost silit să utilizeze forțele sale armate prioritar în alte direcții și în același timp să asigure funcționarea drumurilor comerciale prin care era asigurată aprovizionarea capitalei cu produsele regiunilor riverane. Țelul celei de-a doua etape a fost *cucerirea* acestui spațiu și dominarea sa directă.

Trecerea de la prima etapă la cea de-a doua s-a înfăptuit ca urmare a reacției otomane la încercările unor puteri pontice de a se sustrage de la plata tributului, încercări stimulate de lupta antiotomană a unor mari puteri: de la statul Akkoyunlu al lui Uzun Hasan, la Ungaria și Veneția. În anii 1460-1461 a fost încorporat Imperiului Otoman întregul țărm meridional al Mării Negre, ca urmare a unei prime înfruntări cu statul lui Uzun Hasan.

Lupta decisivă pentru spațiul pontic s-a desfășurat în timpul marelui război turco-venețian (1463-1479), când a crescut și pericolul întreruperii livrărilor de alimente din regiunile pontice pentru Constantinopol și armată.

Pentru a înfrunța această dublă amenințare, Poarta a decis să-și subordoneze nemijlocit regiunea Dunării de Jos și țărmul nordic al Mării Negre. Sultanul și-a atins țelul în urma consolidării și extinderii rețelei de fortificații dincolo de granițele propriu zise ale Imperiului Otoman. Acum o arie întinsă a Europei răsăritene a intrat în raza de acțiune a pustiitoarelor raiduri ale turcilor și ale tătarilor din Crimeea, care, după îndelungate înfruntări, au fost aduși la ascultare față de Poartă.

Constituirea acestei rețele de fortificații a permis Porții să-și urmărească cu succes și țelurile economice: taxele vamale percepute la stațiile terminale ale arterelor comerciale curg de acum către Constantinopol, în vreme ce economia otomană era aprovizionată suficient cu produsele spațiului pontic.

Mai târziu, pe măsura dezvoltării capitalei imperiului și a extinderii intervențiilor trupelor otomane, Poarta a supus regiunile subordonate, îndeosebi principatele române, la un nou sistem de exploatare economică. Acum a început timpul livrărilor obligatorii de produse, ale căror prețuri erau stabilite arbitrar la Constantinopol. Odată cu aceasta s-a înfăptuit trecerea de la regimul controlului economic și al însușirii vămilor la constrângerea economică, proces care însă aparține secolului al XVI-lea și se situează în afara cadrului cronologic al expunerii noastre.

⁷³ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, I, Paris, La Haye, p. 52-53; Ch. Verlinden, *Le commerce en Mer Noire des débuts de l'époque byzantine au lendemain de la conquête de l'Égypte par les Ottomans (1517)*, Moscova, 1970, p. 7 (XIII Congrès international des sciences historiques, Moscou).

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

De la data apariției articolului nostru bibliografia temei s-a îmbogățit considerabil. Din această bogată recoltă semnalez câteva din lucrările însemnate:

N. Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et Cetatea Albă par Bayezid II*, „Südostforschungen”, 23, 1964, p. 36-90.

M. Berindei, *L'emprise ottomane sur la route moldave avant la conquête de Kili et d'Aqkerman*, „Journal of Turkish Studies”, 1987.

M. Cazacu, *A propos de l'expansion lithuanienne au nord de la Mer Noire aux XIV-XVI siècles: Czarnigrad, „la cité noire” de l'embouchure du Dniestr*”, Mélanges Bennigsen, 1986.

M. Cazacu și K. Kévonian, *La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents*, „Cahiers du monde russe et soviétique”, 17, 1976, 4, p. 495-538.

H. Inalcik, *The Questions of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans*, „Arheion Pontou”, 35, 1979, p. 74-110.

PROBLEMA „ÎNCHIDERII” MĂRII NEGRE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVI-LEA ȘI ÎN PRIMA JUMĂTATE A CELUI DE AL XVII-LEA*

ȘTEFAN ANDREESCU

În clasică sa monografie închinată sultanului Mehmet II „Cuceritorul”, a cărei primă ediție a apărut în anul 1953, Franz Babinger aprecia că, o dată cu luarea în stăpânire a cetății-port Caffa (1475) și, curând, a întregii peninsule Crimeea, Marea Neagră a devenit „un lac intern turcesc”. Iar „închiderea” Mării Negre, începută prin preluarea de către otomani a controlului Strâmtorilor (1453) și completată prin cucerirea Chilieii și Cetății Albe (1484), a dus „nu numai la încetinirea, ci la paralizarea” comerțului occidental pe „anumite drumuri de importanță vitală”, dintre care unele de-a dreptul vor dispărea. Însuși efortul de a descoperi noi căi maritime în Atlantic a fost pus în legătură de Babinger cu expansiunea teritorială otomană în bazinul Mării Negre¹.

Viziunea aceasta, care a dominat istoriografia mai veche², a fost repusă în discuție de către profesorul Halil Inalcik, într-un studiu special publicat în anul 1979³.

Domnia sa a subliniat că pentru otomani, care vroiau să preia în întregime moștenirea Imperiului bizantin, orice teritorii sau puncte fortificate aflate în mâna „Latinilor”, inclusiv cele de pe litoralul pontic, erau socotite „o formă de uzurpare”⁴. Instaurarea controlului asupra Strâmtorilor, la mijlocul veacului al XV-lea, a avut, printre altele, și scopul: „to put an end, in favor of the

* Studiu tipărit în volumul: *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Kriterion, București, 1998, p. 131-144. Reluat și în Ștefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre (genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVI)*, București, 2001, p. 220-235.

¹ Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*. Con una presentazione di Delio Cantimori. Traducere italiană de Evelina Polacco, ed. a III-a, Torino, p. 372-373. Pentru persistența acestei viziuni, vezi: Laura Balletto, *Piemontesi del Quattrocento nel Vicino Oriente*, Alessandria, 1992, p. 88.

² Vezi, de pildă, punctul de vedere al lui Nicolae Iorga, în „*Istoria comerțului cu Orientul (Opere economice)*”, ed. îngrijită de Georgeta Penelca, București, 1982, p. 374 și 375) sau cel al lui Gheorghe I. Brătianu, în *Marea Neagră (De la origini până la cucerirea otomană)* (ed. îngrijită de Victor Spinci, vol. II, București, 1988, p. 293-295).

³ Halil Inalcik, *The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans*, în „*Arheion Pontou*” (Athènes), 35, (1979), p. 74-110.

⁴ *Ibid.*, p. 77.

indigenous populations, to the economic and political dominance of the Italian maritime states, which exploited and diverted the wealth of the region as an alien colonial powers”⁵. Totuși, izvoare otomane de primă mână atestă că, la răscrucea secolelor XV-XVI, în Marea Neagră erau încă prezenți, în calitate de căpitani și stăpâni de corăbii sau de negustori, un oarecare număr de „frânci”, prin care se înțelege italieni⁶. Marea Neagră a fost transformată cu adevărat într-un „lac otoman” numai după 1538, când a fost anexat imperiului și sudul Basarabiei (Bugeacul)⁷.

Dar, despre o „închidere” a Mării Negre pentru comerțul internațional, care a fost „un proces treptat” (*a gradual process*), nu se poate vorbi decât pentru o epocă mai târzie, mai exact după 1592, când venețienii încă mai importau în Polonia, prin Marea Neagră, vin din Creta. Pentru Halil İnalcik acest moment trebuie deci fixat în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, în vremea în care au început raidurile devastatoare ale cazacilor și autoritățile otomane par să fi adoptat măsuri stricte de oprire a navigației europene în Marea Neagră⁸.

Concluzia abia menționată se potrivește perfect cu cea formulată, în aceeași problemă, de Fernand Braudel. După ce a definit rolul bazinului pontic în secolul al XVI-lea drept cel de „fief” al Constantinopolului, Braudel a observat că venețienii și raguzanii continuă totuși să se „infiltreze” în Marea Neagră „cel puțin până către 1590”. Însă, la sfârșitul acestui secol, „zona Mării Negre se închide complet, cum nu se mai întâmplase niciodată, în fața Occidentului, cel puțin pe mare”. Cauza acestui fenomen ar trebui căutată, după părerea istoricului francez, într-o „biruință a drumurilor de uscat asupra celor maritime”, care pare să se fi petrecut acum⁹.

A fost, însă, cu adevărat „închisă” Marea Neagră pentru navigatorii europeni, în special cei venețieni, după 1590-1592? Iată întrebarea asupra căreia ne vom apleca în cele următoare, pe temeiul analizei și comparării mai multor izvoare, dintre care unele de curând ieșite la iveală. Sub acest din urmă aspect, ne grăbim să subliniem meritul lui Mihnea Berindei, care, în cuprinsul unui scurt articol, publicat în 1989, a pus în circulație trei acte turcești, din 1593 (două) și 1640, păstrate în arhivele venețiene, care proiectează o lumină deosebit de interesantă asupra problemei luate în discuție și de către noi¹⁰.

⁵ *Ibid.*, p. 107.

⁶ *Ibid.*, p. 95, 103.

⁷ *Ibid.*, p. 108.

⁸ Halil İnalcik citează relația din 1592 a fostului baib venețian Lorenzo Bernardo (*op. cit.*, p. 109); vezi și: Eugenio Alberti, *Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato*, seria a III-a, vol. II, Florența, 1844, p. 412. Încă anterior, pe temeiul cercetărilor proprii în arhivele otomane, N. Beldiceanu a pledat pentru ideea „unei perioade tranzitorii, mult mai lungi decât se bănuia, între stabilizarea hegemoniei otomane în Marea Neagră și dispariția comerțului occidental” („Revue des Études Islamiques”, 39 (1971), nr. 2, p. 391-392).

⁹ Fernand Braudel, *Méditerranée et la Méditerranéenne en l'époque de Philippe II-lea*, vol. I, trad. de Mircea Gheorghe, București, 1985, p. 205.

¹⁰ Mihnea Berindei, *Les Vénitiens en Mer Noire XVI-XVII siècles. Nouveaux documents*, în „Cahiers du Monde russe et soviétique”, 33, 1989, nr. 3-4, p. 207-224.

Dar, înainte de a-și formula concluzia – pe care o vom cita îndată - , Mihnea Berindei a mai semnalat, cu aerul că vin să sprijine și mai mult încheierea sa, tot din arhivele Veneției, încă două acte otomane, din 21-30 martie și, respectiv 6 mai 1672. Este vorba, mai întâi, de un ordin adresat de Poartă dregătorilor otomani din Caffa „ d'empêcher toute exaction à l'encontre des Vénitiens s'y rendant par bateaux pour y faire du négoce”. Celălalt act este un ordin prin care se cerea caimacamului din Istanbul, precum și cadiilor din Istanbul și Izmir, să nu mai încalce prevederile tratatului cu Veneția, obligându-i pe negustorii venețieni să achite vamă în aceste locuri pentru mărfurile destinate pentru Caffa. Aceste două documente ar arăta că nici războiul din răstimpul 1645-1669, pentru insula Creta, între Serenissimă și Poartă, nu a pus capăt comerțului venețian în Marea Neagră¹¹.

Să transcriem acum rândurile de încheiere ale demersului lui Mihnea Berindei: „ Quelle conclusion peut-on avancer au terme de cette étude basée sur quelques document épars glanés dans les archives de Venise et couvrant une période si étendue? Il est évident qu'il n'autorisent pas même une esquisse de l'importance relative du commerce vénitien en Mer Noire à différentes époques. La plupart des documents ottomans et vénitiens – comportant des données chiffrées notamment – restent encore à découvrir. Une seule certitude toutefois: la continuité de ce commerce du XV au XVII siècle et probablement au-delà. Le lac ottoman qu'était devenue la Mer Noire à la fin du XV siècle n'était pas un lac fermé ”¹². Subscriind întru totul la această ultimă observație, vom încerca să „ încadrăm ” reperele documentare puse în lumină de Mihnea Berindei cu alte mărturii, așteptând ca în viitor imaginea astfel obținută să fie mereu completată.

Dar mai întâi să vedem ce este cu cele două acte otomane din 1672, pomenite mai sus. Din fericire, în legătură cu acest moment dispunem de un izvor suplimentar, o relatare de călătorie a unui francez, Jean Chardin, care în 3 august 1672 a sosit la Caffa, unde a rămas mai bine de o lună. După ce a descris vechea cetate-port, în care se făcea „ un grand commerce, et plus qu'en aucun port de la Mer Noire ”, Chardin a notat și cele auzite de el cu privire la un proaspăt demers venețian în scopul restabilirii legăturii directe, pe mare, cu Caffa:

„ Les Vénitiens ont souvent demandé permission de venir négocier en cette ville; on la leur a toujours refusée. L'an 1672, le chevalier Quirini fit de grandes dépenses pour l'obtenir, et il l'obtint en effet; mais le douanier de Constantinople la fit révoquer. Voici comme la chose arriva.

¹¹ *Ibid.*, p. 212.

¹² *Ibid.*, p. 212-213.

Tous les Européens ont dans leurs capitulations qu'ils ne paieront aucune douane qu'aux lieux où ils débarqueront leurs marchandises. En vertu de cet article, les Vénitiens ne voulaient payer à Constantinople aucun droit de celles qui étaient dans un petit vaisseau venu exprès pour aller à Caffa. Le douanier le prétendait. Le chevalier Quirini obtint du defterdar un ordre au douanier de ne prendre point de connaissance de tout ce qui pouvait être sur le vaisseau vénitien destiné pour Caffa. Le defterdar est le grand trésorier de l'empire. Il a toujours les douanes en son département. Le douanier ayant vu cet ordre, écrivit au vizir que le négoce des Vénitiens à la Mer Noire serait très dommageable au grand seigneur et à la Porte; que le dommage particulier de S.H. était tout visible, en ce que les marchandises qui sont propres pour la Mer Noire et qui viennent de Venise payent deux fois la douane, savoir, en entrant à Constantinople et en sortant; qu'il en était de même des marchandises qu'on apportait de cette mer, et que les Vénitiens transportent, et que le grand seigneur perdrait tout cela si les Vénitiens avaient la liberté d'y aller, parce qu'en vertu de leurs capitulations, ils ne doivent payer aucune douane que là où ils déchargent des marchandises. Qu'outre cela, de permettre aux Vénitiens l'entrée de la Mer Noire, c'était ouvrir aux princes chrétiens une nouvelle voie de communiquer et de se lier avec ceux qui confinent à cette mer, qui sont tous ennemis de la Porte; qu'il y avait, enfin, à considérer que cette permission ruinerait une infinité de gens de mer, sujets du grand seigneur, Turcs et chrétiens, parce que, comme il y a beaucoup plus de sûreté dans la navigation des Européens qu'en celle des Turcs, les Vénitiens deviendraient les voituriers de la Mer Noire, et que chacun voudrait s'embarquer avec ses marchandises sur leur vaisseaux. Le grand vizir comprit bien tout cela; il ordonna au gouverneur de Constantinople de ne point laisser aller le vaisseau vénitien à la Mer Noire¹³.

Fragmentul de text abia citat, confruntat cu cele două acte otomane semnate de Mihnea Berindei, atestă că, într-adevăr, în primăvara anului 1672 bailul venețian la Istanbul a obținut liberul acces al navelor venețiene în Marea Neagră, către Caffa. Dar marele vizir în funcție, care pe atunci era Fazıl-Ahmed pașa (1661-1676), a anulat aproape instantaneu ordinele inițiale, o dată cu încercarea primei mici corăbii venețiene de a pătrunde în Marea Neagră, menținând în continuare ferecate Strâmtoările. Ne interesează aici, firește, rațiunile pentru care, în 1672, a fost interzis din nou accesul navelor venețiene în Marea Neagră, căci ele au avut fără doar și poate un caracter permanent: 1. La Istanbul se percepeau taxe vamale pentru mărfurile care tranzitau către și dinspre Marea Neagră, ceea ce producea un consistent venit pentru haznaua sultanului; 2.

¹³ Jean Chardin, *Voyage de Paris à Ispahan*, I, De Paris à Tiflis, ed. Stéphane Yerasimos, Paris, 1983, p. 128-130.

Accesul Veneției, putere maritimă creștină, în Marea Neagră ar fi dus la crearea „unei noi căi”, navale, de legătură cu prinții creștini de pe litoralul pontic, cu toții „dușmani ai Porții”; 3. Flota comercială otomană, cu echipajele ei alcătuite din „turci și creștini”, ar fi fost curând ruinată, deoarece navigația europeană era mai sigură decât cea otomană și negustorii care făceau comerț în zona Mării Negre ar fi preferat neîndoieinic, în viitor, „cărăușia” venețienilor. Avem deci de-a face cu rațiuni deopotrivă economice și strategice.

Jean Chardin, la începutul evocării episoedului de care ne-am ocupat, pomenește de repetatele încercări ale Veneției de a „păta îngăduința Porții de a face comerț cu Caffa. Or, este limpede că aceste demersuri nu au putut avea loc decât înainte de izbucnirea așa-numitului „război al Candiei”, adică anterior anului 1645. Prin urmare, câmpul nostru de investigație trebuie restrâns la intervalul cuprins între sfârșitul secolului al XVI-lea și anul menționat. Și mai trebuie observat neapărat că în tot acest răstimp Serenissima a întreținut excelente raporturi politice cu Poarta, inclusiv în timpul „războiului cel Lung” dintre Casa de Austria și Imperiul Otoman (1593-1606).

Când încă acest război din zona europeană a Imperiului Otoman nu se încheiase, un englez, Thomas Sherley – prizonier în Istanbul în răstimpul august 1603 – 5 decembrie 1605 –, a notat câteva extrem de prețioase elemente cu privire la comerțul turcesc. Astfel, el împărțea mai întâi traficul de mărfuri al otomanilor în „exterior” (*abroade*), către Indiile de Est, și „interior” (*at home*), ceea ce însemna comerț cu teritoriile aflate sub control otoman. Iar sub acest din urmă aspect, Sherley a ținut să precizeze: „The trade that is held at home with him in his dominions is most by Christian merchants, which (by allowance) are one lye English, French, Venetian, & Poles”. După ce enumeră mărfurile care făceau obiectul comerțului englez și francez pe piața otomană, el sublinia: „The Venetian is the greatest trader of all others thither, for the nearness of their neighborhood to the Turk, & the great necessity which they have of crone & woolen make them send more & bigger ships than any others do. The wares that they send are broad clothes, silks of all sorts, clothe of silver, gold, & tissue”. În sfârșit, să mai cităm și lămurirea oferită de același Sherley despre comerțul polon: „The Pole trade one lye by land, by caravans. The chaffed wares that the Poles send are retches furies, & they're principal return is horses & dollars”¹⁴.

Așadar, la răscrucea veacurilor XVI-XVII, în plin război purtat de Poartă cu Sfânta Ligă, Veneția juca rolul celui mai însemnat partener comercial european al turcilor. Este adevărat că Thomas Sherley nu ne spune până unde au

¹⁴ *Discourses of the Turks by Sr. Thomas Sherley*, ed. by E. Denison Ross, în „Camden Miscellany”, vol. XVI, London, 1936, p. 9-10 [= Camden Third Series, vol. LI].

ajuns să pătrundă mărfurile venețiene în spațiul otoman. Însă aici ne vin în ajutor alte izvoare.

De curând am avut prilejul să transcriem, la Arhivele de Stat din Veneția, o scrisoare a domnului Moldovei Vasile Lupu, redactată la Iași în 29 octombrie 1646 și adresată ambasadorului Serenissimei în Polonia, Giovanni Tiepolo. Subiectul scrisorii era următorul: „... non potendo come prima liberamente caminare le Carauane per li correnti moti, et facendomi bisogno alquante robbe di seta et altre per uso della mia Corte, per tanto ho preso spediente per quest'effetto di mandare à Venetia per via di Vienna un espresso nostro...perche d'esse robbe ci provegga”¹⁵. Și, într-adevăr, agentul voievodului Moldovei se găsea în cursul lunii ianuarie 1647 la Veneția, unde a achiziționat țesături în valoare totală de 5599 ducăți¹⁶.

Scrisoarea din 29 octombrie 1646 atestă în chip limpede că, în perioada dinaintea izbucnirii războiului din Mediterana orientală, curtea domnească de la Iași se aproviziona cu mărfuri de lux venețiene prin intermediul „caravanelor” care străbăteau Moldova. Dar ce itinerar utilizau aceste caravane? Să reamintim mai întâi remarca lui Thomas Sherley despre comerțul polon, care se făcea, „numai pe uscat, cu caravana”. Este vorba, bineînțeles, de faimosul „drum moldovenesc”, care traversa Dunărea la vadul de la Oblucița-Isaccea, pentru a continua apoi, în teritoriu otoman, până la Istanbul. Acesta era, însă, numai o cale urmată de caravane. Despre cealaltă, care străbătea peninsula balcanică până la coastele Dalmației, vom cita mărturia lui Bartolomeo Locadello, din anul 1641, în legătură cu exportul de ceară al Țării Românești: „Și după cum mierea... se vinde în Turcia la Constantinopol, tot astfel cea mai mare parte din ceară este dusă de negustori greci, prin Spalato, la Veneția, care aduc, în schimb, din Veneția multe stoffe de mătase, de lână și fir, și le vând domnului și bisericilor lui, și altora”¹⁷.

Tot atunci, mai exact în 1640, prelatul catolic Pietro Deodato Bakšić pomenea în chipul următor grupul de negustori greci din Târgoviște, oraș redevenit de curând capitala Țării Românești: „Se mai află în acest oraș mulți greci, toți negustori car merg în fiecare an cu ceară la Veneția, și alții se duc în Germania și Polonia și în toată Turcia și sunt negustori bogați și puternici”¹⁸.

¹⁵ Vezi: Ștefan Andreescu, *An episode of the Romanian-Venetian relations by the middle of the 17th century*, în volumul *Oriente et Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pitarino*, Genova, 1947, p. 16.

¹⁶ *Ibid.*, p. 17. Vasile vodă Lupu a trimis un agent al său la Veneția, cu o însărcinare similară, și în cursul anului 1649 (Vezi: A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, București, 1938, vol. X, nr. 133, p.215).

¹⁷ *Călători străini despre țările române*, V, București, 1973, p. 35.

¹⁸ *Ibidem*, p. 216.

Exista, deci, și posibilitatea ca produsele de lux venețiene să ajungă mai întâi la București sau Târgoviște, iar de aici o parte să treacă în Moldova, la Iași¹⁹.

Sigur, cele două izvoare abia citate iscă o legitimă întrebare: din moment ce negustori greci exportau ceara către Veneția și, în schimb, importau de acolo țesături de lux înseamnă oare aceasta că înșiși negustorii venețieni nu atingeau zona Dunării de Jos? Pentru a încerca să aflăm cum au stat lucrurile în această privință, vom recurge la alte câteva mărturii ale călătorilor străini din epocă. În privința Iașilor, iată ce scria minoritul conventual Benedetto Emanuele Remondi, în 1636: „...Sunt 65 de case de unguri catolici, francezi, *venețieni* și alți negustori de la Constantinopol de rit roman ” (s.n. – Șt. A.)²⁰. Iar iezuitul ungar Paul Beke, câțiva ani mai târziu, în 1644, nota și el prezența în Iași a negustorilor din Italia: „ dar desigur, capitala țării întregi este Iași, piața negustorilor ce roesc din Asia și țările înconjurătoare, din Scitia, Polonia, Transilvania și *chiar din Italia* ” (s.n. – Șt. A.)²¹.

Cât despre București, vom cita aici observația din 1632 a solului suedez Paul Strassburg: „ Toate drumurile și piețele orașului erau pline de mărfuri scumpe pe care le expuseseră spre vânzare *negustori italieni*, greci, români, turci și sârbi ” (s.n. – Șt. A.)²².

Să mai zăbovim o clipă la mențiunea lăsată de misionarul Remondi. Chipul cum este formulată sugerează că cel puțin câțiva negustori din Veneția aveau „case” în Iași, deci reședințe stabile în capitala Moldovei. Or, există un act intern moldovenesc, din 23 septembrie 1616, care vorbește de vânzarea unei case din Iași, cu tot locul său și cu „pivnița de piatră”, de către Iacob Frâncul și soția lui Marghita. Casa, se precizează în act, era așezată „ între Vitolt și între Zane Frâncul ”²³. Iată deci, în acest document din 1616, pomenite trei nume, Iacob Frâncul, Zane Frâncul și Anton Frâncul, care par să verifice spusele lui Remondi. Și asta mai cu seamă că tranzacția cu pricina privea o „casă” din Iași...

Elementele trecute în revistă mai sus sunt suficiente, credem, spre a introduce în discuție unul din actele publicate nu de mult de Mihnea Berindei. Avem de-a face cu un *nișan* – „ type de document utilisé en règle générale pour la nomination de hauts dignitaires ”- , emis la 8-16 octombrie 1640, la cererea bailului venețian din Istanbul, care în acel moment știm că era Alvis Contarini. Prin acest act „ le Franc parmi les Vénétiens nommé Girolimo Tomasi ” era

¹⁹ Pentru o caravană, ce număra nu mai puțin de o sută de care și în anul 1624 a plecat din Târgoviște și a străbătut Moldova, spre a ajunge la Livorno, vezi Ștefan Andreescu, „ *Sultanul Jahja* ” și *Radu vodă Mihnea: un episod din istoria Mării Negre în veacul XVII*, în: RI, serie nouă, II, 1991, nr. 11-12, p. 683.

²⁰ *Călători străini*, V, p. 95; știre folosită anterior de Al. Doboși, *Relațiunile comerciale ale Principatelor Române cu Veneția în veacul al XVII-lea*, în: „ Observatorul social-economic ”, IV, 1934, nr. 3-4, p. 179 (tot aici autorul a semnalat un act din 21 mai 1650, cu privire la scutirea de vamă obținută de agentul lui Vasile Lupu trimis la Veneția să cumpere „ panni de seta, et oro ” – vezi nota 16).

²¹ *Ibidem*, V, p. 281.

²² *Ibidem*, p. 64 (Al. Doboși, *op.cit.*, p. 178).

²³ Vezi: *DIR*, A, Moldova, XVII-4, nr. 70, p. 47-48.

desemnat consul la Chilia, având a se ocupa „ des affaires des Vénétiens se rendant dans ces contrées ”. La începutul actului se precizează că, anterior, pentru această funcție a fost desemnat „ le Franc nommé Fra Emidyó ”, dar acesta a murit „ en route ”. editorul actului l-a identificat, cu drept cuvânt, pe „ Fra Emidyó ”, cu misionarul Emidio Portelli d'Ascoli, despre care se știe că a pierit într-un naufragiu, în apropiere de Ragusa, în preajma datei de 16 iunie 1636. Și, firește, se poate deduce de aici că cea dintâi încercare de a instala un consul venețian la Chilia – „ dans le pays de Kili ”, cum stă scris în document – a avut loc în prima jumătate a anului 1636²⁴.

Vom semnala în continuare câteva din prevederile firmanului din 1640. Consulul de la Chilia era împuternicit să judece la fața locului litigiile în care erau implicați venețieni, dar al căror obiect nu depășea valoarea de 5000 de aspri. Restul cauzelor, care depășeau această sumă și nici nu beneficiau de o bază documentară scrisă, urmau a fi judecate la Poartă. Dacă vor fi găsiți sclavi de origine venețiană, ei vor trebui eliberați și dați în seama consulului Veneției. În cazul în care nave venețiene ar fi capturate de corsari pe mare și aduse la Chilia, cadii din regiune, împreună cu populația și ofițerii otomani trebuiau să le scoată din mâna acestora și, cu bunurile, persoanele, tunurile și armele de pe ele, să le restituie consulului, spre a fi trimise la Veneția. De asemenea, dacă din pricina vântului potrivnic, o navă venețiană ar fi naufragiat fie pe mare, fie în portul de la Chilia, oamenii de la bord salvați, resturile corăbiei, mărfurile, tunurile și armele trebuiau predate aceluiași consul.

Ajungem acum la ceea ce socotim a fi le principala prevedere din cuprinsul actului discutat, pe care o vom reproduce textual, în tălmăcirea franceză a lui Mihnea Berindei.

„Personne, que ce soit parmi les *emin* ou d'autres, ne doit intervenir en contrevention avec le traité auguste, personne ne doit molester ni attaquer les marchands vénitiens qui se rendent là-bas par terre ou par mer; ils doivent commercer en paix et dans la tranquillité. Personne ne doit rien réclamer à titre de présents (*peşkeş*) ou cadeaux (*hedaya*) aux susdits, ni pour leurs navires et autres bateaux et on ne dit pas percevoir un seul aspre ni un seul grain en trop. Lorsque les marchands en question font leur commerce, il ne faut pas y mettre obstacle, sauf s'il s'agit de chevaux, d'armes, de plomb et de blé: qu'ils acquièrent comme par le passé les marchandises qu'ils ont l'habitude d'acquérir conformément au traité auguste; et une fois qu'il auront payé les douanes, selon l'ancienne loi, les *emin* et les inspecteurs (*vasaggi*) des échelles ne prendront pas un seul aspre ni un seul grain sur leurs navires à titre de cadeaux (*peşkeş*). Même

²⁴ Vezi: R. Loenertz O. P., *Le origini della missione secentesca dei Domenicani in Crimea*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum”, 5, (1935), nr. 10, p. 276; Mihnea Berindei, *op.cit.*, p. 211 și doc. III, p. 216.

s' ils montrent un ordre pour percevoir cela, il ne faut pas leur laisser faire quoi que ce soit contre le traité et le *nişan* sacré et ils ne doivent pas donner un seul aspre ni un seul grain”.

În fine, prevederea următoare se referea la negustorii și alți supuși venețieni „qui sont établis là-bas”, adică la Chilia și în întreaga zonă a gurilor Dunării. Căsătoriți sau celibatari, „pusqu' ils vont et viennent et se consacrent au commerce et au négoce”, ei nu trebuiau să plătească haraci sau vreun alt impozit²⁵.

Mihnea Berindei a remarcat, pe bună dreptate, că desemnarea unui consul de către bailedinul din Istanbul nu putea interveni decât dacă afacerile negustorilor venețieni în punctul și regiunea respectivă erau suficient de însemnate ca să justifice o asemenea măsură, menită a le proteja mai bine interesele²⁶. Însă domnia sa nu a invocat decât un singur indiciu susceptibil de a verifica necesitatea numirii consulului venețian de la Chilia: descoperirea din 1987, în cursul cercetărilor arheologice de la Karaharman, a unui tezaur compus din 176 monede de aur, dintre care 47 sunt ducați venețieni, bătuti de dogii din răstimpul 1578-1684²⁷. Mărturia oferită de acest tezaur trebuie de bună seamă alăturată izvoarelor pe care le-am înfățișat ceva mai devreme cu privire la prezența comercială venețiană în zona Dunării de Jos.

Dar firmanul din 1640 ridică o problemă pe care nici una din sursele menționate până acum nu o lămurește. Ne gândim la faptul că el vorbește de negustorii venețieni care veneau la Chilia și împrejurimi „pe uscat sau pe mare”, iar o parte din prevederile actului se referă la situații legate de *navigația* corăbiilor venețiene către gurile Dunării. Circulau, însă, în epocă, corăbii venețiene dincolo de Strâmțori, pe Marea Neagră?

Iată că în ultima vreme au început să iasă la iveală unele indicii și sub acest aspect. Mai exact, în 1986 Suraiya Faroqhi a semnalat din arhivele otomane existența a două acte, datând din anii 1619-1620 (1029 H) și, respectiv, 1622 – 1623 (1032 H), care probează că negustorii venețieni au căpătat de la Poartă îngăduința să achiziționeze „nisetru alb” (*morina baligi*) și caviar din portul Chilia, de la gurile Dunării. Unul din acte se referă la un caz individual, dar celălalt lasă să se înțeleagă că negustorii venețieni izbutiseră să stabilească o legătură permanentă, căci textul pomenește de doi negustori, pe nume Constantin și Giulio, care obișnuiau să călătorească pe această rută în fiecare an. Cităm acum comentariul făcut pe marginea acestor acte: „These documents imply that occasionally the Ottoman authorities relaxed their policy of closing the Black Sea

²⁵ Mihnea Berindei, *op.cit.*, doc. III, p. 216-218.

²⁶ *Ibid.*, p. 210.

²⁷ Vezi Sergiu Iosipescu, *O excepțională descoperire arheologică: Tezaurul monetar din Cetatea Armanul Negru*, în „Magazin Istoric”, 21, (1987), nr. 12, p. 26-28 (Mihnea Berindei, *op.cit.*, p. 212).

to European merchants, particularly when political relations with the traders' home country were good. However, only in the document referring to a particular individual case was the merchant accorded official protection unambiguously described as Venetian. In the second instance, all we know is that the Venetian *bailo* intervened on behalf of the traders, which might have been due to the fact that Constantine and Giulio had close business relations with Venetian merchants, or else had taken up employment of some sort in the house hold of the *bailo*. Under these circumstances, Venetian trade in sturgeon and caviar did not in all probability reach a very impressive level²⁸.

În ce ne privește, ținând seama de descoperirea și publicarea ulterioară a *nișan*-ului din 1640, nu putem împărtăși această concluzie extrem de prudentă.

În fond, importul venețian de produse de pește de la gurile Dunării avea o veche tradiție. Profesorul Halil Inalcik, în studiul său mai sus citat, a extras dintr-un proces verbal fiscal otoman, datând din anul 1560, următorul pasaj: „Cel mai mult pește prins în pescăriile de la Chilia era vândut străinilor creștini care aduceau vin din Europa (*Frengistan*) în corăbiile lor. Acest vin nu a fost vândut aici la Chilia, ci după ce taxele vamale erau luate, era exportat către Polonia și Moscovia, unde era schimbat cu produse locale. Acestea la rândul lor erau supuse la taxe vamale aici la Chilia în tranzit, și astfel visteria otomană obținea substanțiale venituri din asta. De când corăbiile cu vin au încetat să vină în acest port peștele nu poate fi vândut și prin urmare visteria sultanului pierde anual trei sute de mii de *akçe* (5000 de ducati aur)”. Totuși, așa cum a relevat tot profesorul Inalcik, întreruperea traficului naval la Chilia marcată de actul otoman din 1560 a fost doar temporară. Relația bailului Lorenzo Bernardo din 1592 atestă că pe atunci „li mercanti Candiotti de'vini in Polonia ” transportau anual pe Marea Neagră, până la gurile Dunării, cu încărcătură de vin „sette o otto galeoni loro”²⁹.

Ar fi excesiv, în aceste condiții să presupunem că navele care în jurul lui 1620 preluau al Chilia nișetru și caviar aduceau tot vin?

Tranzitul prin Moldova al vinurilor grecești, în primul rând al celui de Malvazia, către Polonia – și mai departe! – era de o asemenea notorietate încât el a ajuns să fie semnalat și în descrierile geografice de la sfârșitul veacului al XVI-lea. Reproducem în acest sens un crâmpei din lucrarea padovanului Giovanni Antonio Magini, redactată, după cât se pare, în 1595: „habitano in Moldovia molti, Armeni, Giudei, Ungheri, Sassoni e Ragugei, presso i quali è tuto il traffico. Periciochè questi sono quei che mandano il formento et il vino nella Russia e nella Polonia, et cuoi, schiavine, cere, carni di buoi salate, butiro e

²⁸ Suraiya Faroqhi, *The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600-1630)*, în „The Journal of European Economic History”, vol. 15, (1986), nr. 2, p. 371-372.

²⁹ Vezi nota 8.

legumi în Constantinopoli. *Anche la malvagia, che da Creta si porta nella Polonia e nella Germania, passa tutta per questo paese.* Unde il Vaivoda ne riceve grossa gabella ” (s.n. – Șt. A.)³⁰.

Și trebuie să observăm numai decît că, de fapt, transporturile de vin pe Marea Neagră și apoi, pe uscat, prin Moldova, au continuat și după 1592 – ultimul reper cronologic al lui Halil Inalcik - , așa cum ne vădese unele indicii documentare de epocă.

Astfel, în 17 ianuarie 1596, arhiepiscopul primat al Poloniei, Stanislav Karnkowski, într-o scrisoare adresată regelui, discuta recentele evenimente din Moldova, care au dus la intervenția militară a cancelarului Jan Zamoyski. El amintea că pierderea controlului asupra Moldovei – prin instalarea pe tronul acesteia, în primăvara anului precedent, a lui Ștefan vodă Răzvan, „ omul ” principelui Sigismund Báthory al Transilvaniei – a avut drept consecință negativă, printre altele, și impunerea de noi taxe vamale pe vinul de Malvazia, care tranzita spre Polonia³¹.

Un alt act, din 22 august 1596, pomenește de un anume „ messer Manoli Zucco ”, care transporta vin în Polonia și care a fost însoțit în drumul său până la Liov, la începutul verii, de „ Manoli Rodo da Rettimo ”³².

În fine, în mai 1600, în cursul expediției în Moldova, oștenii lui Mihai Viteazul au capturat la Hotin și „ o mare cantitate de vin de Malvazia ”, desigur pe punctul să tracă hotarul în Polonia³³.

Toate aceste indicii atestă în chip convingător continuarea tranzitului prin Moldova a mult apreciatului vin adus pe mare din Creta, posesiune a Veneției. Și nu avem nici un motiv să credem că a intervenit vreo întrerupere majoră în primele decenii ale secolului al XVII-lea (cu excepția momentului conflictului polono-otoman din 1621).

Este vrednic de relevat aici că legătura pe mare cu Veneția a fost încercată și din spațiul românesc. Vom reaminti, în acest sens, un episod consumat în anul 1584. O navă din Chios, având la bord pe marele vameș al Moldovei, Sima (Simion) Vorsi, și care se îndrepta către Veneția, a naufragiat lângă insula Cerigo, posesiune venețiană din Marea Ionică. Rectorul de acolo a încercat să ia în stăpânire o treime din mărfurile aflate pe corabie, care aparțineau domnului Moldovei, Petru vodă Șchiopul. Ne interesează, firește, lista mărfurilor: 12 000 de piei de bou, lână, ceară și altele. Sima Vorsi urma să

³⁰ Vezi: N. Iorga, *O descriere a terilor noastre pe vremea lui Mihai Viteazul*, în: *RE*, 11, (1925), nr. 4-6, p. 113; trad. rom. în *Călători străini*, IV, București, 1972, p. 587. Pentru aceeași problemă, vezi și datele reunite de Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, 1980, p. 28 și 127-128.

³¹ Ilie Corfus, *Intervenția polonă în Moldova și consecințele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turcii*, în: *Rev. de Ist.*, 28, (1975), nr. 4, p. 532.

³² Hurmuzaki, *Documente*, IV-2, București, 1884, nr. 183, p. 221.

³³ Ultima ediție: *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, IV, București, 1986, nr. 205, p. 273-274.

schimbe aceste mărfuri pe piața venețiană cu produse ale industriei locale, probabil în special țesături de lux pentru curtea Moldovei³⁴. Unde, însă, au fost încărcate mărfurile moldovenești? Bănuim că la gurile Dunării, mai exact al Chilia.

Episodul de mai sus trebuie, neîndoielnic, plasat în contextul datelor de care dispunem la ora actuală despre exportul de pe litoralul vest-pontic spre orașele italiene, printre care și Veneția, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. De pildă, cercetări efectuate în arhivele din Raguză de Ioana D. Spissarevska au îngăduit întocmirea unei liste de circa 25 de corăbii raguzane – ceea ce reprezenta o cincime din flota comercială a Raguzei! – care, în această perioadă, au asigurat un trafic regulat între portul Varna, de pe coasta bulgară a Mării Negre, și porturile italiene Ancona, Veneția, Messina, Napoli și Livorno. Or, mărfurile exportate prin Varna erau: piei de bivoli din regiunea Provadia, piei de bou cunoscute sub numele „sortis Varniae”, precum și ceară fină (*cera zagora* sau *cera zăura*) și lână din Dobrogea³⁵. Adică exact același tip de mărfuri pe care vodă Petru Șchiopul a încercat să le expedieze în 1584, pe mare, la Veneția...

Din elementele scoase la iveală de d-na Spissarevska rezultă că prin Varna erau absorbite și o parte din mărfurile similare furnizate de spațiul românesc. Astfel, în 1578 o navă raguzană a transportat la Napoli un număr de 14 135 piei de bou și 298 piei de bivoli achiziționate nu numai în Dobrogea de nord, la Babadag și Isaccea, ci și la *Brăila*. Iar două alte nave raguzane au transportat la Ancona, în anii 1558-1559, circa 23 000 piei de bou „sortis Varniae”, două mii de piei de bivoli „de Varno”, dar și *cinci mii de piei de bou din Valahia*. Merită a fi amintit aici și cazul căpitanului florentin Antonio Pellieri, care în 1561 se angaja să aducă la Livorno, la bordul navei sale Santa Maria de Scarpello, între 13 000 și 15 000 piei din *Moncastro*, din Varna și din Grecia³⁶.

Însă era portul Varna unicul de pe litoralul vest-pontic în care se încărcău, în epocă, asemenea mărfuri? Este locul să reamintim spusele lui Franco Sivori, din „memorialul” său cu privire la domnia lui Petru vodă Cercel al Țării Românești: „Pieile și ceara [din Țara Românească] se trimit la Ancona [fie] încărcate pe asini până la Raguză, fie duse pe Dunăre cu bărcile până la porturile Varna și *Constanța*, care sunt la Marea Neagră, și aici ele sunt încărcate pe

³⁴ Episodul a fost mai întâi comentat de I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert*, Gotha, 1911, p. 203-204. Vezi și N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, în *Opere economice*, ed. cit., p. 551, precum și, mai nou, Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII*, în: SMIM, IV, 1960, p. 279-280. I. Nistor a presupus că această corabie a fost încărcată la Galați.

³⁵ Ioana D. Spissarevska, *Le port bulgare de Varna et le commerce avec les républiques maritimes d'Italie dans la seconde moitié du XVIe siècle*, în vol.: *Le pouvoir central et les villes en Europe de l'Est et du Sud-Est du XVIe siècle aux débuts de la révolution industrielle. Les villes portuaires*, sub redacția: Michel Mollat, Nikolaj Todorov, Christine Villain-Gandossi, Elisabeta Todorova, Sofia, 1985, p. 185.

³⁶ Eadem, *Alcuni problemi del traffico marittimo tra la costa bulgara del Mar Nero ed i porti Mediterranei nella seconda metà del XVI secolo*, în *Le genti del mare Mediterraneo*, a cura di Rosalba Ragosta, vol. II, Napoli, 1981, p. 720 și 722-723.

corăbii care, străbătând această mare, merg mai întâi la Constantinopol și apoi [de aici] la Ragusa sau Ancona³⁷.

Așadar, un al doilea port de încărcare pentru pieile de vită și ceara exportate din Țara Românească era, în intervalul 1583-1585, Constanța. Și, pe lângă calea navală, mai era utilizată în aceeași epocă și cea terestră, prin Vidin și apoi către sud-vestul peninsulei balcanice³⁸.

Vom examina acum celelalte două acte otomane publicate de Mihnea Berindei, ambele datând din anul 1593 și privind relațiile Venetiei cu un alt punct de pe litoralul pontic, anume cetatea-port Caffa din Crimeea.

Cel dintâi act conține un ordin adresat la 13-22 aprilie 1593 beilerbeiului din Caffa, Mohammed, în urma reclamației făcute la Poartă de bailul venețian. Despre ce era vorba? Doi negustori venețieni, Gerolimo și Domenico, „cât și asociații lor”, au trimis la Caffa pe un om al lor, pe nume Nicola, spre a încasa o creanță de la beilerbeiul provinciei Caffa, chiar acest Mohammed. Dar Nicola a murit la Caffa și agenții fiscului imperial, cu încuviințarea cadifului din Caffa, au încercat să pună mâna pe această sumă de bani. Bailul, care atunci era Matteo Zane, s-a prevalat, însă, de clauza capitulației existente între Poartă și Venetia, potrivit căreia funcționarii fiscali „ne doivent pas s'ingérer ni s'immiscer dans les biens, les provisions et les marchandises des Vénitiens morts”, și a obținut câștig de cauză. Drept urmare, suma cu pricina trebuia restituită „reprezentantului” (*vekil*) negustorilor venețieni la Caffa, pe nume „Piyale” – deci, un otoman! – sau trimisă direct acestora³⁹.

Al doilea act, din 29 iulie-august 1593, este un alt ordin emis de Poartă, prin care pe lângă autoritățile otomane din Caffa era acreditat de-a dreptul un consul venețian, „Batista Masa” (?). Și aceasta tot în temeiul unei cereri a bailului Matteo Zane. Textul documentului face referire la tratatul venețiano-otoman din 1575 și, în fapt, așa cum a remarcat editorul său, Mihnea Berindei, nu face decât să reia din el prevederi cu privire la drepturile consulilor și negustorilor. Oricum, intenția bailului din 1593 a fost de a institui un consulat permanent la Caffa, căci în act putem citi: „J'ai ordonné que les consuls susdits résident sur place pour y exercer le consulat”⁴⁰.

Rămâne bineînțeles de verificat cu alte surse dacă într-adevăr Caffa era frecventată sau nu de negustori venețieni. Din păcate, deocamdată datele de care dispunem sunt sărace. Mihnea Berindei a atras atenția asupra unui raport al

³⁷ *Călători străini*, III, București, 1971, p. 17.

³⁸ Vezi și: P.P. Panaitescu, *Interpretări românești, Studii de istorie economică și socială*, ed. a II-a, îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1994, p. 103. În 1641, Bartolomeo Locadello semnala doar funcționarea în continuare a acestui drum de tscat către coasta dalmată: astfel, spunea el, boii din Țara Românească „... mai sunt duși de către negustorii albanezi la Zara și de acolo la alți negustori, la Venetia” (*Călători străini*..., V, p. 34).

³⁹ Mihnea Berindei, *op.cit.*, p. 210-211 și doc. I, p. 215.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 211 și doc. II, p. 215-216.

vicarului dominican din Constantinopol, din anul 1623, prin care recomandă trimiterea unei misiuni la Caffa, cu următoarea motivație: „...e di continar adoni vi capitano mercanti latini, et ivi si fà il mercato de schiavi Polacchi...”.⁴¹ Dacă erau, însă, acești negustori catolici prezenți neconținut la Caffa putem afla cu ajutorul altor două mărturii.

Cea dintâi este culeasă din relatarea de călătorie a lui Nicolo Barsotti – nu Barsi, cum a fost cunoscut în istoriografia noastră! –, originar din Lucca, relatare databilă din răstimpul 1634-1639. Iată ce scria acesta despre Caffa: „E frequentata questa Città de molte nationi et in particolare da Polachi cattolici, li quali n'hanno quindici case..., e Sciotti, e Venetiani, e molte altre...”⁴².

Cealaltă provine dintr-o „Descrittione del Mar Negro et della Tartaria”, întocmită de misionarul dominican Emidio Portelli d'Ascoli în anul 1634, după o ședere de nu mai puțin de zece ani în Crimeea. Vorbind la biserica din Caffa în care slujea – San Pietro d'Italiani sau, după localnici, „French Ecclesia” –, pe care o recuperase în 1624 de la armeni, el s-a simțit obligat să amintească și pe credincioșii care o frecventau: „Il nostro popolo poi sono qualche schiavo Polacco, ò di galera se con il Bassa si trova, ò tal'hora qualche mercante sciotto, ò Venetiano che vengono à far morone ò caviali...”⁴³.

La cele de mai sus putem adăuga un foarte interesant crâmpei din relatarea-concluzivă a bailului Alvise Contarini, același care în 1640 a obținut de la Poartă *nişan*-ul privitor la instalarea consulatului venețian la Chilia. Ocupându-se de problema lipsei de brațe pentru galerele venețiene, Alvise Contarini propunea următoarea ingenioasă soluție: „...di tempo in tempo per via di Constantinopoli potria in servizio dell'armata applicarsi il pennsiero ad alcuni di quei Cristiani, che fatti schiavi dai Tartari nelle incursioni delle provincie alla Polonia soggette e poi condotti nell'isola del Caffa a buonissimo mercato di venti o trenta reali per testa si vendono, ed ad ogn'uno cosi Musulmano come Cristiano senza riguardo alcuno di comperare è permesso. Di questi se ne potria far comperar dai nostri mercanti, e con ogni nave qualche poco numero mandarne che non desse gelosia: se ne potria ancora qualcheduno sopra le medesime navi nascondere, e finalmente non credo che quando si servisse del pretesto o di abitar qualche paese o longo della Republica, oppure di tagliar qualche montagna o altro impiego d'uomini ricercasse, fosse per esser manco difficile l'aver permissione espressa per l'estrazione, sotto massime il governo di qualche Bassà ben affetto e confidente. Questi poi si potriano riportar per le galere...”⁴⁴.

⁴¹ R. Loenertz, *op.cit.*, nr. 1, p. 273 (Mihnea Berindei, *op.cit.*, p. 211).

⁴² Crâmpei din partea încă inedită a relației, reprodus în: Michael Balard, *La Mer Noire et la Romantisme génois (XIIIe-XVe siècle)*, în *Variorum Reprints*, Londra, 1989, XII, p. 121-122, n. 98.

⁴³ Ambrosius Eszer O.P., *Die „Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tatarei” des Emidio Portelli d'Ascoli O.P.*, în „Archivium Fratrum Praedicatorum”, XLII, 1972, p. 233.

⁴⁴ N. Barozzi și G. Berechet, *Le relazioni degli Stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneciani nel secolo decimosettimo*, Turchia, Vol. Unico, parte I, Veneția, 1871 [pe copertă: 1873], p. 407.

Ce ne spune, de fapt, acest izvor? Mai întâi el confirmă că în jurul anului 1640 pe piața din Caffa erau prezenți negustori venețieni, lucru cu care era perfect la curent bailul din Constantinopol. Apoi, rezultă că portul din Crimeea era frecventat de nave venețiene, pe care s-ar fi putut transporta, în chip clandestin, un anumit număr de sclavi creștini, ce apoi ar fi fost utilizați drept văslași pe galerele Serenissimei. Dar credem că partea finală a textului, în care Alvisio Contarini propune două variante de pretext pentru transportul pe față al acestor sclavi procurați la Caffa, trebuie să ne rețină cu precădere atenția. Căci aici vom găsi explicația plauzibilă a succeselor venețiene, fie ele și temporare, în efortul de înființare a unor consulat pe litoralul pontic. Bailul susținea că, sub pretextele amintite, s-ar putea chiar obține o aprobare formală – *permissione espressa* – în privința sclavilor creștini procurați în Crimeea, prin mijlocirea câte unui înalt dregător otoman „ben affetto e confidente”!

Să nu oitem din discuția de față să circumscriem din punct de vedere politic momentele când au fost smulse de la autoritățile otomane actele pentru înființarea consulatelor deocamdată cunoscute. Astfel, actul din 1593 privitor la instalarea unui consul la Caffa a fost emis, de fapt, îndată după proclamarea la Poartă a războiului împotriva Casei de Austria. Iar celălalt act, privitor la consulatul de la Chilia, din 8-16 octombrie 1640, a fost obținut în primele luni după ce pe tronul otoman intervenise o schimbare: în locul lui Murad IV, mort la 9 februarie, tronul a fost ocupat de fratele său Ibrahim, care, însă, suferea de tulburări mintale⁴⁵... În realitate, deci, în cei opt ani de domnie ai lui Ibrahim, actul de guvernare a fost exercitat de marii dregători otomani, în frunte cu marii viziri.

Să încercăm acum, în încheiere, a formula o concluzie care nu poate fi, bineînțeles, decât provizorie. Reconstituirea episodului din 1672 ne arată în chip limpede că, oficial, Strâmtoarele au fost și au rămas zăvorâte pentru navigația europeană. Dar surprinzătoarele autorizații dobândite de bailii din Constantinopol pentru instalarea unor consuli venețieni pe litoralul pontic, fie la Caffa (1593), fie la Chilia (1640), demonstrează fără putință de tăgadă că, *de facto*, închiderea Mării Negre pentru comerțul european nu a fost decât relativă. Ceea ce merită cu deosebire relevat la capătul acestor considerații este că a existat o tendință permanentă a Veneției de a reveni și recâștiga pozițiile deținute în comerțul din bazinul Mării Negre în perioada de sfârșit a Evului Mediu⁴⁶.

⁴⁵ Vezi: Aurel Decei, *Istoria Imperiului Otoman (până la 1656)*, București, 1978, p. 376.

⁴⁶ Nu ne-am ocupat în cele de față de proiectele pentru îmbunătățirea legăturii comerciale dintre spațiul românesc și Veneția, cum a fost de pildă cel din 1629, inițiat de noul domn al Țării Românești, Leon Tomșa. Pentru acesta, vezi pe larg Al. Dobosi, *op. cit.*, p. 172-173. merită să reținem că articolele de schimb muntene erau în primul rând pieile de vită și ceară.